DİJİTAL KÜTÜPHANE KANALI

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

https://rantey.org

Yedek ve Duyuru Kanallarımız
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

• Telegram: https://t.me/birkitapbir

• WhatsApp Kanalımız : https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4IvMoc0Y

ERKAN GÖKSU

SELÇUKLULAR

Muhteşem Çağın Mütevazı Çocukları

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Kronik

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Kronik

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Muhteşem Çağın Mütevazı Çocukları
SELÇUKLULAR

—

ERKAN GÖKSU

KRONİK KİTAP: 132
Selçuklu Tarihi Dizisi: 8

YAYIN YÖNETMENİ
Adem Koçal

EDİTÖR
Tuğçe İnceoğlu

KAPAK TASARIMI
Kutan Ural

MİZANPAJ
Nurel Naycı

1. Baskı, Kasım 2019, İstanbul

ISBN
978-605-7635-33-4

KRONİK KİTAP
Şakayıklı Sk. N°8, Levent
İstanbul - 34330 - Türkiye
Telefon: (0212) 243 13 23
Faks: (0212) 243 13 28
kronik@kronikkitap.com

Kültür Bakanlığı Yayıncılık Sertifika No: 34569

www.kronikkitap.com
kronikkitap

BASKI VE CİLT
Optimum Basım
Tevfikbey Mah. Dr. Ali Demir Cad. No: 51/1
34295 K. Çekmece / İstanbul
Telefon: (0212) 463 71 25
Matbaa Sertifika No: 41707

YAYIN HAKLARI
Bu kitabın tüm yayın hakları saklıdır.
Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak kısa alıntılar dışında yayınevinden izin alınmadan çoğaltılamaz, yayımlanamaz ve dağıtılamaz.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

ERKAN GÖKSU

SELÇUKLULAR

Muhteşem Çağın Mütevazı Çocukları

Kronik

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

ERKAN GÖKSU

1976'da Malatya'nın Yeşilyurt ilçesinde doğdu. İlkokulu Yeşilyurt Atatürk İlkokulu, ortaokulu Malatya Atatürk Ortaokulu ve liseyi Malatya Ş.K.Ö. Endüstri Meslek Lisesi'nde okudu. 1994 yılında girdiği Erciyes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nden 1998'de mezun oldu. 1999'da Kırıkkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi okutmanı, bir yıl sonra ise aynı üniversitenin Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'ne araştırma görevlisi olarak atandı. 2004 yılında Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde hazırladığı *Türk Kültüründe Silah* konulu tezle yüksek lisansını tamamladı. Aynı yıl, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Orta Çağ Tarihi Anabilim Dalı'nda doktora yapmak üzere görevlendirildi. 2008 yılında Prof. Dr. Reşat Genç danışmanlığında hazırladığı *Türkiye Selçuklularında Ordu* konulu tezle doktorasını tamamladı. 2009 yılında Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Orta Çağ Tarihi bilim dalına yardımcı doçent olarak atandı. 2013 yılında Orta Çağ Doçenti unvanını aldı. 2015 yılı içerisinde altı ay süre ile Ardahan Üniversitesi İnsani İlimler ve Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde görev yaptı. Aynı yıl içerisinde Dokuz Eylül Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde çalışmaya başladı. Hâlen aynı görevde bulunmakla birlikte, 2019 yılında Prof. Dr. unvanını alan Göksu, evli ve iki çocuk babasıdır.

2011 yılında *Türk Tarih Kurumu 80. Yıl Bilim ve Teşvik Ödülü*'ne, 2012 yılında ise *Türk Ocağı 100. Yıl Ziya Gökalp İlim Teşvik Armağanı*'na lâyık görülen Erkan Göksu'nun, başta Selçuklu Tarihi olmak üzere Orta Çağ Türk Tarihi'nin muhtelif konuları hakkında yazılmış birçok kitabı, tercümeleri ve bilimsel dergilerde yayımlanmış çok sayıda makalesi bulunmaktadır.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ YERİNE 7

SELÇUK BEY 15

TUĞRUL VE ÇAĞRI BEYLER 35

SULTAN ALP ARSLAN 87

SULTAN MELİKŞAH 135

NİZÂMÜLMÜLK 151

SULTAN BERKYARUK 181

SULTAN MUHAMMED TAPAR 193

SULTAN SENCER 201

DİZİN 221

SEÇİLMİŞ BİBLİYOGRAFYA 227

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ÖNSÖZ YERİNE

Selçuklular, Türkistan'da doğan Türk devlet geleneğini, Horasan, İran ve Orta Doğu tecrübesiyle zenginleştirerek Anadolu'ya kadar taşımak ve bu geleneği bütün bu coğrafyalarda icra etmek gibi önemli bir tarihî misyona sahiptir. Bu süreçte bir yandan kendilerinden önceki Türk-İslam devletlerinden miras aldıkları "eski" Türk devlet geleneği ve müesseselerini hüküm sürdükleri "yeni" coğrafyalarda hâkim kılarken, diğer yandan da karşılaştıkları "yeni" imkân ve şartlara hızlı bir şekilde intibak edebilmiş ve bu suretle son derece başarılı ve düzenli bir devlet mekanizması oluşturmuşlardır. Selçukluların oluşturduğu bu yapının izlerini, başta Osmanlılar olmak üzere onları takip eden bütün Türk-İslam devletlerinde görmek mümkündür. Sadece siyasi, askerî ve idari sahalarda değil; sosyal ve kültürel alanlarda da tesadüf edilen bu etki, Selçukluları, Türk Tarihi içerisinde özel bir konuma yükseltmektedir.

Bununla birlikte ülkemizde Selçuklu Tarihi'nin hem siyasi hem de kültürel ve medeni cephelerine ışık tutmak üzere kaleme alınan eser sayısı, Türk Tarihi'nin diğer dönemleriyle kıyaslandığında son derece azdır. Zira Türk Tarihi'nin diğer dönemleriyle kıyaslandığında; belki de en az araştırmacının bu alanda yetiştiği, en az araştırmanın bu alanda yapıldığı söylenebilir. Bu bakımdan Selçuklu tarihçiliğinin, Türk tarihçiliğinin üvey çocuğu mesabesinde olduğunu söylemek mümkündür.

Bu durumun temel sebebini birkaç noktada toplamak mümkündür. Bunlardan ilki ve en çok üzerinde durulanı, döneme ait

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

kaynakların azlığı meselesidir. Hatta denebilir ki, Selçuklu tarihçiliğinin fazla gelişmemesi, bu temel sebebe bağlı olarak gayet doğal bir netice kabul edilmiş; bu konuda bütün tarih camiasında yaygın bir kanaat oluşmuştur. Öyle ki, Selçuklu Tarihi ve tarihçiliği söz konusu olduğunda, başta Osman Turan ve Mehmet Altay Köymen olmak üzere bu alanda önemli eserler veren ilk kuşak araştırmacıların yaptığı çalışmaların alanla ilgili ihtiyacı fazlasıyla karşıladığı, bu alanda yapılacak yeni çalışmaların, onları tekrardan ibaret kalıp literatüre yeni ve önemli bir katkı sunamayacağı düşüncesinin temelinde, kaynaklarla ilgili bu yaygın kanaatin büyük etkisi vardır. Bu yüzden söz konusu alanla ilgili yeni çalışmalara sıcak bakılmamış, hatta Selçuklu Tarihi çalışmak isteyen yüksek lisans ve doktora öğrencilerini başka alanlara yönlendirmek âdet hâline gelmiştir.

Hâlbuki genel anlamda Orta Çağ, özel anlamdaysa Selçuklu dönemine ait kaynakların azlığı meselesinin, adeta bir şehir efsanesinden ibaret olduğunu söylemek mümkündür. Selçuklular dönemine ait kaynakların, yeni ve yakın çağlarda hüküm süren devletlere, sözgelimi Osmanlılara ait kaynaklara kıyasla mahdut kaldığı kabul edilebilirse de Orta Çağ'da hüküm süren diğer devletlere, sözgelimi Roma, Bizans, Abbasiler vb. nispetle az olduğu söylenemez. Selçuklu Tarihi'nin muhtelif cephelerine ışık tutan önemli çalışmalar ortaya koyan Osman Turan da, "... Türkiye Selçukluları tarihinin henüz aydınlanmamış bulunması keyfiyetini sadece kaynakların kifayetsizliğine bağlamanın isabetsizliğine işaret etmiş oluyoruz. Hatta devrin hususiyeti ve şartları dolayısıyla Selçuk Türkiye'sinin Bizans Anadolu'suna nispetle kaynak bakımından çok daha zengin bir vaziyette olduğunu da kaydetmemiz gerekir," demek suretiyle bu hususa işaret etmektedir.

Gerçekten de dikkatle incelendiğinde genel anlamda Orta Çağ, özel anlamda ise Selçuklular Tarihi'ne ait kaynakların, hem sayı hem de mahiyet itibarıyla zannedilenden çok daha fazla olduğu anlaşılır. Sadece kütüphane kataloglarının incelenmesi ya da literatür taramaları neticesinde bile Orta Çağ Türk Tarihi'nin muhtelif dönemleri ve tabii ki Selçuklular dönemine ait çok sayıda umumi ve hususi vakayinamenin, bölge ve şehir tarihlerinin, tabakat, teracim ve ensab

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

kitaplarının, seyahatnamelerin, belli konulara hasredilmiş özel telif eserlerin, münşeat mecmuaları ve mektubâtın, dinî ve edebî metinlerin, hatta türlü şair tezkireleri ve divanların mevcut olduğu görülür.

Bütün bu kaynakların, dönemin sadece siyasi ve askerî tarihini değil; sosyal, kültürel, dinî ve ilmî hayatını aydınlatma konusunda çok önemli bilgiler içerdiği muhakkaktır. Üstelik hem sayı hem de konu çeşitliliği ve mahiyet itibarıyla son derece geniş bir yelpaze oluşturan bu kaynaklar dikkatle incelendiğinde muhtelif konularla ilgili yeni araştırmalara, yeni tespit ve tahlillere, hatta muhtelif dönem, kaynak ve coğrafyalarla mukayeseye dahi yetecek derecede malumat sunduğu dikkat çeker. Layıkıyla tetkik edilmemiş, ele alınmamış, üzerinde çalışılmamış bu kadar kaynak bulunurken, "kaynakların yetersiz olduğunu, mevcut bilgilerin çok sınırlı bulunduğunu" ileri sürmek gerçekçi bir yaklaşım olarak değerlendirilemez.

Bu durumda Selçuklu tarihçiliğinin asıl meselesini, döneme ait kaynakların azlığı değil, alana ve kaynaklara gereken ilginin gösterilmemesi ve buna bağlı olarak da araştırmalarını Selçuklu Tarihi'ne hasredecek fazla araştırmacının yetişmemesinde aramak gerekir. Yoksa yine Osman Turan'ın ifadesiyle, "Yirminci asra ait tarih görüşü ve metotlarına sahip bir ilim adamının, kendisini bu sahaya vakfettikten sonra, sanıldığından fazla imkânların mevcut bulunduğuna ve mühim neticeler elde edebileceğinde şüphe yoktur."

Kaynaklar meselesiyle alakalı diğer bir husus, mevcut kaynakların çok farklı dillerde yazılmasıdır. Gerçekten de Orta Çağ'da birçok devlet kuran Türkler, birbirinden çok farklı coğrafyalarda hâkimiyet tesis etmişler; buna bağlı olarak da farklı dillerde konuşan ve yazan, çok farklı din ve millete mensup müelliflerin eserlerine konu olmuşlardır.

Selçuklular için de durum aynıdır. Selçukluların hâkim oldukları coğrafyanın genişliği ve münasebette bulunduğu devlet ve milletlerin çeşitliliğinden[1] kaynaklanan bu durumun, Selçuklu Tarihi araştırmacılarını bekleyen önemli bir müşkül olduğu muhakkaktır.

1 Mehmet Altay Köymen'in tespitine göre Selçuklu hâkimiyet coğrafyası 10 milyon km²'lik bir alana yayılmaktaydı. Bugün bu coğrafya üzerinde yirmi beş civarında devlet bulunmaktadır.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Gerçekten de bazı alanda araştırmacıları, tek bir dil veya alfabeyle yazılmış kaynaklar beklerken, Selçuklu Tarihi'yle ilgilenecek araştırmacıların önünde başta Farsça ve Arapça olmak üzere, Ermenice, Süryanice, Gürcüce, Grekçe ve Latince gibi birçok kaynak bulunmaktadır. Bir araştırmacı için bu dillerin hepsini öğrenmek, söz konusu kaynaklar üzerinde araştırmalar yapmak son derece uzun ve zahmetli bir uğraşı gerektirmektedir. Üstelik bu kaynaklar, yazıldıkları dönemin dil ve üslup özelliklerini taşıdığından, onları anlayıp gerektiği şekilde istifade edebilmek başka ve daha derin bir uzmanlık gerekmektedir ki, bu durumda iş iyice müşkülleşmektedir.

Ülkemizde Selçuklu tarihçiliğinin gelişmemesinin bir sebebi olarak ileri sürülen bu durumu da tam anlamıyla makul karşılamak mümkün değildir. Döneme ait kaynakların çok farklı dillerde kaleme alınması, bu alanda yapılacak çalışmaların zorluk derecesini artırdığı anlaşılabilir bir durum olarak kabul edilebilirse de, Selçuklu tarihçiliğinin gelişmemesinin tek sebebi sayılamaz. Zira yukarıda saydığımız farklı dillerde yazılan bu kaynakların her birinin, bütün zorluklara rağmen bu dillerden en az birine vakıf araştırmacılar tarafından tercüme edilip dilimize kazandırılması, sağlam ve tahkikli bir şekilde yapılan bu tercümelerin araştırmacıların hizmetine sunulması imkân dâhilindedir.

Bu duruma en güzel örnek, Batı'da 18. yüzyıl ortalarından itibaren başlayan tercüme seferberliğidir. Şark'a ait hemen bütün metinleri tercüme ederek Batı literatürüne kazandıran ilk oryantalist kuşak, Avrupa'da günümüzde son derece gelişmiş bir vaziyette bulunan Şarkiyat, Türkiyat, Orta Doğu, Orta Çağ, hatta Orta Asya çalışmalarının temelini oluşturmuştur. O günden bu yana Orta Çağ Türk ve İslam Tarihi'nin hemen her meselesi, her hanedanı, her coğrafyası Batılı araştırmacılar tarafından çalışılmış; ortaya birçok eser koyulmuştur.

Ülkemizde ise Orta Çağ kaynaklarının tercümesi konusunda gereken ilgi gösterilmemiş, bazı araştırmacıların kişisel gayretleri neticesinde ortaya koydukları bazı başarılı örnekler mevcut olsa da, döneme ait kaynakların büyük kısmı hâlâ dilimize kazandırılamamıştır. Elde mevcut bulunan az sayıdaki tercüme üzerinden giden

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

çalışmalar ise sadece bu tercümeler çerçevesinde kaldığından tekrardan öteye gidememiş, tercümesi olmayan diğer kaynaklarda yer alan yeni ve ufuk açıcı bilgilerden istifade edilememiştir.

Görüldüğü üzere batıdaki Orta Çağ ve Selçuklu Tarihi araştırmaları ne kaynakların azlığından ne mahiyet itibarıyla bilgilerin sınırlı oluşundan ve ne de kaynakların farklı dillerde yazılmasından etkilenmiş, bu alanla ilgili hemen her mevzuda yetkin çalışmalar yapılmıştır. Bu bakımdan ülkemizde Orta Çağ ve buna bağlı olarak Selçuklu tarihçiliğinin gelişmemesini bu sebeplere bağlamak makul bir yaklaşım değildir.

Bu mütalaadan hareketle ülkemizde Selçuklu tarihçiliğinin gelişmemesini kaynak yokluğu, mevcut kaynakların mahiyet itibarıyla sınırlı oluşu ya da kaynakların farklı dillerde yazılmasından ziyade başka bir mecrada aramak lazım gelir.

Bize göre Selçuklu tarihçiliğinin ülkemizde gelişmemesinin esas sebebi psikolojik etkenler de diyebileceğimiz algı, anlayış ve yaklaşım meseleleridir. Bunlardan ilki, bütün Türk Tarihi için geçerli olmakla birlikte, özellikle Orta Çağ Türk Tarihi üzerine yoğunlaştığını düşündüğümüz "oryantalist bakış açısı" ve bunun ülkemizdeki yansımalarıdır. Modern bilimlerin ve bu arada tarihçiliğin de doğuş ve gelişim sürecinin yaşandığı Avrupa; siyasi, kültürel, dinî ve ideolojik faktörlerin de etkisiyle "Avrupa merkezli bir tarih anlayışı" oluşturmuştur. Bunun neticesinde Doğu'yu, yani Türk ve İslam Tarihi'ni hem siyasi ve askerî olarak hem de kültürel ve medeni bakımdan "öteki" olarak ele almıştır. Bu yüzden Batılı araştırmacılar için Doğu hep nesne olarak kalmış, onlar hakkında yapılan her araştırma ya Batı'dan hareketle ya da Batı'ya kıyasla yapılmıştır. Bunun neticesi olarak ortaya konan çalışmaların büyük çoğunluğu, konu Doğu olsa da Batılı olarak kalmış; Batı'nın algı, anlayış ve yaklaşımlarıyla şekillenen Batılı bir yorumdan öteye gidememiştir.

Bu tür yaklaşımların tarihsel veri ve araştırmalar adına kendi içinde bir zenginlik ve çeşitlilik yaratacağı, ele alınan meselenin farklı cephelerini anlama noktasında büyük katkılar sunacağı muhakkaktır. Ancak bu yaklaşımların ne derece isabetli olacağı; Doğu'nun

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

özne olduğu, kendi öz algı, anlayış ve yaklaşımının ürünü olarak ortaya konan çalışmaların varlığıyla netleşebilir. Bu noktada problem, Batı'da yapılan Avrupa merkezli çalışmaların mevcut olması değil; bunlara karşı Doğu'da yapılan ve sadece nesnesi değil, öznesi de Doğu olan çalışmaların mevcut bulunmamasıdır. Bu durumda Doğu'ya ilişkin birçok konuda ortaya konan algı, anlayış ve yaklaşımda Batı veya Avrupa merkezli değerlendirmeler öne çıkmakta ve neticede "Aslında ne oldu?" sorusunun cevabı olarak, "gerçekte olan" değil, "olduğu sanılan" ikame edilmektedir.

Bu şekilde ortaya çıkan yaklaşımların oluşturduğu algı, anlayış ve yaklaşım problemlerini Türk ve İslam Tarihi'nin en temel unsurlarından en tali konularına kadar görmek mümkündür. Türk tarih ve kültürünün en temel, en dinamik ve en işlevsel unsuru olan göçebelik/göçerlik meselesinden devlet hayatına; hukuki yapıdan toplumsal hayata; örf, âdet ve geleneklerden ferdî yaşayışa kadar hemen her mesele Batı'dan hareketle ya da Batı'ya kıyasla değerlendirilmekte ve tabii olarak ait olduğu toplumun algı, anlayış ve yaklaşımından uzaklaşılmaktadır. Türk ve İslam Tarihi araştırmaları için marazi bir durum olarak nitelendirdiğimiz bu oryantalist yaklaşım, dolaylı veya doğrudan bir şekilde Selçuklu tarihçiliğini de etkilemiştir.

Bu yaklaşımın bir neticesi olarak ortaya çıkan psikolojik sebeplerden bir diğeri "özüne oryantalist" diyebileceğimiz yaklaşımlardır. Esas itibarıyla Doğu'yu temsil etmekle birlikte, farkında olarak ya da olmayarak yukarıda temas ettiğimiz oryantalist görüşleri benimseyen ve bunun neticesinde Türk ve İslam Tarihi'ni o perspektiften ele alan bazı araştırmacılar da, Orta Çağ tarihi ve özellikle Selçuklu Tarihi'ne yönelik hatalı yaklaşımlarıyla bu alana yönelmesi muhtemel araştırmacıları olumsuz etkilemişlerdir.

Selçuklu tarihçiliği üzerinde olumsuz etkisi bulunan diğer bir husus da popülist yaklaşımlar ve popülist tarihçiliktir. Her alanda olduğu gibi tarihin has yöntemleri, temel ilkeleri olan bir bilim olduğunu görmezden gelen, aralarında akademisyenlerin de bulunduğunu müşahede ettiğimiz bazı yazarların, tarihî olaylar ve kişiler

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

hakkındaki bilgileri tahrif etmek suretiyle ortaya koydukları eserler her geçen gün artmaktadır. Bilhassa son zamanlarda Selçuklu Tarihi'ne doğan ilginin bir neticesi olarak kaleme alınan bazı popüler eserler, dizi ve sinema senaryoları verdikleri hatalı bilgilerle Selçuklu imajına, Selçuklu Tarihi'ne yönelik ciddi algı kırılmalarına sebep olmaktadır. Bu tür örnekler, sadece genel okuyucu veya izleyiciler üzerinde değil, Selçuklu Tarihi'yle ilgilenen bazı akademisyen ve araştırmacılar üzerinde de az veya çok etkili olmakta; ya sanılanın aksine bu alana ilgiyi azaltmakta ya da akademik ilginin bile popülist bir mecraya yönelmesine sebep olmaktadır.

Bu durum, özellikle çalışma sahasını Selçuklu Tarihi'ne hasreden araştırmacıları, Selçuklu Tarihi'nin gizli kalmış cephelerini ya da türlü tahrif ve algı kırılmaları neticesinde zamanından ve zemininden koparılmış meselelerini izah için yeni eserler kaleme almaya, yeni yazım ve anlatım tekniklerine başvurmaya itmiştir. İşte *Muhteşem Çağın Mütevazı Çocukları: Selçuklular* kitabı da bu tür bir çabanın neticesi olarak nitelendirilebilir. Herkesin, özellikle öğrencilerin rahatlıkla okuyup anlayabileceğini düşündüğümüz bir üslupla hazırlayıp Selçuklularla ilgili akla gelebilecek birçok soruyu cevaplandırdığımız bu çalışmanın, Selçuklu Tarihi'nin unutulmaya yüz tutmuş hatıralarının canlanmasına ve gençlerimizin zihninde bir "Selçuklu tasavvuru"nun oluşmasına katkıda bulunmasını temenni eder; kitabın hazırlanmasında büyük emeği geçen Mehmet Yılmaz beyefendiye, Adem Koçal'a ve onun şahsında Kronik Kitap'ın genç ve dinamik kadrosuna teşekkürü borç bilirim.

Erkan Göksu
İzmir 2019

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

SELÇUK BEY

Selçuklu tarihi denince akla gelen tarihçiler vardır. Bir kısmı müteveffa olan bu değerli tarihçilerin arasında genç kuşaktan bir isim var ki, adeta durup dinlenmeksizin sürekli bir araştırmanın ve üretmenin peşinde. Tabii sadece Orta Çağ ve Selçuklu değil, aynı zamanda da bir Genel Türk Tarihi uzmanı olan Erkan Göksu'dan söz ediyoruz. Kendisiyle Selçuklu Türk Tarihi denince, başarılarıyla akla gelen büyük isimleri konuşalım istedik. Tabii bu nehir söyleşileri yaparken sadece o isimleri değil; onların çağlarındaki pek çok kişi, hadise ve mevzuyu da konuşacağız.

Sohbetlerimize bu büyük medeniyete adını veren kişi ile başlayacağız. Yani Selçuk Bey ile... Dolayısıyla Selçuk Bey'in şahsında, tarihe onun adıyla geçecek, bu Oğuz Türk boyunun tarih sahnesine çıkış hikâyesini de konuşmuş olacağız.

Selçuklular kimdir ve tarih sahnesine çıkışları nasıl olmuştur?

Orta Çağ'da hüküm sürmüş birçok hanedan gibi Selçukluların da kökenleri ve ilk dönem tarihleri esrarını koruyor. Bunun temel sebebi, söz konusu dönem hakkında bilgi veren kaynakların kahir ekseriyetinin; hanedanın kökleştiği, devletin kurumsallaştığı yıllarda, yani hadiselerin meydana gelişinden çok uzun yıllar sonra kaleme alınmaları. Buna bir de kaynakların kaleme alındıkları zamanın,

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

mekânın ve tabii ki o zaman ve mekâna has zihniyet dünyasının özellikleri ilave edilince tarihî hakikatlerle efsane ve masallar birbirine karışabiliyor.

Döneme ait kaynakların yarı efsane, yarı masal şeklinde verdikleri bilgilere göre Selçukluların bilinen ilk atası Dukak/Tukak'tır. Bazı kaynakların Yakak/Yukak şeklinde kaydettiği bu şahıs, hanedana adını veren Selçuk Bey'in babasıdır. Her ne kadar birkaç muahhar, yani çok sonra yazılmış kaynakta Dukak yerine Lokmân ismiyle karşılaşsak da Selçuk'un babasının adının Dukak olduğunda şüphe yoktur.

Bildiğimiz kadarıyla kaynaklarda Dukak'la ilgili fazla malumat yok.

Ne yazık ki öyle. Ama başta da belirttiğim gibi, Orta Çağ hanedanlarının hepsinde durum aynıdır. Hanedanın ilk ataları, karşımıza hep efsane kahramanları gibi çıkıyor. Dukak da öyle... Kendisi hakkındaki bilgilerimiz, 10. yüzyılın ilk yarısında Hazar Denizi ve Aral Gölü arasında kurulmuş Oğuz Yabgu Devleti içinde son derece önemli bir mevkide, büyük ihtimalle sübaşılık, yani başkumandanlık makamında bulunduğu ve kuvvetinden dolayı ona "temür yalığ", yani "demir yaylı" dendiği. Dukak öyle bir güç ve kudrete sahip ki, Oğuz Yabgu'su bile hiçbir önemli devlet işini onunla meşveret etmeden karara bağlamıyor.

"Demir yaylı" dikkat çekici bir ifade. Bunu biraz açabilir misiniz?

Evet, dikkat çekici. Dönemin müellifleri bu ifadeyi Arapça "el-kavsü'l-hadîd", Farsça ise "sahtkemân" olarak kaydetmişler. Hatta bazı Arap müellifler bu unvanı, "Dukak" isminin anlamı zannedip, "Onun ismi demir yaylı anlamına gelen Dukak'tı," diye belirterek yanlış bilgi vermişler. En tuhafı ise meşhur İbnü'l-Esîr'in düştüğü hata. O, demir yaylının Arapçasını "el-kavsü'l-hadîd" yazacağına, "kavsü'l-cedîd", yani "yeni yay" şeklinde kaydetmiş. Ama tabii bunun hatalı olduğu aşikârdır.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

"Demir yaylı"nın özel bir anlamı var mı?

Aslında bu ifadeye bazı Türk lehçeleri, destan ve halk edebiyatı ürünlerinde de tesadüf ediliyor. Dede Korkut'taki "Demir Yaylı Kıpçak Melik", Minusinsk Tatarlarının efsanelerinde yer alan "Demir Yaylı Ak-Han" gibi. Bu durum, tabii olarak araştırmacıların dikkatini çekmiş, kelimenin anlamı konusunda kafa yorulmuş. Genellikle Türklerde yaygın hâkimiyet sembolü olarak kullanılmasıyla bağlantı kurulmuş.

Bir hükümdarlık unvanı diyebilir miyiz?

Bana göre bir hükümdarlık unvanı değil. Zira kaynaklara yansıdığı kadarıyla hiçbir Türk hükümdarı böyle bir unvan kullanmamış. Kullanıldığını farz etsek bile Oğuz Yabgu Devleti'nin hükümdarı dururken, onun ordusunun kumandanı olan Dukak'ın, hükümdara has bir nitelik taşıyan "demir yaylı" unvanını kullanması mümkün olmazdı. Zira diğer hâkimiyet alametleri gibi unvanlar da sadece hükümdara hastı ve sadece onun tarafından kullanılabilirdi. Başka bir hanedan üyesi, melik ya da devlet görevlisinin o unvanı kullanması, hükümdara karşı isyan ettiğinin göstergesiydi. Dolayısıyla -en azından başka bir görüş ortaya konana kadar- "demir yaylı" ifadesinin bir unvan değil, bir lakap olduğu ve kaynağın da belirttiği gibi Dukak'a "güç ve kudretinden" dolayı verildiğini kabul etmek daha makul görünüyor.

Oğuz Yabgu'su ile Dukak'ın ilişkileri hakkında bilgimiz var mı?

Kaynakların yarı masal, yarı efsane hâlinde verdiği malumattan anlaşıldığı kadarıyla başlangıçta gayet iyi bir ilişkileri vardı. Fakat daha sonra bozuluyor. Anlatıldığına göre bunun sebebi, Yabgu'nun günahı olmayan bir Türk topluluğuna, bazı kaynaklara göre de Müslüman bir taifeye zarar vermeye çalışması. Bu haber Dukak'ın kulağına gidince öfkeleniyor. Başka devlet adamlarının da bulunduğu bir mecliste Yabgu'ya sert bir şekilde muhalefet ediyor. Konu önce tartışmaya, ardından da Dukak'la Yabgu arasında fiilî bir kavgaya

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

dönüyor. Hatta Yabgu kılıcıyla Dukak'a hamle yapıp onu yüzünden yaralıyor. Buna karşılık Dukak da gürzüyle Yabgu'ya karşılık verip onu başından yaralıyor.

Ama bunları, baştan beri söylediğimiz hanedanın kökleştiği, devletin kurumsallaştığı yıllarda, yani hadiselerin meydana gelişinden çok uzun yıllar sonra kaleme alınmış, yarı masal, yarı efsane rivayetlerden naklettiğimizi unutmayalım. Yani sonradan kurgulanmış ya da abartılmış olma ihtimalini her zaman saklı tutmak yerinde olur.

Daha sonra ne oluyor? Yabgu'nun Dukak'a bir yaptırımı oluyor mu?

Tabii ki, Yabgu hemen Dukak'ın öldürülmesini emrediyor. Ama devlet ricali bunun uygulanmasını engelliyor. Zira kaynakların ifadesine göre, Türk töresi gereği böyle bir hadise meydana gelirse ileri gelenlerin ve büyüklerin hazır bulunduğu bir meclisin toplanması, onların görüşlerinin alınması gerekiyor. Zayıf veya güçlü, asil veya avam hiç kimse, araştırılıp soruşturulmadan, muhakeme edilmeden cezalandırılmıyor. Bu muhakemede Dukak şu ifadeleri kullanıyor:

"Benim suçum, Yabgu'nun suçundan daha büyük değildir. Çünkü o, bu sefer kararıyla devleti ve milleti büyük zarara sokacak bir zulme yöneldi. Her ne kadar ona saygısızlık ettiysem de bu, ona mâni olmak içindi. Böylelikle onu, en azından memleketin harap olmasına ve saltanatın zeval bulmasına sebep olacak bir zulümden alıkoydum. Fakat bunun karşılığı kılıç olmamalıydı."

Onu dinleyen ileri gelenler, Dukak'ın sözlerine hak veriyorlar. Ama bir yanda da Yabgu var. Hepsi birlikte Dukak adına özürler dileyip Yabgu'yu sakinleştirmeye çalışıyor ve onu affetmesini istiyorlar. Yabgu, Dukak'a karşı kinini yüreğine gömüyor ve istemeye istemeye de olsa onu affediyor. Böylece Dukak'ın şöhreti iyice artıyor.

İşte Selçukluların bilinen ilk atası Dukak'ın hikâyesi bu şekilde. Ama farklı kaynaklarda bu yarı masal, yarı efsane anlatımların farklı varyantlarının olduğunu da belirtelim.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Dukak oğlu Selçuk Bey ne zaman doğuyor, onun hikâyesi nedir?

Kaynaklar, Selçuk'un, Dukak'la Yabgu arasında geçen bu hadiseden sonra doğduğunu rivayet ediyor. Ne yazık ki, kesin bir tarih tespit edemiyoruz. Ama 10. yüzyılın başları diyebiliriz. Dukak ona Selçuk ismini koyup kendisini son derece iyi yetiştiriyor. Selçuk büyüdükçe yiğitliği ve iş bilirliğiyle bütün dikkatleri üzerinde topluyor. Öyle ki, on yedi - on sekiz yaşlarına geldiğinde şöhrette babası Dukak'ı yakalıyor.

Bir müddet sonra Dukak ölünce Selçuk yalnız kalıyor. Fakat Yabgu, tıpkı Dukak'a olduğu gibi, onun oğlu Selçuk'a da saygı ve hürmet gösteriyor. Hatta kendisine muhtemelen Dukak'ın ölümüyle boşalan sübaşılık makamını veriyor. Böylece Selçuk, Oğuz Yabgu Devleti'nin ordusunun başkumandanı hâline geliyor.

Burada Yabgu'nun, Selçuk'un babası Dukak'la yaşadığı tartışmayı unuttuğu düşünülse bile hakikat hiç öyle değil. Anlaşılan o ki, Yabgu, Dukak'a beslediği kinini yüreğine gömmüş, ama unutmamış. Bazı kaynaklar Yabgu'nun Selçuk'u alıp sarayında yetiştirdiğini, onu çok sevdiğini söyleseler de durum öyle görünmüyor. Nitekim başlangıçta ona iyi davransa dahi zamanla kendisinden tedirgin olmaya başlıyor. Gün geçtikçe şöhreti artan Selçuk, sadece Yabgu'yu değil, o dönemde devlet idaresinde büyük etkisi olan Hatun'u ve diğer devlet erkânını da rahatsız ediyor.

Bir müddet sonra söz konusu kişiler arasında Selçuk'u devlet idaresinden uzaklaştırmak, hatta ortadan kaldırmak konusunda adı konmamış bir ittifak ortaya çıkıyor. En sonunda bir gün Selçuk, Yabgu'nun otağına giriyor ve orada bulunan Hatun'u, melikleri ve diğer devlet adamlarını geçip Yabgu'nun yanına oturuyor. Bu durumu kendisine saygısızlık olarak değerlendiren Hatun, Selçuk meclisten ayrıldıktan sonra Yabgu'ya dönüp, "Bu oğlan daha şimdiden böyle küstahlık yapıp haddini aşıyorsa işin nereye varacağı bellidir. Korkarım ki yakında senin tahtına da oturur," diyerek onu tahrik ediyor.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Hatun'un sözleri, zaten Selçuk'a karşı kafası karışık olan Yabgu'ya tesir ediyor. Devlet erkânının da önemli bir kısmının aynı düşüncede olduğunu görünce Selçuk'u ortadan kaldırmaya karar veriyor. Durumdan haberdar olan Selçuk düşünüp taşınıyor. Karşı karşıya olduğu tehlikeden kurtulmak için başka bir yol bulamayınca Yenikent'ten, yani Oğuz Yabgu Devleti'nin başkentinden kaçmaya karar veriyor. Kendisine bağlı olanlara, aşiretine gizlice haber gönderip kararını bildiriyor. İsteyenlerin onunla gelebileceğini, kalmak isteyenlere ise saygı duyacağını söylüyor. Sonra da kendisine katılan yol arkadaşlarıyla birlikte gizlice Yenikent'ten ayrılıp Cend'e doğru yola koyuluyor.

Bazen tarihi değiştiren ancak vuku bulduğu anda tarihi değiştirdiği fark edilemeyen olaylar yaşanır. Onların Cend'e gelmeleri ve Müslüman olmaları da bunlardan biri, ilerleyen süreçte bahsedeceğimiz Malazgirt zaferi de öyle mesela. Cend'e göç edilmesini biraz açar mısınız?

10. yüzyılın ikinci yarısında meydana geldiği anlaşılan bu hadise, henüz kimse farkında olmasa da aşağı yukarı üç asır sürecek Selçuklular devrinin başlangıcıydı. Zira Selçuk Bey'in önderliğinde meydana gelen bu göç, o sıralarda Hazar Denizi ile Seyhun (Sirderya) Nehri boylarında konar-göçer olarak yaşayan, ama aynı zamanda da Seyhun havzasında Yenikent, Cend, Suğnak, Karnak, Sapran, Sütkent, Karaçuk (Farab) ve Barçınlığkent gibi şehirleri bulunan Oğuz ana kütlesinden önemli bir kopuştu. Aslında o gün için fark edilmese de Türk tarihinin en önemli kırılma ve tabii ki yeniden yapılanma anlarından birini teşkil ediyor.

O dönemde "Bozok" ve "Üçok" olmak üzere iki kola ayrılan ve toplam yirmi dört boydan oluşan Oğuzlarda, her boyun bir beyi, kendisine özgü bir damgası bulunuyordu. Dukak oğlu Selçuk Bey de Oğuzların Üçok kolunun Kınık boyundandı. Kendi aşiretinin beyiydi. Esasen Türkmenler ne kadar bir devlete tâbi olurlarsa olsunlar; asıl bağlı oldukları otorite, boy veya aşiret beyleriydi. Onların sözünden çıkmaz, bütün hareketlerini kendi beylerinin emir ve işaretine göre belirlerlerdi. Bu yüzden beyleri ne dediyse onu yapıp Selçuk Bey'le birlikte Cend

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://fantey.org

bölgesine gelmekte tereddüt etmediler. Rahat ve emniyet içerisinde yaşayabilecekleri yeni bir yurttan başka istedikleri bir şey yoktu.

Peki, "Niye Cend?" diye bir soru sorulsa...

Cend, Seyhun (Sirderya) kıyısında, maalesef bugün mevcut olmayan tarihî bir şehirdi. İslam coğrafyacıları bugün Kazakistan sınırları içinde yer alan Sirderya'nın aşağı mecrasında Oğuzların yaşadığı üç şehirden bahsediyorlar. Bunlar; Oğuz Yabgu'sunun kışlık merkezi olan Yenikent, Huvâre ve Cend'di. Cend, nehrin sağ kıyısında Hârezm'e on günlük mesafede ve bugünkü Kızılorda şehrinin yakınında kurulmuş. Barthold, İç Asya bozkırlarındaki ticari faaliyetlerde önemli bir ambar görevi üstlenen bu şehirlerde 10. yüzyılda Müslümanların yaşadıklarını, Müslüman tüccarların daha önce Soğdluların Türk bozkırlarında kurduğu kolonizasyonu devam ettirdiklerini ve bu üç Müslüman şehrin bu şekilde meydana geldiğini söyler.

Şehir, Oğuz Yabgu Devleti'nin hâkimiyet sahası içinde olup devletin kışlık payitahtı olan Yenikent'ten pek uzak değil. Öyle ki, Yenikent'ten güneye doğru nehir boyunca gidilince Cend'e varılır. İslam ülkeleri ile ahalisi Müslüman olmayan Türk ülkelerinin birleştiği yerde, yani hudut bölgesinde, uc'ta bulunmaktaydı. Cend'in resmen Oğuz hâkimiyeti altında bulunmasına rağmen aynı zamanda uc bölgesi olması bölgeyi gazâ ve cihad sahası hâline getirmişti. İslam'ın gazâ farizasını yerine getirmek isteyen Müslüman Türkler de dâhil hangi ırktan olursa olsun her Müslüman, Mâverâünnehr'in öteki uc bölgelerinde olduğu gibi, burada da Müslüman olmayan Türklere karşı savaşıyorlardı. Dolayısıyla Sâmânoğullarının etkisiyle Mâverâünnehr'de başlayan İslamlaşma, Cend'e kadar ulaşmış; bölge halkının, hatta idarecilerinin bir kısmı Müslüman olmuştu.

Şu hâlde Selçuk Bey ve beraberindekiler yeni yurtları olan Cend'de sadece siyasi, sosyal ve ekonomik olarak değil; dinî bakımdan da farklı bir yapıyla karşı karşıyaydılar. Üstelik Yabgu'ya karşı gelen Dukak oğlu Selçuk'un ve Selçuklu Türkmenlerinin, Cendliler tarafından ne şekilde karşılanacakları, misafir olarak geldikleri yeni coğrafyanın ev sahipleri tarafından kabul görüp görmeyecekleri belli değildi.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Tabii henüz hiçbirinin aklında devlet kurmak, bölgede gittikçe genişleyen bir hâkimiyet tesis etmek gibi bir düşünce yoktu değil mi?

Hem de hiç yok. Tek düşünceleri rahat ve güvenli bir şekilde yaşamlarına devam etmekti. Bu düşüncelerini Cendlilere iyi bir şekilde yansıtırlarsa kabul görür, aksi takdirde bölge halkıyla arzu etmedikleri ve sonu belli olmayan bir çatışmaya girmek zorunda kalabilirlerdi.

Selçuk Bey bir durum değerlendirmesi yapmak, vereceği kararları, atacağı adımları belirlemek zorundaydı. İleri gelenleri çağırdı ve bir kengeş; yani danışma, tartışma meclisi topladı. Yeni yaşam alanları olan Cend ve çevresinde hangi tehlikelerle karşı karşıya olduklarını, ne şekilde hareket etmenin toplulukları için daha isabetli olacağını tartışmaya açtı.

Hâsılı kelam, düşünüp taşındılar, konuşup tartıştılar. Sonunda bölge halkıyla uyum içinde bulunmaya, onlarla fikir ve ülkü birliği içinde olmaya karar verdiler. Bu karar doğrultusunda kengeç meclisinde gündeme gelen konulardan biri de Cend ve civarında iyice yayılmış ve hâkim duruma gelmiş İslamiyet'i kabul etmekti. Hemen bir elçi gönderip Cend valisine iyi dileklerini ve İslamiyet'i kabul etmek istediklerini bildirdiler. Onlara İslamiyet'i anlatıp öğretecek âlim bir zatın ya da din adamlarının gönderilmesini istediler. Böylece Cend halkına güçlü bir dostluk mesajı verilirken Selçuklu Türkmenlerinin İslamiyet'le de tanışması gerçekleşmiş oluyordu.

Bu noktada, kaynaklarda hadise bu şekilde nakledilse de Selçuk Bey'in, hatta Dukak'ın çok önceden, daha Oğuz Yabgu Devleti'ne bağlı oldukları sırada Müslüman olduklarına dair görüşlerin mevcut olduğunu; Dukak ve Selçuk'un Yabgu ile yaşadıkları anlaşmazlıkların, hatta Selçuk'un göç için Cend'i seçmesinin sebebinin de bu olduğunu ileri sürenlerin mevcut olduğunu belirtmek lazım gelir.

Müsaadenizle burada bir mim koyalım ve yeri gelmişken tali bir konu olarak Türklerin İslam'a girişlerine değinelim. Bu konuda yayımlanmış makaleleriniz var, pek çok konuşmanız olduğunu da biliyoruz. Türklerin İslam'a girişleri

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Selçuklularla olmadı, evveliyatı var. Bu, öyle bir günde oluveren bir şey de değil zaten. Farklı Türk boyları, muhtelif dönemlerde Müslümanlığı seçiyorlar. Bize genel hatlarıyla bahseder misiniz?

Meşhur Macar tarihçi Laszlo Rasonyi der ki, "Dünya tarihinde, Türklüğün İslam'a intisabı kadar başta önemsiz görünen, fakat sonuçta tesiri büyük olan başka bir hadise gösterilmez." Gerçekten de Türklerin İslamiyet'i kabulü, neticeleri itibarıyla sadece Türk ve İslam tarihinin değil, dünya tarihinin de en önemli hadiselerinden biridir.

Konunun bu derece büyük bir önem arz etmesi, başta tarihçiler olmak üzere farklı disiplinlerden birçok araştırmacı tarafından, Türklerin İslamiyet'i kabulüyle neticelenen sürecin siyasi, askerî ve tarihî safhaları ile ilgili muhtelif çalışmalar yapılmasına sebep oldu. Bu çalışmalar, konu hakkında bilinmeyen birçok hususu aydınlığa kavuşturduğu gibi muhtelif tez ve düşüncelerin ortaya çıkmasına da zemin hazırladı. Buna bağlı olarak Türklerin İslamiyet'i kabulünde etkili olan sebeplerden ilk Müslüman Türk devletinin hangisi olduğu meselesine kadar muhtelif konularda farklı görüşler ileri sürüldü.

Tali meselelere yoğunlaşan ya da Türklerin İslamiyet'i kabul sürecinin seyri ve neticesi hakkında oluşacak genel kanaate fazlaca tesiri bulunmayan spesifik tartışmalar bir yana bırakılırsa, ortaya çıkan en dikkat çekici görüş farklılığı ve tartışmalar iki temel görüş etrafında yoğunlaştı. Bunlardan ilki; "Türklerin, önceden mensup oldukları inanç sistemi ve hayat tarzıyla büyük bir benzerlik taşıyan İslamiyet'i kabulde hiç zorlanmadıkları ve bu yeni dinle tanışmalarından hemen sonra çok hızlı bir şekilde ve toplu olarak İslamiyet'i kabul ettikleri" görüşüydü. Diğeri ise; "Aslında bu sürecin hiç de söylendiği gibi kısa sürede ve kolay olmadığı, hatta Türkler arasında İslamiyet'in cebrî bir surette veya kılıç zoruyla yayıldığı" iddiasıydı.

Bu iki görüş çerçevesinde başlayan tartışma yıllardır bitmedi. Çoğu zaman ifratla tefrit arasında gezinen söz konusu tartışmalar, zaman zaman siyasi ve ideolojik kamplaşmalardan da beslenerek büyüdükçe büyüdü. Öyle ki, iş bambaşka bir mecraya gitti. Kimi, "Türkler Müslüman olmakla İslam'ı şereflendirdiler," dedi. Kimi tam aksi şekilde,

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

İslamiyet'i Türklerin bozduğunu iddia etti. Bazıları "Türklerin İslam'ı kabul etmekle şereflendiklerini, ilerlediklerini" söyledi, bazıları tam aksine Türklerin İslamiyet'le gerilediğini ileri sürdü.

Bu son grup İslamiyet'i kabul etmenin Türk tarihindeki en büyük hata olduğunu iddia ediyor değil mi?

Evet; bunu söyleyenler, hatta buna inananlar var. Onlara göre Türkler, Müslüman olduktan sonra millî hasletlerini kaybettiler. Ama diğer taraftan da Müslüman olmayan Bulgarları, Macarları örnek göstererek Türklerin İslam sayesinde Türklüklerini ve benliklerini koruyabildiklerini, aksi hâlde tarihten silinip gideceklerini söyleyenler de var. Keza, Türklerin ancak İslam'a girdikten sonra gerçek anlamda medenileştiklerini söyleyenler olduğu gibi tam tersini savunanlar da mevcut...

Belki de hepsi bir aradadır. Sizce hepsinin doğruluk payı olabilir mi?

Selçukluları konu aldığımız bu söyleşide Türklerin İslamiyet'i kabulüne girersek, çıkamayız. Bu konuya çok kafa yormuş biri olarak üzerinde uzun uzadıya konuşmak, izah etmek isterim. Ama bu başka bir kitabın, söyleşinin konusu olur. Burada şu kadarını söylemekle yetineyim: Meselenin bu kadar tartışılıyor olması, konuyu bilimsel yaklaşım tarzı ve metodolojik zeminden uzak mecralarda izaha çalışmamızdan kaynaklanıyor. Yoksa hepsi de aynı tarihî kaynaklardan istifade eden araştırmacıların, bu derece birbirinden farklı neticelere ulaşmaları veya birbirine taban tabana zıt görüşler ileri sürmeleri nasıl açıklanabilir? Belli ki işin içine kişisel görüş, kanaat, siyasi ve ideolojik yaklaşımlar giriyor.

Bu noktada yapılacak iş; Türklerin İslamiyet'i kabul sürecini izah ederken, merkeze Türklük ve İslamiyet'i koymayı bırakmak ve meseleyi insan, toplum ve din değiştirme mefhumları çerçevesinde değerlendirmektir.

Din değiştirme, öyle "yaptım ve oldu" denilecek bir süreç değil. Fert hayatı düşünüldüğünde yıllar, toplum hayatı düşünüldüğünde yüzyıllar sürebiliyor. Üstelik söz konusu süreç, tarihî olduğu kadar

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rahtey.org

sosyolojik, psikolojik, kültürel ve hatta iktisadi cepheleri olan çok yönlü bir değişim sürecidir. Dolayısıyla meseleyi sadece tarihî, dinî veya millî bakış açısıyla izah etmek mümkün değildir. Sosyolojik, psikolojik, kültürel ve iktisadi cepheleri ön plana alan çalışmalar yapılmalı.

Meseleyi bu yaklaşımla değerlendirdiğiniz bir çalışmanız oldu mu?

Tabii ki, uzun süren bir düşünce buhranından sonra "Din Değiştirme Mefhumu Çerçevesinde Türklerin İslamiyet'i Kabul Sürecine Yeni Bir Bakış Denemesi" başlıklı bir çalışma hazırlayıp, XVII. Türk Tarih Kongresi'nde tebliğ olarak sundum. Bildiğim kadarıyla süreci bu tarz bir yaklaşımla ele alan ilk çalışmaydı. Bu alışık olunmayan yaklaşımı eleştirenler olsa da çok ilgi gördüğünü söyleyebilirim. Birçok konferans ve panelde de anlatmaya çalıştım. Yeni yapılan çalışmalarda etkilerini gördükçe seviniyorum.

Tekrar Selçuk Bey ve ona bağlı olan Türkmenlerin İslamiyet'i kabulüne gelirsek... Bu değişim, Selçuk ile Oğuz Yabgu Devleti, hatta diğer Türk ve Oğuz topluluklarıyla arasındaki ilişkiyi etkiledi mi?

Tabii ki etkiledi. Selçuklular Cend bölgesine uyum sağlayıp huzurlu bir şekilde yaşamaya başladıktan kısa bir süre sonra Oğuz Yabgu Devleti'nin vergi tahsildarları Cend'e geldiler. Selçuk'un yanına gidip Yabgu adına vergi istediler. Selçuk Bey, kimsenin beklemediği bir tavır sergileyip, "Biz artık İslam nuruyla aydınlanmış bir topluluğuz, gayrimüslimlere haraç vermeyiz," dedi ve tahsildarı eli boş bir şekilde gönderdi. Doğrusu bu cevabın sembolik bir tarafı da oluyor. Zaten akabinde gayrimüslim Türkler ve Oğuzlarla gazâ ve cihada başlanıyor. Ayrıntısı hakkında pek fazla malumatımızın bulunmadığı söz konusu gazâ ve cihad faaliyetleri Selçuk Bey ve ona bağlı Türkmenlerin şöhretini artırdı. Selçuklular artık sadece Cend ve çevresinde değil, Mâverâünnehr ve Horasan'da, hatta Türkistan'da bile kendilerinden bahsedilen ve korkulan güçlü savaşçılar, Selçuk Bey ise el-Melikü'l-Gazi'ydi. Oğulları Mikail, Arslan (İsrail),

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Yusuf (Yınal) ve Musa (İnanç) ise bu gazâ ve cihad faaliyetlerinde kendisinin en büyük yardımcılarıydı.

Dört isim saydınız, Selçuk Bey'in başka çocuğu var mıydı?

Bazı kaynaklar üç evladının olduğunu söylese de Selçuk Bey'in dört erkek çocuğunun olduğu anlaşılıyor. Bunlardan en büyüğü Mikail. Mikail'den sonra ileride yabgu unvanını alacak Arslan geliyor, kaynaklara göre onun diğer adı İsrail; sonra Yusuf, diğer ismiyle Yınal ve son olarak da yine ileride yabgu unvanını kullanacak Musa İnanç var. Ama kız çocukları var mı bilmiyoruz. Ya gerçekten yoktu ve kaynaklar bunun için kaydetmediler ya da tabiri caizse "kadının adı yok."

Bu isimlerden dolayı Selçuk Bey'in evveliyatında Musevi olduğunu iddia edenler de var.

Bu, yıllardır gündemden düşmeyen gülünç bir tezdir. Ama daha gülüncü de var. O da Hıristiyan olduklarına dair iddialar. En ufak bir ilgisi bile yoktur. İsimlerden hareket edip zorlama tevillerle böyle sonuçlara varmaya çalışıyor, gereksiz tartışmalara sebep oluyorlar. Uzun uzun izaha bile gerek görmüyorum.

Bir de Selçuklu yıldızıyla İsrail yıldızı arasında bağlantı kuranlar var.

Efendim, o yıldız, Süleyman mührü ya da Davud yıldızı denilen şekildir. Çok erken çağlardan itibaren özellikle Orta Doğu coğrafyasında birçok farklı kavim tarafından kullanılmış; farklı dinî, mitolojik, ikonografik anlamlar yüklenmiştir. Müslümanların hem kitabî hem de şifahi kültüründe ne derece geniş bir Hz. Davud ve Hz. Süleyman imgesi olduğu ortadadır. Buna bağlı olarak da İslam tarihi boyunca bütün Müslüman topluluklar, her türlü tezyinat ve süsleme tekniğinde Süleyman mührü ya da Davud yıldızına yer vermiştir. Bu figürün demirciler tarafından yapılan eşyalarda, özellikle de zırh, kalkan, miğfer, kılıç, balta gibi silahlarda kullanılması, Davud Peygamber'in "demire hükmeden, ilk zırhı ve kalkanı yapan"

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

peygamber olmasıyla ilgilidir. Selçuklular da bu gerekçelerle söz konusu figürü çok sevmiş; her türlü sanat eserlerinde kullanıp, kendilerine özgü stilize bir karaktere büründürmüşlerdir. Dolayısıyla İsrail'in 1948'de belirlediği ve Yahudilerin kendi zihniyet dünyasına ait anlamlar yüklediği bayrağa bakıp İslam tarihinin herhangi bir yerinde, özellikle de Selçuklular devrinde görülen bu şekilleri İsrail'e, Yahudiliğe bağlamak abesle iştigal olur.

Biz yine Selçuk Bey ve faaliyetlerine dönelim.

Uzun süre devam eden bu gazâ ve cihad faaliyetleri Selçukluların şöhretinin artmasına sebep olsa da yeni bir yurtta hayata tutunmak isteyen bir topluluk için son derece yıpratıcıydı. Üstelik bu mücadelelerde çok sayıda kayıp veriliyordu. Bazen Oğuz aşiretlerinden yeni katılımlar olsa ve böylece nüfus ve savaşçı sayısı peyderpey artsa dahi bazı kayıpların telafisi yoktu.

Bu kayıpların en büyüğü, gayrimüslim Türklerle gazâ yaptığı esnada şehit düşen Selçuk Bey'in en büyük oğlu Mikail'di. Emir komuta zincirinde Selçuk Bey'den hemen sonra yer aldığı anlaşılan Mikail'in vefatı, daha doğrusu şehit düşüşü, Selçukluları her bakımdan derinden etkiledi. Selçuk Bey, büyük oğlu ve muhtemel veliahdını, Mikail'in küçük yaştaki oğulları Tuğrul ve Çağrı ise babalarını kaybettiler.

Ama Selçuk Bey, torunlarını kendi himayesine alıyor ve onların eğitim, öğretim ve yetiştirilmesini üstleniyor. Büyük oğlu ve muhtemelen veliahdı Mikail'in emir komuta zincirindeki yeri ise Selçuk Bey'in diğer oğlu Arslan Yabgu tarafından dolduruluyor.

Bundan sonra Arslan Yabgu biraz daha ön plana çıkıyor gibi...

Evet, çünkü Selçuklulara yeni bir yurt ve yeni bir dinle birlikte yeni bir gelecek ümidi veren ve attığı sağlam adımlarla Selçukluları kendi bölgesinde önemli bir güç hâline getiren Selçuk Bey, artık yavaş yavaş yaşlanıyor. Ailenin sevk ve idaresini fiilî olarak Arslan Yabgu'ya bırakmaya karar veriyor. Kendisi geride durup gerekli gördüğü yerlerde

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

müdahale etse de artık Selçukluların sevk ve idaresinden, özellikle askerî harekâtların sevk ve idaresinden Arslan Yabgu sorumlu oluyor.

Ancak Arslan Yabgu, ailenin fiilî reisi olur olmaz, karşısında büyük bir mesele buluyor. Selçuklulara tâbi Türkmenlerin ve buna bağlı olarak da hayvan sürülerinin sayısı her geçen gün artmış, Cend ve çevresinin otlak ve meraları ihtiyacı karşılamaz hâle gelmişti. Her ne kadar şimdiye kadar yürütülen gazâ ve cihad faaliyetleri neticesinde bir miktar arazi ele geçirilmişse de bunlar yeterli olmuyor, yeni katılımlar ve doğal artış karşısında yeni yurt ihtiyacı ortaya çıkıyordu. Bu esnada Mâverâünnehr ve Horasan'da yaşanan gelişmeler, Selçukluların bu bölgelerdeki siyasi hadiselere müdahalelerini, ardından da buralarda yeni yurtlar elde etmeleri imkânını sağladı.

Horasan'la ilk temas sağlanmış oluyor. Horasan, Türk göçleri açısından çok kritik bir bölge... Adını sıkça duyuyoruz. Peki, Horasan neresidir?

Horasan, Irak'tan başlayıp Hint sınırına kadar olan toprakları içine alan geniş bir coğrafi bölgedir. Cüveyn, Beyhak, Tohâristan, Gazne, Sicistân, Kirmân, Nişabur, Herat, Merv, Belh, Abiyurd, Sırhan gibi şehirler Horasan dâhilinde kabul edilir. Horasan ismi, Eski Farsçada "hur" (güneş) ve "âsân" (âyân "gelen, doğan") kelimelerinden meydana gelir ve "güneşin doğduğu yer, güneş ülkesi; doğu bölgesi" anlamını taşır. İsim muhtemelen Sâsânîler zamanında ortaya çıkıp kısa zamanda yaygınlaştı. Horasan, tarihte, İran'ın kuzeydoğusunda yer alan çok geniş bir coğrafi bölgenin adıydı. Günümüzde bölgenin toprakları üç parçaya ayrılmış olup Merv, Nesa ve Serahs yöresi Türkmenistan; Belh ve Herat yöresi Afganistan; kalan kısmı da İran sınırları içinde bulunuyor. En geniş kesim İran'ın elinde.

Selçuklular Horasan'a gelmeye başladığında bu topraklarda kim hüküm sürüyordu?

Selçukluların tarih sahnesine çıktıkları 10. yüzyılın ikinci yarısında Horasan ve Mâverâünnehr'de başkentleri Buhara olan Sâmânoğulları Devleti hüküm sürüyordu. Mâverâünnehr'in doğusunda

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Karahanlılar, bugünkü Afganistan coğrafyasında ise Gazneli Devleti vardı. Sâmânoğulları 10. yüzyıl sonlarına doğru güç kaybedip yıkılma durumuna geldi. Bunun üzerine Karahanlılar, Sâmânoğulları'nın Mâverâünnehr'deki topraklarını, Gazneliler ise Horasan'daki arazisini ele geçirmek üzere harekete geçtiler. Sâmânoğulları, Karahanlı taarruzu karşısında direnme gücünü tamamen yitirmiş vaziyetteydi. Tek çareleri dışarıdan bir destek ya da yardım bulmak, Karahanlı ordularına bu şekilde karşı koymaktı. Bu durumda müracaat edebilecekleri tek kuvvet günbegün gücünü artırmış, gazâ ve cihad faaliyetlerinde gösterdikleri başarılar ile haklı bir şöhrete kavuşmuş Selçuklulardı. Hemen Selçuk Bey'e başvurup yardım istediler. Durumu değerlendiren Selçuk Bey, Arslan Yabgu'yu görevlendirerek Karahanlı hükümdarı Buğra Han'a karşı Sâmânîlere yardım etti. Buhara'ya kadar ilerlemiş Karahanlı kuvvetleri karşısında hiçbir varlık gösteremeyen Sâmânoğulları, Selçuklu Türkmenlerinin sayesinde Karahanlı ordusunu yendi.

Selçuklular bu zaferden sonra büyük itibar kazandılar. Ancak kazançları sadece bununla sınırlı değildi. Tarihin önüne çıkardığı bu fırsatı iyi bir şekilde değerlendiren Selçuk Bey, Sâmânoğulları'ndan Mâverâünnehr'de bir yaylak ve kışlak istedi. Sâmânoğlu hükümdarı II. Nuh bin Mansûr, onlara Buhara ve Semerkant arasındaki Nur Buhara'yı verdi. Böylece Selçuklu Türkmenlerinin bir kısmı Mâverâünnehr'e indi. Bir kısmı ise Cend ve çevresinde yaşamaya devam etti.

Ancak kurtlar sofrasındaydılar. Siyasi hareketlilik vardı değil mi?

Sâmânoğulları, Karahanlılardan gelecek saldırılara karşı ülkelerini savunmak için bir müttefik, Selçuklular ise Türkmen kütleleri için yeni bir yurt bulmuşlardı. Ancak bu durum fazla devam etmedi. Çünkü Karahanlı İlig Nasr Han, 999 yılında Sâmânîler Devleti'ni ortadan kaldırıp Mâverâünnehr'i ele geçirdi. Diğer taraftan Gazneli Mahmud da Sâmânîlerin Horasan topraklarını almıştı. Böylece kuvvet dengeleri değişmiş ve Selçuklular kısa süre önce savaştıkları Karahanlıların kıskacında kalmışlardı.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Bu sırada Sâmânî meliki el-Muntasır, yıkılan devletini yeniden diriltmek için Karahanlılara karşı mücadeleye devam ediyordu. Bir kez daha Selçuklulardan yardım istedi. Bu sırada yaşı iyice ilerleyen Selçuk Bey Cend'de bulunuyor, Selçukluların Mâverâünnehr'deki işlerini ise tamamen Arslan Yabgu yürütüyordu. Bu defa Arslan Yabgu liderliğinde Sâmânî meliki el-Muntasır'a yardım eden Selçuklu Türkmenleri, birkaç kere Karahanlıları mağlup ettiler. Ancak bütün bu başarılar, el-Muntasır'ı Karahanlılar karşısında nihai bir zafere kavuşturamadı. 1004'te yaptığı bir savaşta hayatını kaybetti ve böylece Sâmânoğulları hanedanı tarihten silinmiş oldu. Bu gelişmeden sonra Selçuklular, Mâverâünnehr'deki tek müttefiklerini kaybedince sıkıntılı bir sürece girdiler. Bu esnada 1007 veya 1009 yıllarında yüzlü yaşlarda olduğu tahmin edilen Selçuk Bey Cend'de vefat etti.

İbnü'l-Esîr'e göre Selçuk Bey vefat ettiğinde 107 yaşındaymış.

Evet, İbnü'l-Esîr'e göre Selçuk Bey 107 yaşında vefat etmişti. Mehmet Altay Köymen'in Selçuk Bey'in ölüm tarihiyle ilgili değerlendirmesi şu şekildeydi:

"Çağrı ve Tuğrul beylerin doğduğu tarihlere (987-990) bakarak takribi de olsa bir neticeye varmak imkânsız değildir. Filhakika *Meliknâme*'den naklen malûmat veren kaynaklara istinaden Selçuk'un yetim kalan Tuğrul Bey'le Çağrı Bey'i terbiye ettiğini ve yetiştirdiğini biliyoruz. Öldüğü sırada bunların on ve on üç yaşlarında olduğunu kabul edersek, Selçuk'un 1007 yılında veya biraz sonra hayatı terk ettiği anlaşılır. Öldüğü sırada yaşı malum olduğuna göre doğum yılını tayin etmek şüphesiz çok daha kolaydır. Filhakika, onun 900 yılları civarında dünyaya geldiğini kabul etmek mümkündür."

Selçuk Bey'den sonra ailenin başına kim geçiyor?

Onun yerine, kimsenin itirazı olmaksızın bir süredir ailenin fiilî lideri durumunda olan Arslan Yabgu geçti. O güne kadar dedelerinin himaye ve terbiyesinde bulunan ve bu sırada çok genç, hatta çocuk yaşta olan Tuğrul ve Çağrı kardeşler artık yalnızdı.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Arslan Yabgu nasıl bir karakterdi?

Arslan Yabgu, Türk tarihinin en çarpıcı karakterlerinden biridir. Hükümdarları, kumandanları, askerleri kendine hayran bırakan korkusuz bir yiğittir. Cesareti ve savaşçılığıyla nam salmıştır. Öyle ki, dönemin kaynakları ondan söz ederken, "Bu dönemde Selçuk oğlu Arslan, yiğitlik mertebesine ulaşmış idi. Onun yiğitliğinden ve savaşçılığından, ok ve kılıcından bütün Türkistan melikleri ve Afrâsyâblılar dahi korkmakta idiler. Çöldeki kuş ve ceylan bile, onun okundan kurtulamazdı. Bir avın ve düşmanın üzerine kükreyen rüzgâr ve gürleyen bulut gibi atılır ve savaştığı herkese karşı üstün gelirdi," gibi ifadeler kullanırlar.

Fakat askerî konulardaki kabiliyetini, ne yazık ki, siyasi konularda gösteremiyor. Cesareti bazen cürete dönüşebiliyor, sonunu düşünmeden fevri ve pervasız hareket edebiliyor. Mesela *Tabakat-ı Nâsırî*'deki bir kayıtta şöyle deniyor:

"Kadir Han'ın da Sultan Gazneli Mahmud'un yanında bulunduğu bir toplantı için tâbi melikler, emir ve kumandanlar büyük bir saygıyla yaya olarak Sultan'ın otağına doğru gidiyorlardı. Fakat Selçuk oğlu Arslan, başına taktığı külâh-ı Türkmânî'yi yana eğmiş ve dağ parçası gibi bir ata binmişti. İki sultanın ve kalabalığın önünde öyle bir at sürüyordu ki, sanki çakan şimşek ve kükreyen bir arslan gibiydi. Öyle ki, İrân ve Tûrân ordusunun askerleri onun çevikliğine ve süvariliğine hayran kalmıştı."

Buradaki külahı yana devirmek, yakın zamana kadar devam eden bir kabadayılık alametidir. Yani Arslan Yabgu, bu hareketiyle sultanlara kafa tutuyor. Buna benzer başka davranışları da var ki, onun bu cesur, ama aynı zamanda da fevri ve patavatsız hareketleri bir lider için uygun değildi. Zaten hayatına mâl olan da bu tür davranışları olacaktı.

Söyleşilerimizde pek çok kişiyi konuşacağız. Ama aklımda bir konu var: Selçuklu kartalı. Selçuk Bey, devletin kurucu babası ve isim sahibi olduğu için bu konuya burada değinmek en makulü diye düşündüm. Belki onun devrinde

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

düşüncesi bile yoktu ama Selçukluların sembolü "çift başlı kartal" mıdır?

Aslına bakarsanız, Mezopotamya, Mısır, Anadolu, Kafkasya, İran, Avrupa, hatta Amerika ve Uzakdoğu'daki eski çağ medeniyetlerinden itibaren birçok devlette tesadüf edilen bu çift başlı kartal sembolü, dünyanın en eski ikonografik unsurlarından biridir. Tarih boyunca farklı coğrafyalarda kurulup, farklı etnik, dinî ve sosyo-kültürel yapılara sahip toplumlar tarafından benimsenmesi dikkat çekicidir.

Başta sanat tarihçileri, arkeologlar ve tarihçiler olmak üzere farklı disiplinlere mensup birçok araştırmacı çift başlı kartalın kadim Türk inançları, Türk mitolojisi, Türk sanatı ve Türk halk edebiyatında da mevcut olup İslami dönemde bile varlığını devam ettirdiğini ortaya koyuyor. Bahaeddin Ögel'den Emel Esin'e, Gönül Öney'den Yaşar Çoruhlu'ya kadar birçok değerli araştırmacı kartal veya çift başlı kartal sembollerinin sanatsal, mitolojik, edebî, kültürel veya teknik özelliklerini çok açık bir surette ortaya koymuşlardır.

Sembolün Türk tarihi bakımından önemi ve anlamı konusundaki farklı görüşlerden biri, zamanla politik hayata da etki ettiği ve muhtelif Türk devletlerinde olduğu gibi Selçuklularda da "devlet sembolü" veya "hâkimiyet alameti" olarak kullanıldığı yönündedir.

Peki, öyle midir?

Şöyle, Türkiye Selçuklu dönemine ait mimari eserlerde, sikkelerde ve sair sanat eserlerinde tesadüf edilen çift başlı kartal figürlerinden ve İbn Bîbî'nin, *el-Evâmirü'l-Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye* isimli eserinde yer alan bazı kayıtlardan hareketle ortaya atılan bu iddianın, bugün itibarıyla genel kabul gördüğü söylenebilir. Ancak bu iddiaya temel teşkil eden kaynak ve verilerin dikkatlice incelenmesiyle ortaya çıkan netice, bence çift başlı kartalın Selçuklular döneminde "devlet sembolü", hatta "hâkimiyet alameti" olarak kullanıldığı düşüncesini bir kez daha gözden geçirmeyi gerektirir.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Çift başlı kartal, sizce niçin devlet sembolü ya da bayrak olamaz?

Her şeyden önce, bir milletin tarihinin bir döneminde rastlanan, o döneme has herhangi bir sembol veya simgeyi, günümüzün modern devlet ve millet anlayışının bir ürünü olan "devlet sembolü" veya "bayrak" olarak nitelendirmek başlı başına bir "anakronizm" sorunudur.

Bu anlamda sadece çift başlı kartal değil, buna emsal diğer sembol veya simgelerin de bugüne ait nesne, kavram ve mefhumlarla özdeşleştirilmesi hem dil hem olgu/gerçeklik hem de yaklaşım anakronizmini beraberinde getirmiştir. Konumuz bakımından bunun en çarpıcı örneği, Cumhurbaşkanlığı forsunda bulunan ve bir iddiaya göre on altı yıldıza işaret eden on altı Türk devleti için tasarlanan bayraklardır.

Onlar da birer kurgu mudur?

Modern çağlarda, bilhassa millî veya ulus devletlerin ortaya çıkmasıyla gündeme gelen "devlet sembolü" veya "bayrak"ların renk, şekil ve ölçüleri yasalarla belirlenmiş olup zamana, duruma veya şahıslara göre değiştirilmesi söz konusu değildir. Hâlbuki Orta Çağ Türk-İslam devletlerinde günümüzün "devlet sembolü" veya "bayrak" anlayışına muadil olarak görülen tuğ, bayrak, sancak, alem, livâ, râyet ve çetr gibi alametler, doğrudan doğruya devlete değil; bazen bir sülale, hanedan, boy veya aşirete, bazen de şahıslara has tertip edilmiştir.

Konu içeriğine uygun olarak şunu da söylemeliyim. Kartal, sıradan insanlardan çok, padişahlara özeldir. Çünkü kartalı başka hayvanlardan ayıran bir muhteşemliği vardır. Karga da dışarıdan bakıldığında büyük görünür ama kartaldaki muhteşemlik onda bulunmaz. Bu özelliğinden dolayı kartal, birçok toplumda diğer ikonografik özelliklerinden daha çok, bir hükümdar imgesi olarak önem kazanmıştır.

Bu arada mevcut tasvirlerden hareketle mevzubahis yırtıcı kuşun kartal mı; yoksa hüma kuşu, anka, horoz ya da tuğrul, doğan,

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

şahin veya başka bir yırtıcı kuş mu olduğu bilinemiyor. Kartalın tek başlı mı, yoksa çift başlı mı olduğu, MÖ 3000'lere uzandığı söylenen ve tarihteki büyük medeniyetlerde görülen kartal veya çift başlı kartal ikonografisinin birbirinden bağımsız bir şekilde mi, yoksa etkileşim neticesinde mi ortaya çıktığı soruları farklı araştırmacılar tarafından farklı şekillerde cevaplandırılır.

Ayrıca ilginçtir, Türkiye Selçukluları dönemine ait çok sayıda çift başlı kartal figürü olmasına rağmen Büyük Selçuklular veya diğer Selçuklu şubelerine dair bu tür bir bilgi ve bulguya neredeyse hiç tesadüf edilmez.

Yani Selçuklulardan ziyade Anadolu'ya ait bir sembol olabilir mi?

Türkiye Selçuklularının bu sembolleri eski Türk inançları, gelenekleri ya da Oğuz ongunlarından mı tevarüs ettirdikleri, yoksa ta Hititlerden beri Anadolu'da zaten mevcut bulunan çift başlı kartal ikonografisinden etkilenmek suretiyle mi benimsedikleri sorusu dahi net bir şekilde izah edilmiş değildir.

Sonuç olarak kartal ve çift başlı kartal, ikonografik bir öğe olarak diğer toplumlarda olduğu gibi Türklerde de muhtelif yerlerde kullanılmıştır. Ancak bu ikonografik öğenin bilhassa Selçuklular, yahut Türkiye Selçukluları döneminde "devlet sembolü" veya "hâkimiyet alameti" olarak kullanıldığı düşüncesi başlı başına bir anakronizmdir. Söz konusu simge ve sembollerin kullanım şekilleri, hukuken Orta Çağ Türk-İslam devletlerinde mevcut olan "hâkimiyet alameti" telakkisi ve uygulamalarına aykırıdır. İddiaya temel teşkil eden belge ve bilgilerin, konuyu tam olarak izaha imkân vermemesi; hatta bana göre, bilakis reddetmesi sebebiyle yeniden gözden geçirilmeleri gerekmektedir.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

TUĞRUL VE ÇAĞRI BEYLER

Devletin temellerini attık sayılır. Selçuk Bey önderliğindeki Kınık boyuna mensup Selçuklu Türkmenleri günden güne güçleniyor, teşkilatlanıyorlardı. Selçuk Bey'in vefatının ardından Arslan Yabgu beyliği almışsa da bu durum çok uzun sürmeyecek ve işte tam da burada dünya tarihinde bile eşine ender rastlanan bir durum ortaya çıkacaktı. İki kardeş, büyük bir uyum içinde devleti kuracak ve adeta birlikte yönetecekler. Türk tarihinde belki Bilge Kağan ve Kül Tigin ikilisinde görebildiğimiz, nadir ama muhteşem bir birliktelik... Tabii ki, Çağrı Bey ve kardeşi Tuğrul Bey'den söz ediyoruz. Öyle ki, ikisini ayrı ayrı konuşmak yerine bir arada konuşmanın daha doğru olacağını ifade ettiniz.

Sanki Tuğrul ağabey, Çağrı kardeşmiş gibi bir anlayış vardı ancak tam tersiymiş, öyle mi?

Evet, kafalardaki algı öyledir ama aslında ağabey olan Çağrı Bey'dir.

Peki, kimdir bu kardeşler?

Selçuk Bey'in büyük oğlu Mikail'in çocuklarıdır. Küçük yaşlardayken babaları Mikail, kaynağın ifadesiyle gayrimüslim soydaşlarıyla, yani Oğuzlar ya da Türklerle yaptığı bir gazâda şehit düştü. İki küçük yetime, dedeleri Selçuk Bey kol kanat gerdi. Onları büyütüp

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

yetiştirdi. Selçuk Bey'in vefatından sonra ise o güne kadar onun himaye ve terbiyesinde bulunan Tuğrul ve Çağrı kardeşler baş başa kaldılar. Ama hem kendi yaratılış özellikleri ve kabiliyetleri hem de dedelerinin himayesinde aldıkları iyi eğitimin neticesinde karşılaştıkları her güçlükle mücadele etmeyi ve akabinde tarihte iz bırakan büyük işlere imza atmayı bildiler. Tabii bu başarıda iki kardeş arasındaki fevkalade dayanışma ve uyumun da katkısı büyüktü.

O dönemde Selçuklular için, "Gazneliler ve Karahanlılar arasında kalmışlardı," diyebilir miyiz?

Öyle oldukları açıktır. Sâmânoğullarının tarih sahnesinden silinmesinden sonra Mâverâünnehr'de Karahanlılar, Horasan'da ise Gazneliler hâkimdi. Gerçi Selçuklu Türkmenleri Mâverâünnehr'e indikten sonra Cend'le bağlantılarını koparmamış, bazı gruplar orada yaşamaya devam etmişlerse de Selçuk Bey'in vefatından sonra Mâverâünnehr'e göçleri büyük ölçüde tamamlanmıştı. Fakat Sâmânîlere yardımcı kuvvet olarak geldikleri bu ülkede, tam bir keşmekeşin ve zorlu bir hayat mücadelesinin içinde kalmışlardı.

Bu sırada Tuğrul ve Çağrı kardeşler, amcaları Arslan Yabgu'ya bağlı olmakla birlikte zaman zaman ondan bağımsız hareket ediyorlardı. Esasen bütün Oğuz-Türkmen kitleleri gibi Selçuklu Türkmenleri de farklı bölgelerde kendi boy ve aşiret beylerinin idaresinde yaşıyorlardı.

Yani öyle bütün Oğuzlar, bütün Kınıklar, bütün Kayılar ya da bütün Selçuklular bir arada aynı yerde yaşamıyorlardı değil mi?

Tabii ki bir arada değilllerdi. Zaten bu mümkün de değil. Konar göçer hayat süren, sayısız hayvan sahibi insanlardan bahsediyoruz. Bırakın bütün Oğuzların, Kınık, Kayı, Bayındır veya Alkaevlilerin, Arslan Yabgu'ya bağlı Yabgulu Türkmenlerin, Yusuf Yınal'a bağlı Yınallı Türkmenlerin ve buna mümasil Dana, Göktaş, Yağmur gibi onlarca reise bağlı Türkmen gruplarının aynı kışlak ve yaylağı, aynı göç yollarını, aynı ot ve su kaynaklarını kullanması mümkün

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

değil. Bu yüzden her biri ayrı bir grup teşkil ediyor. Gerekli hâllerde birlikte hareket etseler de çoğu zaman her biri kendi siyasi, askerî, idari ve ekonomik hayatını yaşıyor. Bu sebepledir ki, bir Türkmen grubu Mâverâünnehr'de Karahanlılarla ilişkideyken bir diğerinin Karahanlılarla çatışması veya bir başkasının Horasan'a inip Gaznelilerle temas etmesi mümkündür. Hepsinin ortak hareket ettiğini düşünmek yanlış olur. Maalesef bu yanlış anlamadan hareketle bazı hatalı değerlendirmeler yapılabiliyor.

Arslan Yabgu'ya bağlı olanlara "Yabgulular", Yusuf Yınal'a bağlı olanlara "Yınallılar" dendiğini söylediniz. Tuğrul ve Çağrı beylere bağlı olanlara hangi ad veriliyordu?

Selçuklular ya da Selçuklu Türkmenleri... Garip bir durum. Ama kaynaklar başlangıçta çok sayıdaki Türkmen grubunu liderlerinin adlarıyla isimlendirmiş ve Selçuklu Türkmenleri ifadesini önceleri Selçuk Bey'in, sonra da Tuğrul ve Çağrı beylerin liderliğindeki gruplar için kullanmışlar. Tabii ileride Selçuklular ifadesi daha genel bir hâl alıyor. Ama Yınallılar, özellikle de Yabgular ifadesi de kullanılmaya devam ediyor.

İşte Tuğrul ve Çağrı kardeşler de kendilerine bağlı Türkmenlerle birlikte yaylak-kışlak hayatlarını devam ettiriyor; çoğu zaman diğer Türkmen gruplarından, hatta Arslan Yabgu'dan bile bağımsız hareket ediyorlardı. Kaynakların anlattığına göre bölgede yalnızlıktan kurtulmak, güçlü bir devletle ilişkiye girmek düşüncesinden olsa gerek, kendilerine bağlı Türkmenlerle birlikte Karahanlıların büyük hanı Buğra Han'ın yanına gidiyorlar. Belirli yükümlülükleri yerine getirmek şartıyla Han'dan topraklarında oturma izni istemeyi düşünüyorlardı. Buğra Han onlarla görüşmeyi kabul etti. Ancak şöhretlerinden haberdar olduğu Selçuklu Türkmenlerine pek sıcak bakmıyor, onları kandırıp tuzağa düşürmek istiyordu.

İki kardeşi bir arada huzuruna davet etti. Ancak Çağrı Bey, bunun bir tuzak olabileceğini düşünerek Tuğrul Bey'e, "Han'ın huzuruna ikimizin birlikte gitmesi doğru olmaz. Eğer niyeti bizi esir etmekse, birimizin burada kalması daha iyi olur," dedi. Bunun

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

üzerine Tuğrul Bey, tek başına Han ile görüşmeye giderken, Çağrı Bey birliklerini pusuya yatırarak gerekli tedbirleri aldı. Gerçekten de Buğra Han, huzuruna gelen Tuğrul Bey'i hemen tutuklattı. Çağrı Bey'i ele geçirmek için de bir birlik gönderdi. Onun bu hamlesine hazırlıklı olan Çağrı Bey, üzerine gönderilen Karahanlı birliğini mağlup edip komutanlarını esir aldı. Beklemediği bu hareket karşısında şaşıran Buğra Han, Tuğrul Bey'i serbest bırakmak zorunda kaldı. Ellerindeki Karahanlı komutanlarını serbest bırakan Tuğrul ve Çağrı beylerin, Mâverâünnehr'e dönmekten başka yapacakları bir şey yoktu.

Genç yaşta olmalarına rağmen çok tecrübeli görünüyorlar. Üstelik birbirlerine çok sadıklar.

Evet, öyleler. İki kardeş arasında bambaşka bir ilişki var. Kale duvarları gibi, birbirlerine sımsıkı ve yıkılmaz bir şekilde bağlılar. Hiçbir kuvvet bu bağı gevşetemiyor. Aralarında fikir ayrılığı, hatta tartışma yaşansa bile, bunu bir şekilde çözmeyi, birlikte hareket etmeyi biliyorlar. Biraz önce bahsettiğiniz iki kardeş gibiler, yani Bilge Kağan'la Kül Tigin gibi... Hani Bilge Kağan, Kül Tigin'in ölümü üzerine, "Gören gözüm görmez, bilir aklım bilmez oldu," demişti ya... Bu iki kardeş de birbirlerine böyle bağlılar. Birbirlerinin gözü, kulağı, hatta aklı gibiler. Sıradan kardeşler arasında bile bu birlikteliği kurmak zorken bunlar iktidarı paylaşabiliyorlar. Ama birliktelik kurulunca da başarı kaçınılmaz hâle geliyor.

Bu esnada ailenin başında amcaları Arslan Yabgu vardı değil mi?

Görünüşte evet. Ama biraz önce söylediğimiz gibi, bütün Selçukluların, Kınıkların ya da Oğuz-Türkmen kitlelerinin onunla birlikte hareket ettiği düşünülmemeli. O sıralarda Arslan Yabgu, Mâverâünnehr'deki yalnızlığını sona erdirebilmek düşüncesiyle bir ittifak arayışındaydı. Bölgedeki gelişmeleri dikkatle takip ediyordu. Karahanlı hanedanında bir kargaşa hâkimdi. Bu kargaşada

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

kendisine fiilî durum yaratan hanedan üyesi Ali Tegin, Buhara'yı ele geçirip bölgede kendi idaresini kurunca Mâverâünnehr'de dengeler yeniden değişti. Ancak onun da güçlü bir ittifaka ihtiyacı vardı ve derhâl Arslan Yabgu'ya müracaat ediyor. Zaten bir arayış içinde olan Arslan Yabgu, Ali Tegin'in teklifini hemen kabul ediyor. Hatta kızını Ali Tegin'le evlendirerek akrabalık ilişkisi de kuruyor. Böylece Arslan Yabgu, el-Muntasır'ın ölümünden sonra içine düştüğü siyasi yalnızlıktan kendini kurtarırken, Ali Tegin de iktidar mücadelesinde kendisine kuvvet katacak önemli bir desteğe sahip oluyordu.

Ancak bu ittifak uzun vadede her iki tarafa da bir kazanç getirmedi. Zira Ali Tegin hanlık mücadelesinde başarılı olamadı. Dolayısıyla onun yanında yer alan Arslan Yabgu ve ona bağlı Türkmenler, herhangi bir siyasi ve askerî başarı sağlayamadıkları gibi, Ali Tegin'in savaşlarında yıpranmaktan, kayıp vermekten başka bir şey elde edemediler.

Bütün bunlar yaşanırken Tuğrul ve Çağrı beyler ne yaptılar, amcalarını desteklediler mi?

Tuğrul ve Çağrı beyler, belki de bu ittifakın kendilerine vereceği zararı önceden görmüş ve bu yüzden amcaları Arslan Yabgu'nun Ali Tegin'le yaptığı anlaşmayı desteklememişlerdi. Eğer gerçekten işin varacağı noktayı önceden gördükleri için bu ittifaktan uzak durmuşlarsa, bu durum aslında onların, siyaset konusunda amcalarından daha iyi olduklarının bir göstergesidir. Onlar, Ali Tegin'in savaşlarında yıpranmak yerine, kendileri için yeni ve güvenli bir yurt arayışına devam etmeyi tercih ettiler. Çünkü Mâverâünnehr'de uzun süre kalamayacaklarını, er geç bölgedeki güçlerle çatışıp ciddi sıkıntılar yaşayacaklarını biliyorlardı. Ama çaresizlerdi. Bölgede bırakın faaliyet göstermeyi, varlık göstermek bile çok tehlikeli bir hâl almıştı.

İşte tam bu sırada Çağrı Bey'in aklına, sadece ufuk sahibi büyük liderlerin düşünebileceği sıra dışı, ama aynı zamanda çok tehlikeli bir fikir geldi: Anadolu'ya bir keşif seferi yapmak!

Ucretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Çağrı Bey'in meşhur Anadolu keşif seferi böylece başlıyor demek.

Evet, ancak bu seferin gerçekte olup olmadığı, tarihi, sefere katılan Selçuklu kuvvetlerinin sayısı, seferin Çağrı Bey tarafından mı, yoksa başka bir Selçuklu ya da Oğuz beyi tarafından mı düzenlendiği konularının hâlâ tartışmalı olduğunu belirtelim.

Siz meseleyi nasıl değerlendiriyorsunuz?

Urfalı Mateos'un bir kaydından hareketle 1018'de ya da 1015-1021 tarihleri içinde meydana gelen Anadolu'ya ilk Selçuklu akını, araştırmacılar arasında bazı fikir ayrılıklarına sebep oldu. İlk defa Mükremin Halil Yinanç bahsetmekle birlikte konu hakkındaki ilk müstakil çalışmayı, "Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını (1015-1021) ve Tarihi Ehemmiyeti" başlıklı makalesiyle İbrahim Kafesoğlu yaptı. Zeki Velidi Togan, Osman Turan ve Mehmet Altay Köymen gibi alanın önemli mütehassısları da eserlerinde bu konuya temas ettiler. Ancak bu çalışmalar Claude Cahen ve Faruk Sümer tarafından çok eleştirildi.

Mesela, Claude Cahen, Çağrı Bey'in yaptığı Anadolu seferinin 1018 tarihinden çok daha sonra gerçekleştiğini, Faruk Sümer ise Çağrı Bey'in yaptığı Anadolu seferinin, menkıbevi mahiyette ve güvenilir olmayan bir eser olan *Meliknâme*'ye dayanan bir masal olduğunu iddia etti. Konu üzerine yeni bir çalışma ortaya koyan Ömer Soner Hunkan da 1018 seferinin Çağrı Bey idaresindeki Oğuzlar tarafından değil, başka Oğuz kitleleri tarafından yapıldığını; Çağrı Bey'in seferinin ise 1029-1035 arasında meydana gelmesinin daha muhtemel olduğunu ileri sürdü. Bu araştırmacıların dışında da her iki görüşü destekleyen ve eleştirenler oldu.

Aslına bakılırsa kaynaklar incelendiğinde Çağrı Bey'in ilk Anadolu akını hakkında burada ayrıntısına girmek istemediğim bazı belirsizliklere ve tutarsızlıklara rastlamak mümkün. Zaten konunun hâlâ tartışılması da bu yüzden. Ama daha önce de belirttiğim gibi, bütün Orta Çağ hanedanlarının, özellikle ilk dönemleri hakkındaki

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

bilgiler hep bu şekilde. Biraz masal, biraz efsane, biraz gerçek... Hâl böyle olunca ne kadarı masal, ne kadarı efsane, ne kadarı gerçek ayırmak son derece güçleşiyor. Ancak bana kalırsa olayın tarihi, söz konusu asker sayısı, olayla ilgili kişiler vs. tartışılabilirse de anlatılanlar üç aşağı beş yukarı gerçek. Yani tamamen uydurma demek, yokmuş gibi davranmak, bu konudan hiç bahsetmemek doğru olmaz.

Doğu Anadolu'ya ilk Selçuklu akınından siz nasıl söz edersiniz?

Bahsettiğimiz sıkıntılı anlardan birinde Çağrı Bey, Tuğrul Bey'e, "Sen obalarının ağırlıklarını, kadınları, çocukları ve ihtiyarları alarak çöllere çekil. Ben de yanıma bir miktar kuvvet alıp çoktan beri hakkında güzel şeyler duyduğumuz Anadolu'ya bir keşif seferi yapayım. Burası bizim için emin bir yurt mudur, bakayım," der. Meseleyi değerlendiren Tuğrul Bey, bu seferin tehlikelerle dolu, çok zor bir harekât olacağını biliyordu. Ancak yurtsuzluktan usanmış, rüzgârda savrulan yapraklar gibi bir o tarafa bir bu tarafa göçmekten yorulmuşlardı. Neticede çok zor ve tehlikeli olsa da belki kurtuluşlarına vesile olabilirdi. Ama yine de tereddüt ediyor, bir türlü karar veremiyordu. Kardeşinin endişesini ve kararsızlığını gören Çağrı Bey, kendisine güvenmesini, bu harekâtı başarılı bir şekilde tamamlayabileceğini söyledi. Bunun üzerine Tuğrul Bey kabul etti.

Hemen hazırlıklara başladılar. Tuğrul Bey plan gereği ağırlıkları, kadın, çocuk ve ihtiyarları yanına alıp çöllere çekilirken, Çağrı Bey de üç bin kişilik bir kuvvetle Anadolu'ya doğru yola çıktı. Uzun ve tehlikelerle dolu bir yolculuk onu bekliyordu. Yolu üzerinde bulunan Horasan'ı, o sıralarda bölgenin hâkimi olan Gazneli yetkililerden izin almadan, geçiş parası veya vergi ödemeden büyük süratle geçti. Bazı kaynaklara göre o kadar süratliydiler ki, sanki atlarının ayakları yere değmiyor, uçar gibi at sürüyorlardı. Türkmenlerin hareketini dikkatle takip eden Gazneli Mahmud, Çağrı Bey'in ülkesinden geçmesine engel olmak istediyse de başarılı olamadı. Çağrı Bey'in Horasan'ı geçtiğini öğrenince çok öfkelendi. Gerekli tedbirleri almadığını, gevşek davrandığını düşündüğü Tus valisi Arslan

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Cazib'i azarlayıp ondan hesap sordu. Horasan'da görev yapan Gazneli idarecilerin hepsine bundan sonra daha tedbirli davranmaları için emirler verdi.

Çağrı Bey gözü pek ve hızlı bir adamdı. Üstelik tam bir askerî strateji dehasıydı. Karşılaştığı her türlü durum karşısında hemen bir doğru strateji belirleyebiliyor, tereddüt etmeden karar verebiliyor ve belirlediği stratejiyi başarıyla hayata geçirebiliyordu. Burada da bu özelliğini görmek mümkündür. Horasan'dan sonra İran ve Azerbaycan'ı geçen Çağrı Bey, Doğu Anadolu'ya ulaştı. Yolda bölgeye daha önce gelip yerleşmiş Türkmenlerle karşılaştı. Selçuklu kuvvetlerine katılan bu Türkmenler, tarihe Anadolu'ya ilk Oğuz akını olarak geçen bu cesur harekâtta Çağrı Bey'in yanında yer aldılar.

Van Gölü civarından Anadolu'ya giren Çağrı Bey, Ani Ermeni Krallığı topraklarına kadar sırasıyla Vaspurakan Krallığı, Şeddad Oğulları ve Gürcü Krallığı toprakları üzerinde geniş bir akın hareketinde bulundu. Karşısına çıkan kuvvetleri arka arkaya yendi. Türkmen akıncıları, bu sırada uzun saçları ve yayları ile atlarının üzerinde yıldırım gibi son derece süratli hareketleriyle yerli halkın şaşkınlık ve hayranlık içinde dikkatlerini çekti. Çağrı Bey, son olarak Ani Ermeni Krallığı üzerine yaptığı akında başarı sağlayamayınca geri çekildi. Zaten yeteri kadar ganimet elde etmişti. Geri dönmeye karar verdi. Kendisine katılmış Türkmenlerle vedalaştı. Onlara ganimetten paylarını verip yine Azerbaycan üzerinden Horasan ve Mâverâünnehr'e doğru yola koyuldu.

Fakat yine Gazne topraklarını katetmek zorundalar. Sultan Mahmud dönüşlerini bekliyor muydu? Bu sefer ne yaptılar?

Çağrı Bey, Sultan Mahmud'un topraklarından geçmek için bu defa farklı bir taktik uyguladı. Dikkati çekmemek için birliklerini küçük gruplara ayırdı. Her birini değişik yollardan Mâverâünnehr'e gönderdi. Kendisi de tüccar kılığına girerek, ticaret yolları üzerinden Mâverâünnehr'e ulaştı. Gazneli Mahmud'un ruhu bile duymadı. Onu yanındaki askerî birlikleriyle bekleyen, hazırlığını

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

buna göre yapıp stratejik mevkilere, yol ve geçitlere gözcüler yerleştiren Sultan Mahmud, Çağrı Bey'i yine yakalayamadı. Bu olay, Sultan Mahmud'un ciddi bir itibar kaybına uğramasına sebep oldu. Nitekim yediği bu darbe, belki de uğrayabileceği herhangi bir askerî mağlubiyetten daha ağırdı.

Neticede Çağrı Bey çok zekice bir hamle yapmıştır. Bu hareketi, Atatürk'ün gönüllü olarak gittiği Trablusgarp Cephesi'ne gazeteci kılığında gidişini hatırlatabilir. O'nun da İngiliz kontrolündeki Mısır'ı geçmesi gerekiyordu ve kendisi orayı bir Türk zabiti olarak değil de, gazeteci Şerif Bey olarak geçmişti.

"Bu sefer bir masaldır," diyenlerin bir argümanı da Çağrı Bey'in hem gidiş hem de dönüşünün akla ve mantığa uygun olmadığı yönündedir. "Böyle bir şey nasıl mümkün olabilir?" diyorlar. Niye olmasın? İşte bakın tarihte başka örnekleri de var. Unutmayalım ki tarih; cesur, yetenekli, idealist ve inanmış adamların akla ve mantığa uymayan nice başarılarıyla doludur. Büyük liderleri ve kahramanları sıradan insanlardan ayıran da bu özellikleri değil midir?

Söz konusu Anadolu seferinin son derece başarılı olduğunu söyleyebiliriz o hâlde.

Tabii ki. Başında Çağrı Bey'in bulunduğu Selçuklu Türkmenlerinin, yaşadıkları bölgeden binlerce kilometre uzaklıktaki bir ülkeye yaptıkları bu sefer, başından sonuna kadar bütünüyle başarılı geçti. Bu sonucun elde edilmesindeki en önemli etken, Çağrı Bey'in plan ve projelerindeki kararlılığı, cesareti, stratejik ve taktiksel hareketiydi.

Tabii buna bir de Türkmenlerin üstün savaş yeteneklerini ilave etmek lazım. Zira onlar, dünyanın en iyi atlı okçularıydı. Bir kaynağın ifadesiyle, kaçarken bile dörtnala giden atlarının üzerinde geri dönüp ok atarlar ve kovalayanları perişan ederler. Bu esnada bile bu kadar korku veren Türkmenlerin, taarruz ettikleri zamanki etkilerini düşünün. Sadece ağır zırhlı, yerleşik ve düzenli ordular

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

karşısında, özellikle de meydan savaşlarında yıpratıcı olsalar da kesin sonuca ulaşamayabiliyorlar, bir de kuşatma savaşlarında...

Böylece Çağrı Bey'in seferi amacına ulaşıyor. Her şeyden önce Tuğrul ve Çağrı beyler, kazandıkları bu başarı ile tabiri caizse rüştlerini ispat etmiş, dosta düşmana karşı kendilerini kanıtlamış oldular. Buna bağlı olarak özgüvenleri arttı. Daha da önemlisi bu, onlara yeni bir mücadele azmi kazandırdı. Yine Selçuklu beylerinin bu başarısının duyulması, onların bütün Türk dünyasındaki şöhretlerinin artmasına ve yayılmasına yol açtı. Mâverâünnehr ve başka yerlerde dağınık bir vaziyette yaşayan başıboş Oğuz grupları ya da yeni ve güçlü bir önder arayan göçerler Tuğrul ve Çağrı'nın etrafına toplanmaya başladı. Bu, askerî bakımdan güçlerinin artmasına sebep oldu. Diğer yandan yüklü miktarda ganimet elde ettiler ki, bu durum, uzun zamandır devam eden darlık ve sıkıntı günlerinin sona ermesi anlamına geliyordu.

Bu yükseliş onlara düşman da kazandırmış olmalı. Mesela amcaları Arslan Yabgu, yeğenlerinin bu başarısını takdir etti mi, yoksa bundan rahatsız mı oldu?

Tuğrul ve Çağrı beylere büyük şöhret, itibar ve ekonomik gelir getiren bu sefer, bölgedeki yerlerini ve ağırlıklarını artırdı. Ancak bu durum, önceden beri fikir ayrılıkları ya da yaklaşım farklılıkları yaşadıkları, bu yüzden de pek temas etmedikleri amcaları Arslan Yabgu'yu memnun etmedi. Hatta kaynağın ifadesiyle kendisi onları kıskandı. Tuğrul ve Çağrı'ya teveccühün artmasının, kendi liderliğini gölgede bırakacağı endişesine kapılan Arslan Yabgu, ki haksız sayılmazdı, tabiri caizse kafalarına göre hareket etmek suretiyle yaptıkları bu işin hiç iyi olmadığını söyleyip onları azarladı. Ona göre Tuğrul ve Çağrı bu hareketle Gazneli Mahmud'u kızdırmaktan başka bir şey yapmamış ve böylece bütün Selçukluları tehlikeye atmışlardı. Tuğrul ve Çağrı, vakit geçirmeden arkalarında toplanmış kuvvetleri dağıtmalı ve Gazneli Mahmud'dan özür dilemeliydiler.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Arslan Yabgu'nun, meseleyi Gazneli Mahmud'a bağlasa da aslında yeğenlerini kıskandığı, onların güçlenerek kendisine rakip olmalarından duyduğu endişeyi dillendirdiği çok açıktı. Bunun farkında olan Tuğrul ve Çağrı beyler, onun sözlerini pek ciddiye almadılar. Fakat yaşanan bu hadiseler, Selçuklu ailesinin iki kolu arasında mevcut olan gerginliği iyice artırdı. Artık Tuğrul ve Çağrı beylerin yolu, amcalarınınkinden tamamen ayrılmıştı.

Burada, bilahare bir hile ile tutuklanacak Arslan Yabgu'dan tekrar söz eder misiniz?

Daha önce de söylediğimiz gibi, Arslan Yabgu, Türk tarihinin en ilginç şahsiyetlerinden biriydi. Cesaret, yiğitlik ve kahramanlık konusunda eşi yoktu. Ama siyasi ya da diplomatik konularda başarısızdı. Hareket tarzı ve meselelere yaklaşımı bir aşiret reisi gibiydi. Ne Karahanlıların ne de Gaznelilerin devlet ve hükümdar imajından etkilenmişti. Bu tarz ve yaklaşımla başında bulunduğu topluluğu devletleştirmesi mümkün değildi.

Ama Tuğrul ve Çağrı çok farklıydılar. Özellikle de Tuğrul Bey. Onlar yaşları çok genç olmasına ve henüz devletlerini kurmamalarına rağmen adeta bir hükümdar gibi hareket ediyor, meseleleri "devlet aklıyla" çözmeye gayret ediyorlardı. İşte Arslan Yabgu'dan farkları buydu. Zaten neticede onlar başında bulundukları topluluğu devletleştiriyor, Arslan Yabgu ise adeta namına yakışır bir şekilde önce beyliğini ve sonra da hayatını kaybediyor.

Şöyle ki, Arslan Yabgu, attığı adımların siyasi sonuçlarını düşünmeden hareket ederken, aslında kendi sonunu da hazırlamıştır. Yusuf Kadir Han'a isyan edip Buhara'yı ele geçiren Ali Tegin'le birlikte hareket etmesi, Yusuf Kadir Han'ın ona düşmanlığına sebep oluyor. Ali Tegin'i saf dışı edip bütün Mâverâünnehr'e hâkim olmak isteyen Yusuf Kadir Han, bu konuda Gazneli Mahmud'a müracaat ediyor. O sırada Horasan'ın topraklarının tamamına hâkim olan Gazneli Mahmud da Karahanlılarla ortak hareket etmeyi düşünüyor. Hatta bazı kaynaklar, ittifak teklifinin Yusuf Kadir Han'dan

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

değil, Gazneli Mahmud'dan geldiğini kaydederler. Neticede iki büyük Türk hükümdarı, her iki devletin de çıkarları için ortak hareket etme konusunda anlaştılar. İki sultan, Semerkant'ta bir araya gelip bazı konularda anlaştılar ki, bazı kaynaklar bu görüşmenin, iki hükümdar arasındaki ikinci görüşme olduğunu söylerler. "Aralarında İran ve Turan meselelerini görüştüler," denir. Tarih 1025...

"Turan" kelimesi o dönemde de kullanılıyor mu?

Tabii ki kullanılıyordu. Kaynaklarda, mesela *Tabakât-ı Nâsırî*'de aynen bu şekilde geçer: İran ve Turan. Yani Türk ülkesi anlamındaki Turan, modern çağlarda ortaya çıkmış siyasi ve ideolojik bir kelime değildir. Bakınız daha 1025'te, yani 11. yüzyılın başlarında da kullanılıyor. Aynı şekilde Türkistan kelimesi de öyle... Yani bu kavramlar siyasi ve ideolojik değil, aynı zamanda da tarihî ve coğrafî ifadelerdir.

İki Türk hükümdarının bu görüşmesinde Arslan Yabgu da gündeme geliyor mu?

Ana gündem maddelerinden biri diyebiliriz. Zira Yusuf Kadir Han'ın en büyük problemi Ali Tegin ve onun müttefiki "Selçukoğlu", yani Arslan Yabgu'ydu. Yusuf Kadir Han, Sultan Mahmud'a Arslan Yabgu'nun Ali Tegin'le arasındaki ittifaktan duyduğu rahatsızlığı ifade edip, "Onun çok tehlikeli bir düşman olduğunu, sadece Karahanlılar için değil, Gazneliler için de büyük sıkıntılara sebep olabileceğini" söylüyor. Biraz da abartarak ona; "Arslan Yabgu ve ona bağlı Türkmenlerin savaş araç gereçleri bol, büyük orduları var; sayıları artıp büyük bir güce ulaştılar ve bu gücün, sizin gibi Hindistan gibi uzak bölgelere sefer yapan bir hükümdar için dahi korku ve vesvese vesilesi olabilir," diyor.

Zaten gelişmeleri takip edip Arslan Yabgu ve Selçuklu Türkmenlerinin faaliyetlerini endişe ile izleyen Sultan Mahmud, Yusuf Kadir Han'ın bu sözleri üzerine iyice endişeleniyor. Böylece Arslan Yabgu, artık onun da gündemine girmiş oluyor. Onu denemeye, kontrol edilebilir mi edilemez mi diye anlamaya ve eğer edilmez ise bir şekilde ortadan kaldırmaya karar veriyor.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ancak bunu bir hile ile yapacak değil mi?

Aslında kaynakların verdiği bilgilere bakılırsa, Sultan Mahmud'un niyeti doğrudan Arslan Yabgu'yu ortadan kaldırmak değil. İşi o raddeye Arslan Yabgu'nun tavrı getirecek. Biraz önce de ifade ettiğim gibi, Sultan başlangıçta onu sınamak, kontrol edilir mi edilemez mi bunu anlamak istiyor. Gazne'ye döndükten sonra Arslan Yabgu'yu huzuruna davet ediyor. Dostluk ve ittifak kurmak istediğini, yanına fazla asker almasına gerek olmadığını söylüyor. Arslan Yabgu da hiç sorgulamadan, az sayıda kuvvetle çıkıp gidiyor.

İşte, bir Tuğrul ve Çağrı'nın Buğra Han'la görüşme öncesi stratejik düşüncelerine bakalım, bir de Arslan Yabgu'nun tavrına. Düşünmemiş ya da bir tedbir alma ihtiyacı duymamış. Belki de kibri buna engel olmuştur.

Huzura gittiğinde Sultan Mahmud, çevgan oynamakla meşguldür. Sultan'a, Arslan Yabgu'nun geldiğini haber veriyorlar. Sultan da onu çevgan oynamaya davet ediyor.

Bu arada yeri gelmişken çevganın ne olduğundan da bahsetmek gerekir. Çevgan, "eğri boyun, ucu eğri" ya da "baston" demektir. Türkler arasında çok eski ve yaygın bir oyundur. At üstünde ucu eğri, baston şekilli sopalarla oynanıyor. İki takım, sahadaki topu çevganlarla kontrol edip sürerek birbirlerinin, bugünkü tabirle, kalelerine atmaya çalışıyorlar. İngilizlerin Türkistan'da görüp biraz değiştirerek benimsedikleri ve dünyaya tanıttıkları polonun atasıdır. Bizde çok köklü bir gelenek olmasına rağmen devam etmemiş ne yazık ki. Hâlbuki hemen her Türk devletinde rastlıyoruz. Hem hükümdar ve üst düzey yöneticiler hem de halk ve askerler arasında çok yaygındı. Öyle ki, bazı devletlerde "çevgandarlar" diye saray görevlileri vardı. Diğer yandan neredeyse her yerleşim yerinde bugünkü futbol sahaları gibi çevgan meydanları bulunuyordu. En ilginci de bütün atlı sporlarda olduğu gibi biniciden çok atın ön planda olduğu bir oyundu. Atlar çevgan için özel olarak yetiştiriliyor ve eski kaynaklarda atlardan bahsedilirken çevgan atları ayrı bir başlıkla ele alınıyordu. Yani tarihe geçmiş nice çevgan atı var.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Arslan Yabgu da çevgan oynuyor mu?

Arslan Yabgu bu... "Hayır, ben oynamam," diyor. Hatta bununla kalsa iyi; bir de, kinayeli kinayeli, "İsterse Sultan'la ok yarıştıralım," diyor. Böylelikle okçuluktaki maharetine vurgu yapıyor. Ama yine düşünmeden söylediği bu söz, onu sınamak üzere yanına çağıran Gazneli Mahmud'un aklına, "Onun filleri varsa, bizim de oklarımız var. Oklarımızla onun fillerini delik deşik ederiz," sözünü getiriyor. Çok kızsa da hemen karar vermek istemiyor. Oyunu bırakıp Arslan Yabgu'yu huzuruna kabul ediyor. Onun gururunu okşayacak sözler söylüyor. Baş köşeye oturtup taltif ediyor. Bu sırada onunla sohbet edip sınamaya çalışıyor. Vakit ilerleyince ayş u işret meclisi kuruluyor. Bir müddet sonra Sultan Mahmud, Arslan Yabgu'ya soruyor:

"Biz, vaktimizin çoğunu Hindistan gazâsına harcadığımız için Horasan boş kalıyor. Bu yüzden bütün fesat ve haset sahiplerinin aklında bozgunculuk düşünceleri yerleşip buralara zarar verebiliyorlar. Böyle bir durumda yardıma ihtiyacım olursa, bana ne kadar adam gönderebilirsin?"

Arslan Yabgu, ara ara bahsettiğimiz karakterinin, biraz da sarhoşluğunun etkisiyle hiç düşünmeden silahtarını çağırıp tirkeşini (okluk) istiyor. Oradan bir ok alıp Sultan'a uzatıyor ve, "Eğer bu oku bizim kabilemize gönderirsen on bin kişi gelir." diyor.

Sultan, "Eğer daha fazla gerekirse?" diye soruyor. Arslan Yabgu, bir ok daha alıp, "Bu oku da Balhan'a gönderin, on bin atlı yola çıkar." diyor. Sultan bir kez daha, "Ya daha fazlası gerekirse?" diye sorunca Arslan Yabgu bu defa sadağını (yay kabı) alıyor ve yayını çıkarıp Sultan'a uzatıyor. Arkasından da, "Bu yayı Turan'a, Türkistan'a gönderin; yüz bin atlı gelir," diyor.

Arslan Yabgu'nun övünerek verdiği bu cevaplar, Sultan Mahmud için bardağı taşıran son damla oluyor. Bütün pervasız ve kontrolsüz davranışlarına rağmen onu son kez sınamak isteyen Sultan Mahmud, "Bir yay ve üç ok ile bu kadar büyük bir orduyu, üstelik maaşsız ve ücretsiz olarak toplayabilen bir kişiden korkmak gerekir," diye düşünüyor. Hemen adamlarına emir verip Arslan Yabgu'yu tutuklatıyor ve bir zindana attırıyor.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Sabah ayılan Arslan Yabgu, kendisini elleri ve kolları bağlanmış hâlde zindanda bulunca hatasını anlasa da iş işten geçiyor. Ardından Hindistan'da bulunan Multân civarındaki Kalencer Kalesi'ne gönderilen Arslan Yabgu, yedi yıl süren esaretin ardından burada vefat ediyor.

Arslan Yabgu'nun esir edilmesinden sonra Selçuklu Türkmenlerinin başına Tuğrul ve Çağrı beyler mi geçiyor?

Aslında amcaları Musa da yabgu unvanıyla lider kadrosu içerisinde yer alıyordu, fakat fiilî liderlik Tuğrul ve Çağrı kardeşlere geçti. Lakin onlar Arslan Yabgu'yu esir eden Sultan Mahmud'a karşı herhangi bir tepki göstermedikleri gibi, onu kurtarmak için bir teşebbüste de bulunmadılar.

Bunun temel sebebi, Gazneli Mahmud'dan gelen mektuptu. Zira o, Arslan Yabgu'nun, "Sultân'dan büyük lütuf gördüğünü, ancak pâdişâhların dergâhını görmemiş olması ve oranın âdâb ve erkânını bilmemesi ve sarhoşluğu sebebiyle bazı kusurlar işlediğini, bu yüzden 'nâmûs-ı saltanat' için birkaç gün hapsedildiğini ve kısa süre içinde geri gönderileceğini bildiriyor ve Selçukoğullarının rahat olup onu merak etmemelerini" istiyordu.

Yoksa amcalarıyla yaşadıkları fikir ayrılığına rağmen, onu tamamen kaderine terk etmeleri, bu durumu kendisinden kurtulmak için bir vesile olarak değerlendirmeleri beklenemezdi. Nitekim daha sonraki yıllarda Gaznelilerle yapacakları mücadelelerde amcalarına yapılan kötü muameleyi gündeme taşımaları, ona yapılan zulmü onaylamadıklarının bir göstergesiydi.

Arslan Yabgu'nun oğulları veya ona bağlı Yabgulu Türkmenleri ne yaptılar peki?

Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış, yanına aldığı az sayıda bir Türkmen grubuyla bir müddet Kalencer Kalesi'nin etrafında dolaşıp onu kurtarmak için fırsat kollamaya çalıştı. Hatta kaynakların verdiği bilgiye göre bir keresinde saki kılığıyla kaleye gizlice giren iki Türkmen, Arslan Yabgu'yu dışarı çıkarmayı başardı. Fakat kale dışında

onları bekleyen ormanlık arazinin yabancısı olduklarından yollarını kaybettiler. Arslan Yabgu yakalanacaklarını anlayınca, "Benden ümidi kesin. Kardeşlerime benden selâm ulaştırıp deyin ki, Horasan mülkünü istemede ciddi bir cehd ve gayret göstersinler, çalışıp çabalasınlar. Çünkü bu padişah köleoğludur. Bize nispetle büyük biri değildir. Bu memleketi ona bırakmayın, sizin elinize geçene kadar gayret gösterin. Zira beni günahsız yere yakalayıp hapsetti," dedi. Muhafızlar tarafından yakalanan Arslan Yabgu, tekrar kale zindanına kapatıldı. Yedi sene sonra da vefat etti.

Babasını kurtarma ümidini kaybeden Kutalmış, Arslan Yabgu'nun vasiyet niteliğindeki sözlerini gelip Tuğrul ve Çağrı'ya anlattı. Sonra da onların emrine girerek birlikte hareket etmeye başladı. Arıcak Arslan Yabgu'ya bağlı olup kaynaklara Yabgulular ismiyle geçen kalabalık Türkmen grupları bu durumu kabul etmediler. Selçuklu beylerinden kötülük ve zulüm gördüklerini ileri süren Yabgulların büyük kısmı, Horasan'a geçmek için Gaznelilerden izin istediler. Sultan Mahmud'a gönderdikleri elçi vasıtasıyla mallarının çok olduğunu, Horasan'a bolluk ve ucuzluk getireceklerini, Sultan'ın emrinden ayrılmayıp ordusunda hizmet etmeyi kabul ettiklerini bildirdiler. Bu talep, bazı Gazneli devlet adamları tarafından uygun bulunmadıysa da Sultan Mahmud onları dinlemedi ve Türkmenlerin Ceyhun'dan geçmesine izin verdi. Bu Türkmenler Horasan'dan sonra Azerbaycan, Irak, Suriye, hatta Anadolu'ya kadar uzanacak büyük bir Türkmen göçünün de öncüleri oldular.

Arslan Yabgu'nun akıbetinden sonra müttefiki olan Ali Tegin'e ne oldu?

Aslında Yusuf Kadir Han, Sultan Mahmud'dan Ali Tegin'e karşı yardım istemişti. Sultan Mahmud, ilk olarak Arslan Yabgu'yu ortadan kaldırarak Ali Tegin'e en önemli müttefiğini kaybettirmiş ve böylece onu büyük sıkıntıya sokmuştu. Ancak politik bir yaklaşım sergileyerek Ali Tegin meselesini tamamen halletmek istemedi. Ali Tegin'in üzerine fazla gitmeyip Mâverâünnehr'deki kuvvetlerini çekti. Bunun üzerine Buhara'yı terk eden Ali Tegin, şehre 1025-1026

yıllarında tekrar hâkim oldu. Hatta daha sonra Keş'i, Kaşka Deryası'nı, havzasını ele geçirdi. 419/1028'de hâlen Yusuf Kadir Han'ın elinde olan Semerkand ve Soğd'u topraklarına kattı.

Tabii ki bu sırada eski müttefiki Arslan Yabgu'nun ortadan kaldırılmasıyla doğan boşluğu, yeni bir müttefikle kapatmak istedi. Hemen Tuğrul ve Çağrı kardeşlere müracaat etti. Ancak Tuğrul ve Çağrı başından beri Ali Tegin'e güvenmemiş, amcalarının onunla yaptığı anlaşma ve ittifaka destek vermemişlerdi. Hatta bu teklif, Ali Tegin'in kendilerini tuzağa düşürmek için yaptığı bir hile bile olabilirdi. Bu yüzden teklifi geri çevirip gelişmeleri takip etmeye başladılar. Tuğrul ve Çağrı'yla anlaşamayan Ali Tegin, Musa Yabgu'yla, hatta Yusuf Yınal'la da görüştü. Yusuf Yınal'a yabgu unvanını verip Selçuklular arasına nifak sokmaya çalıştı.

Ali Tegin'in amacı Yusuf Yınal ve bazı Selçuklu beylerini yanına çekip Selçuklular arasında anlaşmazlık çıkarmak, mümkünse onları birbirine düşürmekti. Ancak ne Yusuf Yınal ne de Tuğrul ve Çağrı beyler bu oyuna geldiler. Dolayısıyla yeni yabgu unvanı sadece Ali Tegin'in planı olarak kaldı. Ancak planlarının işe yaramadığını gören Ali Tegin, yeni bir hamle yaptı ve kumandanı Alp Kara'yı Selçukluların üzerine gönderip Yusuf Yınal'ın öldürülmesini emretti. Alp Kara bir baskın vererek Yusuf Yınal'ı öldürdü, birçok Türkmen'i de kılıçtan geçirdi. O, bu hamlesiyle, bütün Selçuklu beylerinin nefretini kazandı.

Amcalarının öldürülmesi, Tuğrul ve Çağrı beylere de çok ağır geldi. Karalar giyip Yusuf'un intikamını almak için yemin ettiler. 1029'da bir ordu topladılar ve Ali Tegin'in kuvvetlerini yendiler. Bir sene sonra da yine Ali Tegin'in komutanı olan Alp Kara'nın üzerine yürüyüp onu mağlup ettiler. Böylece amcaları Yusuf'un intikamını aldılar. Ardından bir kez daha Ali Tegin'in kuvvetleriyle savaşıp onlara bir hayli zayiat verdirdiler.

Ali Tegin konusunda, aslında ortada şartların zorladığı, sürekli değişmeye uygun bir ilişki vardı. Bana sorarsanız onunla hiç dost olmadılar. Ama aşikâr bir şekilde düşmanlık da gütmediler. Yerine göre ve çoğu zaman da mecburiyetten, birlikte hareket etmek

durumunda kaldılar. Mesela *Tarih-i Beyhakî*'ye göre, birazdan bahsedeceğimiz Debusiye Savaşı'nda Ali Tegin'in safında yer aldılar. Hatta aynı kaynağa göre Yabgu, Tuğrul ve Çağrı'nın, Ali Tegin'in ölümünden sonra Gazneli yöneticisi Ebu'l-Fazl-i Sûrî'ye gönderdikleri bir mektup var ki, orada Ali Tegin'le ilişkilerinin "saygı, sevgi ve dostluk" çerçevesinde olduğunu ifade ediyorlar. Bu durumu şartların zorladığı, diplomatik bir tavır olarak da değerlendirmek mümkündür.

Ama özellikle Ali Tegin'in amcalarını öldürmesinden sonra yaşanan süreçte Tuğrul ve Çağrı'nın tavrı çok nettir. Biraz önce de söylediğimiz gibi Ali Tegin'e karşı bütün güçleriyle saldırıyorlar. Ancak ona karşı kazandıkları bir iki galibiyetten sonra Ali Tegin, Selçuklulara karşı taarruza geçiyor. Bu defa Ali Tegin onlara bütün gücüyle saldırıyor. Vaziyet öyle bir hâl alıyor ki, Tuğrul ve Çağrı beyler ile onlara bağlı Türkmenlerin Nur Buhara ve Sogd-i Semerkant'ta daha fazla kalmaları mümkün olmuyor.

Ufukta yeni bir göç var anlaşılan. Bu sefer nereye gidecekler?

Evet... Zor, çileli ve yıpratıcı bir göç daha... Bu sefer Hârezm'e. İşte tam bu esnada Gaznelilere bağlı olarak Hârezm'i yöneten Hârezmşâh Altuntaş devreye giriyor. Son derece tecrübeli bir devlet adamı olan Altuntaş, planladığı siyasi ve askerî faaliyetler için güç ve kuvvetini artırmak istiyordu. Savaşçılıklarıyla meşhur Selçuklu Türkmenleri, Karahanlılara, hatta belki Gaznelilere karşı girişeceği harekâtta kendisine büyük avantaj sağlayabilirdi. Selçuklular ise sadece artık yaşayamaz hâle geldikleri Nur Buhara ve Sogd-i Semerkant'tan daha güvenli bir yerde yurt tutmak istiyorlardı. Tek dertleri geniş otlak, yaylak ve meralara sahip olmak, buralarda daha güvenli ve huzurlu bir şekilde hayatlarını devam ettirmekti. Bir yandan Karahanlıların, diğer yandan ise Gaznelilerin baskıları sebebiyle Altuntaş'ın teklifini kabul ettiler, Mâverâünnehr'den kalkıp Hârezm'e göçmeye karar verdiler. Altuntaş'ın kendilerine tahsis ettiği Şurahan ve Darhan/Dergan bölgesine yerleştiler.

Hârezm'de işler yoluna giriyor mu peki?

Hayır... Çünkü bölgedeki siyasi ve askerî hareketlilik bir türlü bitmiyor. Hele de 30 Nisan 1030'da Gazneli Sultan Mahmud'un vefatından sonra işler iyice karışıyor. Kısa süren bir mücadeleden sonra Ekim 1030'da Gazneli tahtına oturan Sultan Mesut, babasının yürüttüğü bazı politikaları terk ederek yeni bir yönetim tarzı uygulamaya başladı. Bu değişikliklerden biri, uzun yıllardır Gaznelilere bağlı olarak Hârezm'i yöneten Altuntaş'la ilgiliydi. Altuntaş, Mesut'a biat etmiş, hükümdarlığını tanımışsa da o Mesut'a, Mesut da ona güvenmiyordu. Öyle ki Mesut, Altuntaş'la arası iyi olmayan bazı devlet adamlarının da teşvikiyle onu bir suikast ile ortadan kaldırmaya çalıştı. Durumdan haberdar olan Altuntaş, suikasttan kurtulmayı başardı. Ama doğrudan Mesut'a cephe almadı. Uğradığı suikastın Sultan Mesut'tan geldiğinden habersiz gibi davranıp gizliden gizliye ona karşı hazırlık yapmaya başladı.

Sultan Mesut ise onun Ali Tegin'le ittifak yapacağından korkuyordu. Buna rağmen kısa süre sonra da Altuntaş'ı Ali Tegin meselesini halletmek üzere görevlendirdi. Ali Tegin, Altuntaş'ın üzerine doğru geldiğini öğrenince Buhara'dan çekilip Debusiye'ye geldi. Selçukluları ve Türkmenleri "tatlı söz ve gümüş" ile yanına çekip büyük bir ordu hazırladı ve Altuntaş'ı mağlup etmeyi başardı (1032). Bu savaşta yaralanan Altuntaş, kısa süre sonra vefat etti. Altuntaş'ın oğlu Harun ise Gaznelilere karşı bağımsızlığını ilan etti. Bunun için de Ali Tegin ve Selçuklularla anlaştı. Selçuklular, onunla yaptıkları anlaşma gereği bu defa Hârezm hududuna yerleştiler.

Bir çalışmanızda diyorsunuz ki, "Kaynakların ifadesine göre, casusları vasıtası ile onları takip eden ve aralarında kadim bir kin, kan ve düşmanlık bulunan Cend emiri Şâlımelik, 1034'te, kurban bayramının dördüncü günü, çöl yolundan gelerek onlara müthiş bir baskın verdi. Selçuklulardan sekiz bin kişi öldürüldü; birçok kadın, çocuk, altın ve mallarını alıp döndü." Bu baskın ne zaman oluyor?

Selçukluların çileli varoluş mücadelesinin en kötü anlarından biri bu baskındır. Ve ne yazık ki, yeni umutlarla geldikleri Hârezm hududuna yerleşmelerinden sonra Endergan denen yerde meydana geliyor. Kaynakların ifadesine göre Cend hâkimi olan Şâhmelik'in Selçuklulara karşı sebebini bilmediğimiz, ama kaynakların çok eskiye dayanan, kadim dedikleri bir düşmanlığı var. Bunu adeta saplantı hâline getirmiş. Öç almaktan başka bir düşüncesi yok. Bir gün gizlice Kızılkum Çölü'nü geçiyor ve Hârezm'e girip hiç beklemedikleri anda Selçuklulara, eskilerin "dun baskını" ya da "şebihun" dedikleri bir gece baskını veriyor. O kadar acımasız ki, kadınmış çocukmuş ihtiyarmış demeden Selçuk Türkmenlerinden çok sayıda insanı öldürüyor. Öyle ki, Tuğrul ve Çağrı beyler bile canlarını zor kurtarıyorlar.

Selçuklular o zamana kadar çok çile çekmiş, birçok badire atlatmışlarsa da böylesine ağır bir darbe yememiş, bu kadar müşkül bir vaziyete düşmemişlerdi. Nitekim çok az bir kısmı sağ kalmış ve düştükleri durum karşısında ne yapacaklarını şaşırmışlardı.

Bazı kaynaklar, "Bu ani ve korkunç baskının Hârezmşâh Harun'un bir tertibi olduğunu zikretmişlerdir," diyorsunuz. Gerçekten de öyle mi?

Bazı kaynaklar, "Harun'un hilesiydi," diyor, bazıları ise aksini... Ama olaydan sonra Harun'un, Hârezm'i terk etmek isteyen Selçuklularla görüşüp onları ikna ettiğini, Şâhmelik üzerine ordu gönderip onu Selçuklulara karşı böyle bir harekete girişmekten men ettiğini, hatta bu davranışından dolayı cezalandırdığını biliyoruz.

Selçuklular için bu baskın neredeyse her şeyin sonu olmuş. Adeta tükenmişler...

Selçuklular yorulmuş, tükenmiş, bitmiş, fakat ümitlerini kaybetmemişlerdi. "Artık burada da kalamayız," deyip Horasan'a gitmeye karar verdiler. Fakat onların gidişiyle yalnız kalacağını bilen Harun, Selçuklu beylerinin önüne çıktı ve onları ikna edip Hârezm'de kalmaya razı etti. Daha önce de belirttiğim gibi Şâhmelik'i bu davranışından

ötürü cezalandırdı. Zira onun büyük düşünceleri vardı. Ama işler planladığı gibi gitmedi. Kısa bir süre sonra Gazneli Mesut, tıpkı Altuntaş'a yaptığı gibi Harun'a da bir suikast düzenletti. Vaktiyle babası Altuntaş, Mesut'un suikast girişiminden kurtulmuştu, fakat Harun kurtulamadı. Nisan 1035'te uğradığı suikast neticesinde hayatını kaybetti. Bölgedeki en önemli aktörlerden biri olan Ali Tegin de aynı yıl içinde ölünce yeni bir dönem başladı.

Artık Horasan'a göçün vakti geliyor olmalı...

Harun'un ortadan kaldırılmasıyla Selçukluları Hârezm'e bağlayan bağ da kopmuş oldu. Üstelik Ali Tegin'in oğullarıyla da bir anlaşma zemini sağlayamadılar. Hârezm defterini kapatmak zorunda kalan Tuğrul ve Çağrı beyler, Mayıs 1035'te yaklaşık dört bin kişiyle Ceyhun Nehri'ni geçip Horasan'a girdiler. Şâhmelik baskınından sonra büyük kayba uğramalarına rağmen kendilerini toparlamış, belli bir sayıya ve güce ulaşmışlardı. Sultan Mesut veya Gazneli yetkililerinden izin talep etmeksizin Türkmen hayatı için son derece elverişli bir bölge olan Nesa ve çevresine göçtüler.

Ardından Gazneli Devleti'nin Horasan divan reisi Sûrî'ye bir mektup yazdılar. Sûrî, Sultan Mesut'a Selçukluların kendisine yazdıkları mektupla birlikte durumu haber veren bir mektup gönderdi. Karşılıklı mektuplar gidip geldi. Ayrıntılara girmeden ifade etmek gerekirse, nihayetinde, Selçuklular Horasan'a geliş sebeplerini sıralıyor; "Gaznelilere tâbi olarak ordusuna asker verme, sınır bekçiliği yapma, vergi ödeme ve Gazne sarayında rehin bulundurma" gibi yükümlülükleri kabul ettiklerini, buna karşılık kendilerine hayatlarını devam ettirebilecekleri bir yurt vermelerini talep ediyorlardı.

Ancak daha önce Horasan'a gelen Türkmenlerle problemler yaşayan Gazneli idarecileri, durumu endişeyle karşıladılar. Hatta aralarında bazıları Selçukluların bölgeye gelmesiyle Horasan'ın elden çıktığını düşünüyor, Selçukluların Gazneli Devleti'nin sonunu getireceğine inanıyorlardı. Onlar Nesa'ya yerleştikten sonra Horasan'da dağınık bir şekilde yaşayan bazı Türkmen grupları da gelip onlara katıldı. Kısa süre içinde on bin atlı olmuşlardı.

Sultan Mesut, Selçuklu Türkmenlerinin bu isteğini kabul etmediği gibi büyük bir saygısızlık olarak nitelendirip cezalandırılmalarına karar verdi. Bazı tecrübeli devlet adamları onu sakinleştirmek, meseleyi başka bir yolla çözmek için tavsiyede bulunduysa da dinlemedi. Hemen bir ordu kurulmasını emredip Selçukluların üzerine gönderdi.

Böylece Gaznelilerle Selçuklular arasındaki ilk savaş olan Nesa Muharebesi 1035'te cereyan edecek.

Sultan Mesut'un emriyle hazırlanan ve bazı kaynaklarda on yedi bin kişi olduğu kaydedilen ordunun başına, meşhur kumandanlardan Hâcib Begdoğdu getirildi. Begdoğdu hemen Nesa üzerine yürüdü. Yaşadıkları tecrübelerin de etkisiyle her an her şeye hazırlıklı olan Selçuklular, Nesa'da Begdoğdu'yu karşıladılar. Begdoğdu ani bir baskın verse de Selçuklular önce ağırlıklarını bırakıp güvenli bölgelere, çöllere çekildiler; ardından ganimet derdine düşüp düzeni bozulan Gazneli ordusunu takip ederek en zayıf anlarını beklediler. Gazneli ordusu su bulmak için Nesa yakınlarındaki bir köye ilerlerken pusu kurdular. Uygun an geldiğinde ok yağmuruyla başlayan Selçuklu taarruzu, Gazneli ordusunu şaşkına çevirdi. Çoğu, Selçuklu oklarına hedef olurken, bazıları da Selçuklu atlılarının kılıçlarına yem oldular. Çok azı ise kaçıp canını kurtarabildi. Begdoğdu da kaçıp canını kurtarabilenlerdendi.

Harbin sonunda Gazneli ordusunun bütün ağırlıkları Selçuklu beylerinin eline geçti. Ele geçirilen ganimet, Selçuklular için büyük öneme sahipti. Ama savaştan elde edilen manevi kazanç, ganimetten daha büyüktü. Uzun zamandır mağlubiyet yüzü görmeyen güçlü Gazneli ordusunun bu şekilde yenilmesi, Gaznelilere itibar kaybettirirken, Selçukluların Horasan'da büyük saygınlık kazanmalarına sebep oldu. Öyle ki, savaştan bir süre sonra, başta Hazar Denizi'nin doğusundan, Balhan Dağı'ndan ve Ceyhun taraflarından olmak üzere, muhtelif bölgelerde yaşayan kalabalık Türkmen kitleleri gelip onlara katılmaya başladı.

Ancak Selçuklular aldıkları galibiyetten sonra hemen rehavete kapılmak niyetinde değillerdi. Sultan Mesut'a bir elçi gönderip, "Sultan Mesut'a karşı bir saygısızlık yapmak istemediklerini, Begdoğdu üzerlerine gelince mecburen savaşmak zorunda kaldıklarını ve eski taleplerini yinelediklerini" söylediler. Taleplerinin kabul edilmesi durumunda Sultan'a tâbi olacaklarını dile getirdiler.

Kazandıkları hâlde bu kadar ihtiyatlı davranmalarını nasıl yorumlayabiliriz?

Bunu da diplomatik bir adım olarak değerlendirmek lazım. Niye henüz karşı koyamayacaklarını bildikleri bir devlete karşı açık açık savaş ilan etsinler? Üstelik hâlâ öyle, "Devlet kuralım, hele hele Gaznelileri devirelim," diye bir düşünceleri yok aslında. Tek dertleri rahat ve özgürce yaşayacakları geniş otlaklar, meralar ve yurtlar elde etmek!

Gelişmelerden haberdar olan Sultan Mesut, bu defa biraz yumuşuyor. Selçukluların özür ve taleplerini kabul edip onlarla görüşmeler yapmak üzere elçiler görevlendiriyor. Gidip gelen elçiler ve mektuplaşmalar neticesinde Ağustos-Eylül 1035'te bir antlaşma imzalanıyor. Selçuklular, bu antlaşmayla Gaznelilerin kendilerine tahsis ettiği toprakları aralarında taksim ediyorlar. Buna göre Nesa Tuğrul Bey'e, Dihistan Çağrı Bey'e ve Ferave de Musa Yabgu'ya veriliyor. Buna karşılık Selçuklular da Sultan'a tâbi olacaklarına, bu üç vilayetle yetineceklerine ve üç Selçuklu beyinden (Tuğrul, Çağrı, Musa Yabgu) birinin rehin olarak Gazneli sarayında bulunacağına dair söz veriyorlar.

Yıllardır güvenli bir yurt arayışı içinde diyar diyar dolaşıp bir yerden bir yere savrulan ve bütün bunların neticesinde büyük kayıplara uğrayan Selçuklular için bu anlaşmanın değeri her bakımdan çok büyüktü diyebiliriz. Selçuklular ilk defa Gazneliler gibi bölgenin en güçlü devleti tarafından siyasi bir güç olarak muhatap alınıyor ve kendileriyle bir antlaşma yapılıyordu. Böylelikle ilk defa üzerinde yaşadıkları bir bölgede mülteci olarak değil, o bölgenin resmî ve hukuki sahibi olarak bulunma hakkını elde ediyorlardı. Selçuklular artık yurtlarını bulmuş, devletleşme sürecine girmişlerdi.

Ancak bu durum üç yıl kadar sürecek ve 1038'de Gaznelilerle ikinci savaş olan Serahs Muharebesi gerçekleşecekti.

Aslında Nesa ve Serahs savaşları arasında bir çeşit soğuk savaş devam ediyor. Şöyle ki, Gaznelilerle Selçuklular arasında yapılan antlaşmayla Selçuklular, Gaznelilere tâbi olup onların kontrolü altına girdiler gibi görünse de aslında durum hiç de öyle değildi. Zira bir müddet sonra Tuğrul ve Çağrı beylerin Sultan Mesut'a tâbiliğinin laftan ibaret olduğu anlaşıldı. Tâbilik şartlarının hiçbirini yerine getirmedikleri gibi Sultan Mesut tarafından kendilerine gönderilen hil'at, sancak ve davul gibi hâkimiyet alametlerini önemsemediler. Hatta kaynakların ifadesine göre Mesut'un elçileriyle alay ettiler.

Bu arada şöhretleri, buna bağlı olarak da sayıları iyice artıyor; çevredeki Oğuz-Türkmen kitlelerinin katılımıyla her geçen gün daha kalabalık ve güçlü bir hâle geliyorlardı. Bu durum etkinlik sahalarını da genişletti. Cüzcan'dan Belh'e kadar uzanan geniş alanda faaliyet gösteriyor, zaman zaman yağma akınlarında bulunuyorlardı.

Bütün bu olup bitenler Gazneliler tarafından dikkatle takip ediliyor, her şey Sultan Mesut'a rapor ediliyordu. Sultan Mesut, Hâcib Sübaşı'yı görevlendirip onları kontrol altına almasını emretti. Hâcib Sübaşı, emrindeki on beş bin kişilik orduyla Şubat 1036'da Horasan'a geldi. Sübaşı'yla karşı karşıya gelmek istemeyen Selçuklular, birkaç ay dikkat çekecek bir harekette bulunmadılar. Kasım 1036'da o sırada Büst'te bulunan Sultan Mesut'a elçi gönderdiler. Sultan Mesut'a, sayılarının iyice arttığını, artık bulundukları yerlerin kâfi gelmediğini bildirdiler. Önceki yerlerine; yani Ferave, Nesa ve Dihistan'a ilave olarak Merv, Serahs ve Baverd gibi şehirlerin de kendilerine verilmesini talep ettiler. Buna karşılık daha önce de vadettikleri gibi Gazneli Devleti'ne bağlı kalacaklarını, orduya asker verip hizmetten ayrılmayacaklarını söylediler.

Ama bu sefer öncekinden farklı olarak Mesut'a gözdağı vermeyi de ihmal etmediler. Mektubun sonunda, eğer istekleri kabul edilmez ve kendilerine karşı bir askerî harekâta girişilirse, aradaki hürmeti kaldıracaklarını ve kendilerini müdafaadan çekinmeyeceklerini de belirtiyor; böylelikle Gaznelilere karşı tehditkâr bir vaziyet alıyorlardı.

Sultan Mesut'un bunlara tepkisi nasıl olmuştur?

Hâliyle, çok kızıyor. Selçukluların bu cesur, hatta cüretkâr taleplerinden haberdar olunca öfkeden deliye dönüyor. Lakin hâlâ meselenin ciddiyetini kavramış değildi. Selçuklu Türkmenlerini küçümsüyor, üzerinde fazla durulmayacak bir mesele olarak görüyor. Bazı devlet adamları onu teskin edip ani bir karar vermesini engelliyor. Selçukluların isteklerini kabul etmiş görünüp onlara karşı savaş hazırlıklarını artırıyor. Vezirini de Hâcib Sübaşı'ya yardım için Herat'a gönderiyor. Kendisi de bütün tavsiyelere kulak tıkayıp bölgeden ayrılıyor. Önce Gazne'ye, bir müddet sonra da Ekim 1037'de Hindistan'a gidiyor.

Sultan Mesut'un onları ciddiye almaması stratejik bir hata olarak yorumlanabilir mi?

Kesinlikle öyle. Hatta bu küçümseme yüzünden konuyla bizzat ilgilenmeye bile gerek duymadı. Önce Hâcib Sübaşı'ya bütün Horasan ordusunu toplayıp onların üzerine gitmesini emretti. Ardından vezirini de o bölgede görevlendirdi. Kendisi ise yeni bir Hint seferine çıktı. Onun bu hareketi, yani devletin en önemli bölgelerinin başında gelen Horasan'daki bu badireyi halletmek için bizzat ordusunun başına geçmek yerine Hindistan'a gitmesi, devlet adamlarınca uygun bulunmadı. Hatta açıkça eleştirildiyse de hiçbirini dinlemedi.

Hâcib Sübaşı da Sultan'ın bu kararını onaylamayanlar arasındaydı. Ancak emri alınca çaresiz, Selçuklu Türkmenlerine karşı harekete geçti. Selçukluların daha önce kazandıkları başarıları ve askerî güçlerini çok iyi bilen Hâcib Sübaşı, onlarla karşılaşmanın kendisi, ordusu ve Gazneliler için ciddi bir tehlike olduğunun farkındaydı. Bu yüzden işi ağırdan alıyor, hatta biraz da onlardan çekiniyordu. Ordusunu oluşturan askerler arasında da Selçuklular karşısında bir tedirginlik ve korku peyda olmuştu. Ekim 1037'de Sultan'ın Hindistan seferine çıkmasından hemen sonra Selçukluların Horasan'ın birçok yerinde yağma akınları düzenledikleri haberleri gelmeye başladı. Hatta bazı Türkmen grupları Rey'i ele geçirdiler. Kış aylarına

denk gelen bu olaylar karşısında Gazneli ordusu bir şey yapamıyor, hatta zaman zaman Selçukluların doğrudan Gazneli ordusuna düzenledikleri küçük akınlara bile karşı koyamıyorlardı.

Sultan Mesut ise bir an önce Selçukluların üzerine yürümesini ve onları ezmesini istiyor, hatta gönderdiği mektuplarla Sübaşı'yı azarlayıp derhâl harekete geçmesini emrediyordu. Kaynakların verdiği bilgiye göre ona şöyle sesleniyor:

"Ben sana Horasan eyaletine göz diken düşmanları, onun ağaçlarına üşüşen yabancı kuşları ve karasinekleri defetmek ve zararından korumak için tevzi ettim. Hemen gereğini yap!"

Bu tavır, Hâcip Sübaşı'yı da rahatsız ediyor olsa gerek. Bir yanda ele avuca sığmayan Selçuklular, bir yanda ise Sultan'ın bu emredici tavrı...

Tabii ki... Kendisi son derece tecrübeli bir devlet adamıydı. İşlerin varacağı noktayı görebiliyor. Sultan ise hem onun görüşlerine değer vermeyerek hem de korkaklık ya da gevşeklikle itham ederek, azarlayarak onu küçük düşürüyor. Belki de bunun etkisiyle son yazışmalarında edep perdesini indirip Sultan'a sert cevaplar verdiğini görüyoruz.

Mesela diyor ki, "Onların, yani Selçukluların işi o kadar ileri gitmiştir ki, ben kulun ve benim benzerlerim onlara karşı koymaya güç yetiremez."

Yine başka bir mektupta da şöyle diyor:

"Bu Selçukî emirleri öyle bir kavimdir ki, onların kılıçları ağızlarının lisanındadır. Bunlar kılıçlarının uçları üzerinde arzın en ücra köşelerine kadar ilerledi. Senin zevk ü sefa ile meşguliyetin daha başlangıçta onların bu derece büyümelerinin önüne geçmeye mâni oldu. Bu devlet ihtiyarladı. İhtiyarlık için de hiçbir ilâç yoktur. Senin etrafında bulunanlar sana öyle fena nasihatlarda bulunuyorlardı ki, hatta bunları işitmekten ise senin sağırlığın bence müreccehtir. Her fenalık ufaktan başlar. İyi bir atın ayıbı, kaçmasıdır. Zevk ve sefa ile meşgul olan bir padişah, saltanata lâyık değildir. Selçukîler öyle bir

kavimdir ki, harb arzusu onların ruhuna işlemiştir. Onlar vaktiyle bizim zayım kölelerimizdir. Karun, Musa'nın kavminden idi. Fakat bilahare ona isyân etti. Bunlar aşağı adamlardır. Şevket ve satvetlerine rağmen fena bulmak, helak olmak onların umurunda değildir. Kılıçla ve oklarla onların yerlerine gidilemez; öyle süvarileri vardır ki, ölüm onların nazarında hiçtir, insandan başka mahlûklardır."

Ama neticede Sultan'ın fermanına uymaktan başka çaresi yoktu. Nihayetinde Sultan'ın ısrarlı ve sert emirlerine daha fazla direnemiyor ve o sırada Serahs bölgesinde bulunan Selçukluların üzerine yürüyor.

Nişabur'dan Selçuklular üzerine yürüyen Hâcib Sübaşı'yı, Selçuklular Serahs'ta Talhab mevkiinde karşıladılar. Çağrı Bey'in hazırladığı plana uygun olarak bölük bölük Gazne ordusuna taarruz eden Selçuklu atlıları, bir müddet sonra hemen süratle çöle çekiliyor ve bu harekât birbiri ardı sıra başka bölüklerce tekrarlanıyordu. Ağır Gazneli ordusu Selçukluların hızlı harekât ve manevraları karşısında çaresiz kalıyor ve onlara karşı bir tedbir geliştiremiyordu. Sonunda daha fazla dayanamayan Gazneli ordusu, bozgun hâlinde dağılmaya başladı. Selçuklular çok sayıda esir ve ganimet ele geçirdi. Hâcib Sübaşı ise çok az sayıda gulâmla birlikte canını kurtarıp kendini Herat'a atabildi. Gazneli ordusu Beyhakî'nin ifadesiyle utanç verici bir hezimet yaşamıştı (1 Haziran 1038).

Serahs için, "Nesa'dan daha parlak bir zaferdir," diyebilir miyiz?

Elbette... Selçukluların Gazneliler karşısında kazandıkları bu ikinci zafer, Gaznelilerin Horasan hâkimiyetini sarstı. Hatta bazı kaynaklara göre Horasan'ın büyük kısmı Selçukluların eline geçti. Bu bakımdan Serahs Savaşı'nın Selçuklu tarihi bakımından önemi büyüktür. Savaş sonrasında otağ kurup kurultay yapan Selçuklu beyleri, yıllardır güvenli bir yurt bulma amacı etrafında gelişen siyasi ve askerî faaliyetlerine yeni bir yön vererek devletleşme sürecine girdiler. Düzenledikleri kurultayda Tuğrul Bey'i hükümdar olarak kabul edip Türk hâkimiyet anlayışına göre sahip oldukları bölgeleri kendi

aralarında üleştirdiler, yani taksim ettiler. Bu taksime göre Tuğrul Bey'in liderliği ön plana çıktı ve kendisine Horasan'ın merkezi olan Nişabur verildi. Merv şehri Çağrı Bey'e, Serahs da amcaları Musa Yabgu'ya bırakıldı. Böylece Selçuklu Devleti'nin kuruluşunun ilk aşaması gerçekleşmiş oluyordu. Bu sebeple bazı yazarlar, Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşunu 1038 Serahs Savaşı'yla başlatırlar.

Hemen akabinde Nişabur'un fethi gerçekleşiyor değil mi?

Nişabur, Serahs zaferinden on iki gün sonra alınıyor. Serahs'taki galibiyetten sonra Selçuklular, artık Horasan'ın hâkimi gibi görülüyor. Selçukluların devletleşme süreci başlamış, ancak henüz tamamlanmamış durumda. Bu aşamadan sonra ilk iş, Horasan'ın merkezi konumunda olan Nişabur'un fethi oluyor.

Şehir, her ne kadar Serahs zaferinden sonra yapılan taksimde Tuğrul Bey'e verilmişse de henüz Selçukluların hâkimiyetinde değildi. Nişabur üzerine önce Selçuklu ailesinin bir başka değerli üyesi olan İbrahim Yınal gönderildi. Üç bin kişilik bir kuvvetle Nişabur'a gelen İbrahim Yınal, şehri savaşmadan ele geçirdi.

Ardından Tuğrul Bey de şehre girdi. Şehir halkı tarafından büyük memnuniyetle karşılanan Tuğrul Bey'i herkes Horasan'ın yeni hâkimi olarak selamladı. "Kimsenin endişeye düşmemesine, bölgede adaleti hâkim kılacağına" dair teminat veren Tuğrul Bey, şehir halkının gönlünü alıp güvenini kazandı. Hatta Nişabur'da Çağrı Bey'in şehri yağmalamak isteğine karşı çıktı. Onun tüm ısrarına rağmen, "Biz artık devlet oluyoruz. Adil hükümdarlara yakışır şekilde hareket etmek gerekir," diyerek kardeşini ikna etti. Yağmadan vazgeçmesi karşılığında Çağrı Bey ve askerlerine 30.000 dinar vermeyi kabul etti.

Neticede Nişabur'da hutbe Tuğrul Bey adına okunmaya başladı. Hemen sonrasında Sultan Mesut'un Nişabur'daki tahtına oturan Tuğrul Bey, böylece devletin kuruluşuna dair önemli adımlardan birini daha atıyordu.

Hemen icraatlarına başlayan Tuğrul Bey, Horasan valilerinin âdetini devam ettirerek, haftanın ilk gününü halkın şikâyetlerini dinlemeye ve davalarına bakmaya ayırdı. Bu arada Tuğrul Bey, Abbasî

halifesi el-Kâim Biemrillâh tarafından Nişabur'a gönderilen elçiyi, bölgenin hükümdarı olarak kabul etti. Artık bu, Tuğrul Bey'in İslam dünyasındaki en büyük manevi otorite tarafından da bir hükümdar gibi kabul edilmesi anlamına geliyordu.

Selçukluların devletleşme sürecinde artık tek engel kalmıştı. O da Gazneli Devleti'ydi. Zira iki zafere rağmen, Gaznelilerin bölgedeki hâkimiyetinin tamamen sona erdiği söylenemezdi. Bu da ancak kesin sonuçlu bir savaşla mümkün olabilirdi.

Şimdi Dandanakan'a geliyoruz. Bize Dandanakan Savaşı'ndan bahseder misiniz?

Elbette bahsedelim. Ancak onun öncesinde Selçuklu kuvvetlerinin mağlup olduğu bir savaş daha var, önce ondan bahsedelim.

Sahi mi? Bu pek bilinen bir savaş değil öyleyse.

Bilinmez ama vardır. Selçuklular karşısında çok ihmalkâr davranan Sultan Mesut, Gazneli ordusunun iki savaşta da mağlup edilmesi ve ardından Nişabur'un kaybedilmesiyle durumun ciddiyetini kavradı. Elli bin kişiyi bulan büyük bir ordu toplayıp ordusunun başında Selçuklular üzerine yürümeye karar verdi.

Sultan'ın ordusu öyle büyük bir orduydu ki, ilk bakışta Selçukluların hiç şansı yok gibi görünüyordu. Özellikle üç yüz savaş fili Gazneli ordusunun haşmetini artırıyor, Sultan'ın yenilmez bir ordu topladığından söz ediliyordu. Fakat işin iç yüzü hiç de öyle değildi. Sultan Mesut'un bir süredir devam eden yanlış tutum ve kararları, kumandanlar ve askerler arasında büyük bir huzursuzluğa sebep olmuştu. Bazı komutanlarını görevden alıp bazılarını haksız yere öldürtmüş, bu da ordudaki emir-komuta zincirini sarsmıştı. Yine komutanlarına ve askerlere karşı çok sert davranıyor, kimsenin görüş ve düşüncelerine itibar etmiyordu.

Sultan Mesut, Selçukluları Horasan'dan temizlemek üzere 6 Ekim 1038'de harekete geçti. Onun ilk hedefi Huttelân'da yağma faaliyetlerinde bulunan Karahanlı meliki Böri Tegin oldu. Böri

Tegin'i etkisiz hâle getirdikten sonra Selçuklular üzerine yürüyen Mesut, önce Belh'e, ardından da Serahs'a yöneldi. Bu sırada bölgede faaliyette bulunan ve Sultan'ın harekâtını takip eden Çağrı Bey, Gazneli ordusunu karşılamak üzere Ulya-abad'a geldi. Burada yapılan savaşı Gazneli birlikleri kazandı (6 Nisan 1039). Ancak bu, kesin sonuçlu bir savaş değildi. Gazneliler kazandıkları zaferden, Selçuklular ise yaşadıkları mağlubiyetten fazla etkilenmeyip hareketlerine devam ettiler.

Selçuklu cenahındaki yankıları nasıl oldu peki?

Selçuklu beyleri, Çağrı Bey'in tek başına yaptığı ve mağlup olduğu bu harekâtın ardından bir durum değerlendirmesi yapmak ve sonraki adımları kararlaştırmak üzere Serahs'ta bir araya geldiler. Toplam kuvvetleri yirmi bin civarındaydı ve bu sayıyla Gazneli ordusuna karşı koyabilmeleri çok zordu. Tuğrul Bey ve bazı Selçuklu beyleri, Gazneli ordusuyla bir meydan savaşına girilmesinin tehlikeleri üzerinde durdular. Hatta bazıları gerekirse Horasan'ı terk etmekten söz ettiler. Buna karşılık Çağrı Bey, çile çekilmeden ve tehlike göze alınmadan yurt ve devlet sahibi olunamayacağını söyledi. Ulya-abad'da mağlup olmakla birlikte Gazneli ordusu hakkında fikir edindiğini, son derece hantal ve savaş gücü zayıf olan bu orduyu bir meydan savaşında mağlup etmenin mümkün olabileceğini savundu.

Dönemine göre tam bir savaş ve strateji uzmanı olan Çağrı Bey'in fikri ağırlık kazanınca Gazneli ordusuna karşı bir meydan savaşı hazırlığına girişildi. İki ordu Ramazan'ın on sekizinci gününe denk gelen 13 Haziran 1039'da Ulya-abad'da karşı karşıya geldi.

Bu muharebe de aynı yerde mi oluyor? Ulya-abad'daki ikinci muharebe yani.

Evet ancak bu sefer Ramazan ayıydı, üstelik çok sıcaktı. Küçük çatışmalar olsa da savaş, bayramdan sonraya ertelendi. Yirmi bin kişilik Selçuklu ordusuyla, fillerle destekli elli bin kişilik Gazneli ordusu arasındaki savaş 27 Haziran'da başladı. Selçuklu ordusu Gazneliler

karşısında tutunamayıp civardaki çöllere çekildi. Fakat çöl harekâtına alışık olmayan Gazneli ordusu Selçukluları takip edemedi. Bu yüzden Sultan Mesut bu galibiyetten de kesin bir sonuç elde edemedi.

Çöllere çekilen Selçuklular ise tekrar bir durum değerlendirmesi yaptı ve en iyi oldukları çete savaşına ya da vur-kaç taktiğine dönmeyi uygun buldular. Sultan Mesut onların bir daha karşısına çıkmaya cesaret edemeyeceklerini düşünüp Serahs'a doğru yürürken Selçuklular her fırsatta vur-kaç taktiğiyle Gazneli ordusuna saldırıyor, onları ok yağmuruna tutuyorlardı.

Bu arada havalar iyice ısınmış; Gazneli ordusunun su, ot ve yiyecek stokları azalmıştı. O süreçte bir yandan ani baskınlarla Gazneli ordusuna büyük kayıplar verdiren Selçuklular, bir yandan da Gazneli ordusunun güzergâhı üzerindeki su kuyularını tahrip ederek Sultan Mesut'u son derece sıkıntılı bir hâlde bıraktılar. Bunun üzerine durumu değerlendiren Sultan Mesut, Selçuklulara bir barış antlaşması teklif etmek zorunda kaldı. Mesut'un, veziri Ebu Nasr Ahmed bin Abdussamed aracılığıyla teklif ettiği bu antlaşmayla Selçukluların ele geçirdikleri Merv, Nişabur ve Serahs şehirlerini boşaltmaları ve buna karşılık Nesa, Ferave ve Baverd'i almaları, Gazneli ordusunun ise Herat'a dönmesi kararlaştırıldı. Asıl barış görüşmeleri ise Herat'ta yapılacaktı.

Ancak bunun geçici bir antlaşma olduğu açıktı. Sultan Mesut, Herat'a çekilir çekilmez Selçuklulara meyli olduğunu düşündüğü devlet adamlarını cezalandırdı. Çöl şartlarında savaşabilecek birlikler oluşturmaya çalıştı. Selçuklular ise antlaşmaya göre terk etmek zorunda oldukları yerlerden çekilmedikleri gibi Türkistan'dan yeni Oğuz-Türkmen kitlelerini davet etmek ve güçlerini artırmakla meşgul oldular. Bu arada fırsat buldukça Gaznelilere yönelik ani baskın hareketlerine devam ettiler. Dolayısıyla bu antlaşma, her iki taraf için de kesin sonuçlu bir savaş için hazırlıklarını tamamlama fırsatından başka bir şey olmamıştı. Büyük savaş artık kaçınılmaz bir hâl alıyordu.

Sultan Mesut, 8 Kasım 1039'da Herat'tan hareket edip Busenç'e geliyor. Ani bir harekâtla Tus üzerinden hareket edip Nişabur'u ele geçirmeyi ve Tuğrul Bey'i yakalamayı planlasa da başaramıyor.

Ardından Baverd ve Nesa'ya yürüyor. Selçuklular ise ağırlıklarını Balhan Dağları'na göndermiş, onu bekliyorlar. Hemen çöle çekiliyor ve Gazneli ordusunun Nesa'ya girişine müdahale etmiyorlar. Gazneli ordusu birkaç gün sonra Nesa'dan ayrılıyor. Mesut'un Nişabur'a yürüyüp şehri ele geçirmesi 16 Ocak 1040'tadır. Ancak Tuğrul Bey çoktan şehirden ayrıldığı için onu yakalaması yine mümkün olmuyor. Öfkesini Tuğrul Bey'in Nişabur'dayken oturduğu tahttan çıkarıyor. Sadece tahtı parçalatmakla da kalmayıp Selçukluların atlarını bağladığı ahırları ateşe veriyor, Tuğrul Bey ile iş birliği edenleri cezalandırıyor.

Kışı Nişabur'da geçiren Sultan Mesut, bu esnada Horasan'da baş gösteren kıtlıkla karşı karşıya kalıyor. Ordunun ihtiyacı olan erzakta büyük sıkıntılar yaşanıyor. Kıtlık o derece etkili oluyor ki, hayvanlar için gerekli ot bile Damgan'dan develerle getiriliyor.

Artık 1040 tarihine geldik ve Dandanakan Savaşı'ndan söz edebiliriz değil mi?

Kışı Nişabur'da geçiren Sultan Mesut, Selçuklulara kesin bir darbe indirip onları Horasan'dan atmak veya kendilerine tâbi duruma getirmekte kararlıydı. Bunu gerçekleştirmek için Nişabur'dan yüz bin kişilik bir ordu ile hareket etti (Mart 1040). Tus, Baverd, Meymene üzerinden Serahs'a geldi. Bölgede büyük bir kıtlık vardı. Serahslılar Gazneli ordusuna kapıları açmadığından, Sultan Mesut burayı savaşla almak zorunda kaldı. Gazne ordusunun ileri gelenleri Sultan Mesut'la görüşüp kıtlığın had safhada olduğunu, askerlerin ve hayvanların bitkin düştüğünü, Herat'a gidilip askerler ve hayvanlar biraz güç kazandıktan sonra Selçuklularla savaşa girişilmesinin uygun olacağını söyledilerse de Sultan Mesut bu teklifi reddetti. Hatta kumandanları korkaklık ve ihanetle itham ederek, ısrar etmeleri hâlinde boyunlarını vurdurtacağını söyledi. 16 Mayıs 1040'ta Serahs'tan hareket edip yiyecek ve içecek temin edebileceği Merv'e doğru yola koyuldu. Ancak buraya varmadan önce Dandanakan'ı geçmesi gerekiyordu.

Gaznelilerde tablo pek iç açıcı değilken Selçuklu tarafında durum nasıldı peki? Kıtlık onları da vurmuş muydu? Asker sayısı ne kadardı? Nasıl bir taktik belirlemişlerdi?

Sultan'ın harekâtından haberdar olan Selçuklular ise hemen bir araya gelip durumu değerlendirdiler. Esasında o uzun süren savaş ve çarpışmalar, takip ve kovalamalar, Gazneliler kadar Selçukluları da yıpratmıştı. Beyhakî'nin ifadesiyle, "Tuğrul Bey bile, birçok gün ayağından çizmesini ve sırtından zırhını çıkaramadı. Uykuya varsa kalkanını başına yastık yapardı," diyor. Selçukluların en ileri geleni bile böyleyse, kim bilir diğerleri ne hâldeydi... Çarpışmalar art arda devam ediyor, bölgedeki kıtlık Selçukluları da etkiliyordu. Gazneliler gibi onların da sinirleri gerilmiş, maneviyatları bozulmuştu. Ancak Türkmen hayatı, güç tabiat şartları karşısında hayatta kalma sanatıydı. Başlarının çaresine bakmayı biliyor, bu bakımdan Gaznelilere göre çok daha iyi vaziyette bulunuyorlardı. Savaşı, bu sinir harbinden galip çıkanın kazanacağı muhakkaktı.

Bununla birlikte bazı Selçuklu beyleri yorulmuş, ümitsizliğe kapılmışlardı. Çarpışmaların başladığı ilk dönemlerde olduğu gibi geri çekilmeyi isteyenler oldu. Tuğrul Bey bile Dihistan ve Cürcan'a, hatta Orta İran'a gitme fikrindeydi.

Ancak Çağrı Bey, bir kez daha onların bu fikrine şiddetle karşı çıktı. Sarsılmaz inancı, hiçbir şart altında kırılmayan ümidi ve özgüveniyle, "Ülke almak ve yurt tutmak cesaret işidir. Hükümdarlık, korkaklıkla alınmaz. Bin can feda etmek gerekse de ben savaş ve cenkten başka bir işte yokum. Unutmayın ki, devlet de bu uğurda ölmek de meliklerin işidir. Ya devlet başa, ya kuzgun leşe!" dedi. Gazneli ordusunun daha kötü bir vaziyette olduğunu belirterek mecliste bulunan herkesi Selçukluların yorgun, bitkin ve maneviyatı bozulmuş bu Gazneli ordusu karşısında başarılı olabileceğine ikna etti. Aksi takdirde bu onların son şansı olabilirdi.

Burada yine Çağrı Bey'in dirayetini görüyoruz ancak diğer beyler de ona uyuyorlar tabii. Sonra bu kararın ardından Selçuklular, Sultan Mesut'la son olmasını ümit ettikleri savaş için nihai hazırlıklarını

yaptılar. Akabinde, çöl yoluyla Serahs'a gelip ağırlıklarını 16 menzil uzağa, çöl içlerine gönderdiler. Ardından da Merv yönünde ilerleyen Gaznelilerle temas ettiler. Daha önce de yaptıkları gibi Gaznelilerin güzergâhı üzerindeki su kuyularını tahrip etmeye, ani baskınlarla Gazneli ordusuna ağır kayıplar verdirmeye başladılar. Bu sırada Gazne ordusunu fark ettirmeden çöle çekiyorlardı. Gazneli ordusu ise susuzluk ve ani baskınlarla uğraşmaktan bitkin düşmüştü. Ordu, çaresizlik, yılgınlık ve öfke içinde dalgalanıyor; ne Sultan ne de emirler ve kumandanlar onları sakinleştirebiliyordu. Sultan'ın sert tavırları büyük tepkiye sebep oluyor, hem kumandanlar hem de askerin ona karşı itimadı gittikçe sarsılıyordu. Askerlerde savaşma isteği kalmamış; firar edenler, hatta ve hatta Selçuklulara katılanlar bile olmuştu!

Artık geldik Dandanakan'a... Tarihler 21 Mayıs 1040'ı (6 Ramazan 431) gösterirken Selçukluların taarruzlarıyla başlayan savaş, 23 Mayıs 1040'ta (8 Ramazan 431) sona erdi. Selçuklu Türkmenlerinin ani hücumları arasında binbir meşakkatle Dandanakan Hisarı'na kadar ilerleyen Gazneliler, sıcak hava ve susuzluktan bitkin vaziyetteydiler. Kuşluk vaktinde hisarın duvarına geldiklerinde, surlara yaklaşıp su istediler. Bunun üzerine hisar halkı duvarın üzerinden su testileri sarkıttı. Askerin bir kısmı bu şekilde susuzluğunu gidermişse de ordunun tamamı için sıkıntı devam ediyordu.

Bu esnada Sultan Mesut da yüksek bir yerin üzerinde durup su istedi. Ona hisarın içinde beş, hisarın dışında ise dört kuyu olduğunu, Selçukluların hisarın dışındaki kuyuları kullanılmaz hâle getirdiklerini, ancak birkaç saat içinde temizlenebileceğini söylediler. Sultan Mesut, kuyular temizlense bile askerin su ihtiyacını karşılamaya yetmeyeceğini biliyordu. Bunun üzerine hayvanların su içtikleri havuz ya da göletin nerede olduğunu sorup beş fersahlık mesafede olduğunu öğrendi.

Sultan Mesut, kumandanların karşı çıkmasına, Dandanakan mevkiinde dinlenilmesi gerektiğine dair görüşlerine itibar etmeyerek 5 fersahlık mesafedeki o havuz ya da gölete gidilmesini emretti. Ancak bu kararının yanlışlığı kısa sürede anlaşıldı. Zira bu yürüyüş başlar başlamaz ordunun savaş düzeni tümden bozuldu. Bu esnada

üç yüz yetmiş civarında saray gulâmı firar ederek Selçuklulara katıldı. Bunların, daha önce kaçıp Selçuklular safına katılan Gazneli askerlere "yâr yâr", yani "dost dost" diyerek sarıldıklarını gören Gazneli askerleri arasında düzen ve intizam kalmadı.

Moral üstünlüğü tamamen Selçuklu tarafındaydı yani...

Gazne ordusu aç, susuz ve moralsizdi. Bu sırada Selçuklu ordusunun arka kısmında bulundukları ve harekâtı buradan yönettikleri anlaşılan Selçuklu beyleri gelişmeleri dikkatle takip ediyorlardı. Son darbeyi vurma vaktinin geldiğini anlayınca on altı bin süvariden oluşan Selçuklu kuvvetlerine genel taarruz emrini verdiler. Maneviyatı tamamen kırılmış Gazneli ordusunda, savaş düzeni, emir komuta zinciri ve mukavemet gücü namına hiçbir şey kalmamıştı. Bir anda dağılıp kendi nefislerinin derdine düştüler ve canlarını kurtarmak için kaçışmaya başladılar.

Sultan Mesut ve bazı kumandanları, az sayıdaki askerle mücadeleye devam etseler de çabaları yeterli olmadı. Selçuklu birlikleri Sultan Mesut'un etrafını çevirdi. Onu ele geçirmek üzere hamleler yapıyor, ancak son derece iyi bir savaşçı olan Sultan Mesut'un kısa mızrak ve gürz darbeleri karşısında çaresiz kalıyorlardı. Sultan Mesut'un yanında kalan az sayıdaki Gazneli askeri de onu canlarının pahasına korumaya çalışıyor, bir yandan da Sultan'ın savaş meydanını terk etmesi için ikna etmeye uğraşıyorlardı. Hâce Abdürrezzak ve Ebu Nasr birkaç defa Sultan'ı uyarmış, eğer biraz daha beklerse, Selçukluların eline esir düşeceğini söylemişlerdi.

Ancak Sultan, söylenenlere kulak asmıyor; sağa sola gürz sallamaya devam ediyordu. Tam o esnada Câmedâr Hâcib'in sesi duyuldu. Sultan'a Türkçe sesleniyor ve şöyle diyordu:

"Efendimiz! Eğer hemen şimdi savaş meydanını terk etmezseniz düşman eline esir düşeceksiniz!"

Câmedâr Hâcib'in ikazı Sultan'a tesir edecekti. Nitekim kendisine gelen Sultan, mağlubiyeti kabullendi ve yüz kadar süvari ile savaş meydanını terk ederek Gazne'ye doğru yola koyuldu. Zafer Selçukluların olmuştu!

Selçuklu Devleti'nin kuruluşu için 1040'taki Dandanakan zaferinin gösterilmesi doğru mudur?

Aslında savaşla devlet kurulmaz ya da yıkılmaz. Ama devletin kuruluşu veya yıkılışı için gerekli şartlar da ancak bir savaşın neticesinde ortaya çıkabilir. İşte Dandanakan Savaşı da bu şekilde değerlendirilmelidir. Zira Selçukluların savaştan hemen sonra, dönemin şartları ve siyasi teamüllerine uygun olarak devletlerini kurduklarına dair en açık işaretleri görüyoruz.

Şöyle ki, savaşın neticesi belli olup Gazneli birlikleri tamamen etkisiz hâle geldikten sonra, savaş meydanında hemen bir taht kuruluyor. Tuğrul Bey tahta oturuyor ve bütün beyler, emir ve kumandanlar onu "melik-i Horasan, pâdişâh-ı Horasan ve memâlik-i Acem" olarak selamlayıp, kendisine biat ediyorlar. Daha sonra âdet olduğu üzere çevre hükümdarlara savaşın neticesini ve zaferi bildirmek üzere birer fetihname gönderilip bölgedeki Gazneli hâkimiyetinin sona erdiği ve Selçuklu hâkimiyetinin başladığı ilan ediliyor.

Bununla da kalmıyor. Bir müddet sonra Merv'de bir kurultay toplandı. Artık Selçuklular devlet olmuş, şöhretleri artmış, Horasan halkının gönlünde onlara karşı büyük bir saygı ve sevgi oluşmuştu. Horasan'da dağınık hâlde bulunan ya da iki güç arasındaki mücadelenin neticesini bekleyen herkes onların yanında toplandı. Selçuklu beyleri bir araya gelip kurultayı topladıklarında, her yerde ve her konuda birlikte hareket etmeye söz verdiler. "Aramızda bir ihtilafın çıkmasından Allah'a sığınırız. O zaman şaşkın düşmanlar, korkmadan üzerimize gelir. Meşakkatle ele geçirdiğimiz mülk, elimizden çabuk gider. O zaman pişmanlık fayda vermez," dediler.

Halife'nin onayı da istenecek değil mi?

Tabii, o bir kaidedir zaten. Söz konusu birlik ve beraberlik mesajlarından sonra Abbasî halifesi el-Kâim Biemrillâh'a gelişmeleri bildirmek ve icazet-i padişahî almak için bir mektup kaleme alındı. Tuğrul Bey'in yay şeklindeki tevkii ya da tuğrasıyla mühürlenerek gönderilen bu mektupta, Sultan Mahmud'un amcaları Arslan Yabgu'ya

yaptığı zulümden, oğlu Sultan Mesut'un Horasan'daki kötü idaresinden, kendilerine karşı katı ve uzlaşmaz bir tavır sergilediğinden, onun bu tavrına karşı kendilerini korumak ve adaleti tesis etmek üzere hareket ettiklerinden bahsediyor; kurdukları devletin hilafet makamı tarafından onaylanmasını talep ediyorlardı. Bu talep kabul gördü. Hatta sonrasında, Tuğrul Bey halifelik makamının koruyucusu olacaktı.

Ardından Türk hâkimiyet telakkisine göre ülkeyi hanedan azası arasında taksim ettiler. Sultan ilan edilen Tuğrul Bey'e Nişabur ve ileride fethedilecek batı bölgeleri (İran ve Irak); Melik ilan edilen Çağrı Bey'e Merv merkez olmak üzere Serahs, Belh ve Horasan'ın Ceyhun ile Gazne arasında kalan doğu kısmı ve Musa Yabgu'ya da Büst, Herat, İsfizar, Buşenc ve Sistan verildi. Diğer Selçuklu melik ve beyleri Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış, Yusuf Yınal'ın oğlu İbrahim Yınal ve Çağrı Bey'in oğulları Kavurt ve Yakutî de muhtelif bölgelerin fethiyle görevlendirildi. Bunların dışında vezir tayini, devlet teşkilatının oluşturulması, yasaların çıkarılması, para basımı gibi devlet ve saltanat işlerinin temel şartları yerine getirildi. Böylece Selçuklu Devleti'nin kuruluşu resmen ve hukuken tamamlanmış oldu.

Dandanakan özelinde Selçuklu Devleti'nin kurulmasıyla ilgili neler söylemek istersiniz?

Selçukluların özgür ve emniyet içerisinde yaşayabilecekleri yeni bir yurt arayışıyla başlayan göçleri, yaşadıkları binbir macera ve verdikleri ölüm kalım mücadelelerinin ardından Dandanakan'daki nihai zaferle neticelenmiştir. Böylece Selçuklular, sadece yeni bir yurda değil, temelleri Horasan'da atılan büyük ve köklü bir devlete de sahip olmuşlardır.

Dönemin kaynaklarına "Selçukiyân" ya da "Selâcika" adıyla geçen bu devletin kökleri, daha sonraları tarih sahnesine çıkacak şubeleriyle birlikte Kirmân, Irak, Suriye ve Anadolu topraklarına kadar uzanmıştır. Bu coğrafyalarda tarihin akışını değiştiren siyasi ve askerî hadiselere imza atan Selçuklular, izleri günümüze kadar devam eden kültürel ve medeni gelişmelerin de öncüsü olmuşlardır.

Bu gelişmelerden biri de Selçukluların Batı Türklüğünün oluşum süreci üzerindeki belirleyici rolleridir. Zira Dandanakan Savaşı'ndan sonra hızlanan batı fütuhatı, Mâverâünnehr, Horasan ve İran'ı aşıp gelen göç dalgalarının, Azerbaycan ve öteki uc bölgelerinde yığdığı muazzam Türkmen nüfusun Anadolu'ya geçmesi Selçuklular eliyle gerçekleşmiştir. Özellikle Malazgirt Zaferi'nden sonra büyük bir hızla Anadolu'ya giren Selçuklular, sadece askerî ve siyasi bakımdan değil, kültürel ve medeni bakımdan da Anadolu'ya Türk damgasını vurmuş ve bu coğrafyada bin yıldır devam eden Türk varlığının temellerini atmışlardır. Bu itibarla Dandanakan Savaşı, Büyük Selçuklu Devleti için olduğu kadar, Türkiye Selçuklu, Osmanlı ve hatta Türkiye Cumhuriyeti Devleti için de kuruluş tarihi olarak değerlendirilebilir.

Tekrar Tuğrul ve Çağrı beylere dönersek, 1040'tan sonra neler yaşanmıştır? Uzun yıllar ülkeyi yönetecekler...

Tuğrul Bey'in 1040'tan vefat ettiği 1063'e kadar süren uzun bir saltanat dönemi var. Çağrı Bey ise ondan daha önce; 1059, bazı kaynaklara göre de 1060 yılında vefat etti. O da 1040'tan vefat ettiği tarihe kadar Merv'de, Horasan meliki olarak o bölgeyi idare ediyordu.

Merv kurultayından sonra Çağrı Bey, Merv'de kaldı. Musa Yabgu, Herat üzerine yürürken, Tuğrul Bey de Nişabur'a hareket etti. Ardından Cürcan, Taberistan, Hârezm, Tohâristan, Huttalân, Kirmân gibi bölgeler ele geçirildi. Selçuklulara itaat arz eden küçük melik ve emirlerin de tâbi devlet statüsü ile Selçuklu hâkimiyetine alınmasıyla bir anda büyüdüler. Sultan Tuğrul Bey'in emrinde hareket eden Selçuklu melik, şehzade ve emirleri dört bir yandan yeni fetih hareketlerine girişerek bugünkü Afganistan, İran, Irak, Azerbaycan, Kafkasya, hatta Anadolu'ya askerî harekâtta bulundular.

Bu dönemde Selçuklu harekâtı Anadolu'ya kadar ulaşmıştır diyebilir miyiz?

Tabii ki. Aslında Anadolu'ya yönelik Türkmen harekâtı, daha önce bahsettiğimiz 1015-1021 yıllarında yapılan Çağrı Bey'in ilk

akınından beri hiç durmamıştı. 1040'tan sonra da Tuğrul Bey'e itaat etmeyen kalabalık Türkmen kitleleri batıya ilerlemiş, Azerbaycan ve Anadolu hudutlarında kendilerini göstermişlerdi. Tuğrul Bey'in emriyle hareket eden İbrahim Yınal Rey, Hemedan ve Cibal'den sonra daha batıya ilerleyince, Selçuklu otoritesini kabullenmeyen bu Türkmenler telaşlandı. Hatta bunlar biraz daha batıya ve güneye inip bölgedeki İslam beldelerine zarar verince Abbasî halifesi el-Kâim Biemrillâh, Tuğrul Bey'e ricada bulunup onlara engel olmasını istemişti. Tuğrul Bey onlara Selçuklu idaresine girmeleri için haber gönderip huzuruna çağırdı. Onları daha batıya, Anadolu'ya doğru teşvik etmek, böylece bir yandan bölgedeki asayişi temin ederken diğer yandan da Bizans'ı yıpratmak niyetindeydi.

Mansur, Göktaş, Anasıoğlu, Boğa gibi reislerin emrinde hareket eden bu Türkmenler hiçbir zaman tam anlamıyla kontrol altına alınamasalar da Anadolu'da Selçuklu fetihleri öncesi adeta öncü birlik vazifesi gördüler. Tuğrul Bey daha sonra Musa Yabgu'nun oğlu Hasan, Çağrı Bey'in oğlu Yakutî ve Kutalmış'ı Azerbaycan ve Anadolu hudutlarına gönderdi. 1047 yılında Musa Yabgu'nun oğlu Hasan yirmi bin kişilik bir kuvvetle Eleşkirt ve ardından Pasinler Ovası'nı da geçerek Erzurum bölgesinde görüldü. 1048 yılında Hasan, Van Gölü çevresinde (Vaspurakan) faaliyet gösterdi. Ancak Vaspurakan'ın Bizanslı valisi Aaron tarafından pusuya düşürülüp şehit edildi.

Bu habere çok üzülen Tuğrul Bey, İbrahim Yınal'ı Azerbaycan valiliğine atayıp Hasan Bey'in intikamını almasını istedi. Kutalmış da ona destek verecekti. Neticede Eylül 1048'de meşhur Pasinler Savaşı oldu. İbrahim Yınal ve Kutalmış kumandasındaki Selçuklu ordusu, Gürcü ve Ermeni birliklerinin de yer aldığı Bizans ordusuna karşı galip geldi. Bizans ordusunun kumandanı Gürcü Liparit esir edildi ve Bizans'la bir antlaşma yapıldı. Savaştan bir yıl sonra imzalanan bu antlaşma ile artık Bizans, Doğu Anadolu'daki Selçuklu varlığını resmen kabul etmiş oluyordu.

Tuğrul Bey'in de Anadolu'ya yönelik bir seferi oldu mu?

Selçukluların Anadolu'daki ilerleyişi, bazı iç meseleler yüzünden bir müddet durma noktasına geldi. Ancak bir yandan yeni göçlerle Ön Asya'ya gelen Türkmenlere yeni yurtlar bulmak, diğer yandan da Doğu Anadolu hâkimiyetini tekrar güçlendirmek isteyen Bizans'ın faaliyetlerine son vermek gerekiyordu. Bu yüzden Tuğrul Bey, 1054 baharında Anadolu üzerine bizzat sefere çıktı. Kaynakların ifadesine göre, "deniz kumu kadar kalabalık" ordusuyla önce Muradiye'yi (Bergri), ardından da Erciş'i ele geçirdi. Yine kaynakların ifadesiyle Erciş halkı, "Ey cihangir Sultan! Git Malazgirt şehrini zapt et. Biz ve bütün Ermenistan sana tâbi olalım," dediler.

Tuğrul Bey, dönemin kaynaklarında "her türlü fenalıklarla dolu bir yılana benzetilen" Malazgirt şehrine yöneldi. Taşbaşı denen yerde karargâhını kurdu ve şehri kuşattı. Ancak ele geçiremedi. Kuşatmasını kaldıran Tuğrul Bey, Kuzeydoğu Anadolu'da bir dizi faaliyetten sonra tekrar güneye indi. Malazgirt'i bir kez daha kuşatsa da bu sefer de başarılı olamadı. Kış mevsimi yaklaştığından dönmeye karar verdi. Niyeti, kışı geçirdikten sonra tekrar bölgeye gelip gazâ ve fetih hareketlerini kaldığı yerden devam ettirmekti. Fakat buna imkân bulamadı. Zira bir yıl sonra Abbasî halifesi el-Kâim Biemrillâh'ın yardım isteği üzerine Bağdat'a gidip şehirdeki Büveyhoğulları hâkimiyetine son vermek zorunda kaldı. Daha sonra da gerek Irak'ın durumu gerekse bazı iç meseleler yüzünden bir daha Anadolu'ya gelemedi.

Büveyhoğulları dediniz, kimdir bunlar? Bağdat'ı ele geçirdiklerine göre çok etkili bir devlet olmalılar. Bahsedebilir misiniz?

Büveyhoğulları 10. asırda Irak ve Batı İran bölgesinde hüküm süren bir hanedandı. En önemli özellikleri, Şiî bir hanedan olmalarıydı. Etnik kökenleri belli değilse de Deylemli oldukları biliniyor. Hanedanın kurucusu Ebu Şucâ Bûye isimli biriydi. Buradaki "Bûye", daha sonraları "Buveyh/Büveyh" diye okunup imla edilmiş ve neticede hanedanın adı bu şekilde meşhur olmuş. Ebu Şucâ'nın

Ebu'l-Hasan Ali, Ebu Ali Hasan ve Ahmed isimli üç oğlu özellikle 930'lardan itibaren kendilerinden söz ettirmeye başlıyorlar. Ali, Fars eyaletinde; Hasan, Cibâl bölgesinin tamamına yakınında ve Ahmed ise Kirmân, ardından da Hûzistan'da hâkim oluyor. Zamanla hâkimiyetleri Irak'a da yayılıyor ve küçük kardeş Ahmet, 945 tarihinde Bağdat'a giriyor. Dönemin Abbasî halifesi Müstekfî-Billâh kendisini emirü'l-ümera tayin ederek ona Muizzüddevle, Ali'ye İmadüddevle, Hasan'a da Rüknüddevle lakaplarını veriyor. Böylece Şiî Büveyhoğullarının Sünnî İslam hilafetinin başkenti Bağdat'taki hâkimiyetleri başlıyor. Bu durum 1055'te Tuğrul Bey'in Bağdat'a girişine kadar tam yüz on sene sürüyor.

Şiî bir hanedan Sünnî İslam dünyasının başkentini ele geçiriyor, dahası Abbasî halifesi onlara unvanlar vererek bu durumu kabulleniyor ve bu durum yüz on yıl gibi uzun bir süre devam ediyor. Bu işte bir gariplik yok mu?

10. yüzyılın ortaları, artık Abbasîlerin siyasi ve askerî güçlerini tamamen kaybettikleri bir dönemdi. Mahalli hanedanlar, emirü'l-ümeralar, diğer emirlerin, Abbasî hilafetine neredeyse hiçbir siyasi ve askerî bağları kalmamış. Tabiri caizse, Abbasî halifesi sadece manevi bir otorite olarak varlığını devam ettiriyor. Hatta, "söz konusu güçler tarafından varlığının devam etmesine izin veriliyor," demek daha doğru olur. Zaten Büveyhoğlu Ahmet'in Bağdat'a gelişi de şehri asayişsizlikten kurtarmak, şehri ve halifeyi korumak için bir davet şeklinde olmuş.

Tarihte sık sık bahsedilen Şiî-Sünnî çatışması ya da kamplaşmasının bu dönemde bahsi mevzu değil mi?

Olmaz olur mu? Var tabii. Ama her dönemde olduğu gibi... Yeri geldi mi birbirlerinin kanına ekmek doğramak için fırsat kollayan her iki grup da ortak siyasi amaçları doğrultusunda birlikte hareket etmişler. Burada hemen belirtelim, başlangıcından bugüne kadar tarih boyunca yaşanan bütün Şiî-Sünnî çatışmaları aslında

tamamen siyasi amaçlı olmuştur. İşin dinî veya mezhebî boyutu ise her zaman için bu politikanın altyapısını oluşturmak adına kullanılan ideolojik söylemlerden ibarettir. Zavallı Müslümanlar yıllarca devletlerin, hanedanların, şahısların siyasi gayeleri uğruna boşu boşuna birbirlerini tekfir etmiş; kanlarını dökmüşlerdir. Ne yazık ki, aynı durum günümüzde de devam ediyor.

Netice olarak Abbasîler kendi varlıklarının devamını, Büveyhoğulları ise zaten kontrolleri altında olan Abbasî hilafetinin devamıyla elde edecekleri siyasi ve ekonomik çıkarları göz önünde bulundurup anlaşmışlar. Selçukluların ortaya çıkması ve çok güçlü bir devlet hâline gelmelerinden sonra ise anlaşma bozulmuş. Selçuklular, Irak ve İran coğrafyasında hâkim olan Büveyhoğullarıyla kaçınılmaz bir şekilde karşı karşıya gelip onlara üstün gelince Abbasîler yeni siyasi duruma göre vaziyet alıyorlar. Büveyhoğullarına karşı bu defa Selçukluları, yani Tuğrul Bey'i Bağdat'a davet ediyorlar.

Tuğrul Bey'in 1055'teki Bağdat seferinden bahsediyorsunuz sanırım. Biraz açar mısınız?

Selçukluların güçlü bir şekilde tarih sahnesine çıkıp bölgedeki birçok devlet ve hanedan gibi Büveyhoğullarına karşı da üstünlük kurması, Halife el-Kâim Biemrillâh'ı harekete geçirdi. Tuğrul Bey'e mektuplar göndererek onu Bağdat'a çağırdı. 1045-1052 arasında dört defa bu çağrıyı tekrarladı. Ancak Tuğrul Bey, Selçuklu fetihleri, teşkilatlanma çalışmaları ve isyanlar sebebiyle bir türlü bu çağrıya karşılık verip Bağdat'a gidemedi.

Selçukluların ilk yıllarında Büveyhoğullarının hükümdarı Ebu Kalicar, 1044'te Büveyhîlerin Irak, Fars ve Kirmân kollarını tek bir idare altında toplamıştı. Selçuklular Kirmân'ı ele geçirdikten sonra Ebu Kalicar, Abbasî halifesine müracaat ederek Selçuklularla barış için aracılık etmesini, gerekirse Tuğrul Bey'in tâbiiyetini kabul edeceğini söyledi. Abbasî halifesi ise meşhur âlim Maverdî'yi Tuğrul Bey'e gönderip Büveyhoğulları arazisine girmemesi ricasında bulundu.

Buna karşılık Tuğrul Bey de Ebu Kalicar'a Halife'ye iyi davranması gerektiğine dair uyarılar yaptı. Ebu Kalicar 1048'de ölünce

yerine Abbasî halifesi el-Kâim Biemrillâh'ın "el-Melîkü'r-rahîm" unvanını verdiği Hüsrev Fîrûz, Bağdat'ta babasının yerine geçti. Selçuklular Irak ve İran bölgesindeki bazı yerleri Büveyhoğullarından almış, onların bölgedeki etkinliğini sınırlandırmışlardı. Bağdat askerî valisi ve halifenin veziri olan Büveyhoğullarına bağlı Türk asıllı kumandan Arslan Besâsîrî, bu durumdan istifade ile şahsi inisiyatifler kullanarak Bağdat'ta etkili olmuştu. Onun, Fâtımî halifesiyle mektuplaştığı, faaliyetlerinin oradan idare edildiği şayiası da mevcuttu.

İşte bu sırada Halife'nin Tuğrul Bey'i daveti yeniden gündeme geldi. Tuğrul Bey, Halife'nin isteğini bu sefer kabul etti. Aralık 1055'te hilafet merkezi Bağdat'a gitti. Abbasî halifesinin veziri ve Büveyhi hükümdarının beyleri onu Nehrevân'da karşılayıp itaatlerini bildirdiler. Daha sonra el-Melîkü'r-rahîm de gelip Tuğrul Bey'e itaatini arz etti. Büyük merasimle karşılanan Tuğrul Bey, Büveyhilerin idare merkezi olan dârü'l-memlekeye yerleşti. Selçuklu askerleri ise Bağdat dışında kurulan karargâhta bulunuyor, ihtiyaçlarını karşılamak için zaman zaman Bağdat'a girip alışveriş yapıyorlardı.

Arslan Besâsîri'nin kışkırttığı söylenen bazı Şiî gruplar ve askerler, ihtiyaçlarını karşılamak üzere şehre girmiş Selçuklu askerlerine saldırdılar. Bunun üzerine Sultan Tuğrul, Büveyhoğulları hükümdarı el-Melîkü'r-rahîm Hüsrev Fîrûz'u tutuklatarak hapse attı. Halife durumdan memnun olmasa da Tuğrul Bey'in kararlı tavrı karşısında bir şey yapamadı. Daha sonra Rey'e gönderilen el-Melîkü'r-rahîm aynı sene içinde öldü. Böylece hem Bağdat'taki yüz on senelik Büveyhi hâkimiyeti sona ermiş hem de Büveyhi Devleti ortadan kalkmış oluyordu.

Tuğrul Bey, Bağdat'a bu ilk gidişinde şehirde on üç ay on üç gün kaldı. Bu sırada halifelik hazinesini Selçuklu devlet hazinesine nakletti. Halife'nin dünyevi yetkilerini üzerine alıp onu sadece manevi bir otorite olarak bıraktı. Kendisine maaş olarak belirlenen ödeneği kabul etmeye mecbur kalan Halife, bir müddet sonra bu ödeneğin artırılmasıyla biraz rahatladı. Bir yıl sonra Çağrı Bey'in kızı Hatice Arslan Hatun ile evlendirilmesiyle (1056) aradaki gerginlik biraz daha azaltıldı.

Tuğrul Bey Bağdat'ta kaldığı bu süre zarfında Dicle kıyısında bir cami, kendisi için saray, beyleri için konaklar, askerleri için kışlalar ve çarşı yaptırmış, hatta bir de "Medînetu Tuğrul Bey" denen bir şehir inşa ettirmişti.

Bu yapılar günümüzde duruyor mu?

Maalesef hayır. Orta Doğu'nun birçok yerinde, bilhassa İran ve Irak'taki birçok Türk eseri gibi onlar da tahrip edilmiş. Tabii bu tahribatın büyük kısmının sebebi Moğol istilasıdır. Ama yakın zamanlara kadar bilinçli ve kasıtlı olarak tahrip edildiklerini biliyoruz. Hele hele Irak'taki operasyon ve savaşlar neticesinde sadece bizim Türk eserleri değil, bölgenin neredeyse bütün tarihî mirası ya yok edildi ya da kaçırıldı. Çok üzücü bir durumdur bu.

Büveyhoğulları tarihe karışmıştı. Peki, Arslan Besâsîrî sorun olmaya devam etti mi?

Arslan Besâsîrî, Tuğrul Bey'in Bağdat'a gelişi üzerine Bağdat'tan kaçmıştı. Fâtımî halifesi ile bölgedeki bazı Şiî Arap emirlerle iş birliğine girip Selçuklulara karşı mücadeleye başladı. Tuğrul Bey, Besâsîrî'nin üzerine Kutalmış'ı gönderdi. Musul emiri Kureyş bin Bedran'la birlikte hareket eden Kutalmış, 1057 yılı başlarında Sincar yakınlarında yapılan savaşta mağlup oldu. Musul, Selçuklu hâkimiyetinden çıktı. Haberi alan Tuğrul Bey, Arslan Besâsîrî üzerine bizzat yürüdü. Besâsîrî bunun üzerine Mısır'a kaçtı.

Bu sırada başta Diyarbakır olmak üzere bazı bölgeler de Fâtımîler tarafına geçmiş ve Tuğrul Bey'in adını hutbeden çıkarmışlardı. Tuğrul Bey'in üzerine geldiğini işiten Mervanî emiri Nasruddevle, pek çok hediye ve para gönderip affını diledi. Sultan daha sonra Sincar'a geldi. Sincar ahalisi, geçen sene Kutalmış'ın Besâsîrî karşısında mağlup olmasından sonra Selçuklu askerlerine zulmetmiş, onları türlü işkencelerle öldürmüşlerdi. Tuğrul Bey'e de direndiler. Hatta geçen seneden sakladıkları Selçuklu askerlerinin kesilmiş kafalarını surlardan atarak Tuğrul Bey'e meydan okudular. Tuğrul Bey, 1058

yılı başlarında Sincar'ı aldı ve Selçuklu askerlerine kötü davranan şehir idarecilerini ve askerleri şiddetli bir şekilde cezalandırdı. İbrahim Yınal'ı Musul valisi atayıp Bağdat'a döndü.

Arslan Besâsîrî Bağdat'tan uzaklaştırılmış olsa da mesele sona ermedi. 1058'de yeniden harekete geçti. Zira bu sırada İbrahim Yınal, Tuğrul Bey'e isyan etmiş ve Musul'dan ayrılarak Cibal'e yürümüştü. Bu kargaşayı fırsat bilen Besâsîrî de birlikte hareket ettiği Kureyş bin Bedran'la Musul'u kuşattı. Tuğrul Bey üzerlerine gidince Musul'u terk edip kaçmaya başladılar. Ancak o sırada İbrahim Yınal'ın Hemedan'ı ele geçirdiği haberi gelince Tuğrul Bey mecburen onun üzerine yürümek zorunda kaldı. Bunu fırsat bilen Arslan Besâsîrî, doğrudan Bağdat'a yürüdü. Aralık 1058'de Bağdat'ı ele geçirip Fâtımî halifesi adına hutbe okuttu. Selçuklu valisini öldürüp el-Kâim Biemrillâh'ı esir alarak Ane'ye hapsetti. Bu durum sadece Abbasî hilafetinin değil, Irak'taki Selçuklu idaresinin de çökmesi demekti.

Bir yandan İbrahim Yınal isyanı, bir yandan ise Arslan Besâsîrî'nin saldırısıyla karşı karşıya kalan Tuğrul Bey, çok sıkıntılı bir duruma düşmüştü. Ancak özellikle henüz Horasan meliki olan Alp Arslan'ın yardımıyla İbrahim Yınal isyanını bastırdı ve hemen Bağdat'a yürüdü. Besâsîrî bir kez daha Tuğrul Bey'in önünden kaçıp Bağdat'ı boşalttı. Tuğrul Bey 1060 yılı başında Bağdat'a girdi. Oradaki işleri yoluna koyduktan sonra Besâsîrî'yi takibe başladı. Besâsîrî Suriye tarafına kaçarken Humar Tegin'in kumandanlığındaki Selçuklu ordusu tarafından yakalandı. Yapılan savaşta mağlup edilip öldürüldü. Kesik başı Bağdat'a getirildi. Tuğrul Bey Mart 1060'ta tekrar Bağdat'a döndüğünde hem Bağdat hem Selçuklular Arslan Besâsîrî meselesinden kurtulmuştu.

Arslan Besâsîrî'nin ortadan kalkmasına herkesten çok Abbasî halifesi el-Kaim sevinmiş olmalı.

Tabii ki... Dile kolay, Tuğrul Bey onu tam yüz on yıllık Büveyhoğulları tahakkümünden kurtarmıştı. Özellikle Arslan Besâsîrî'nin 1058'de Bağdat'ı işgalinden sonra hapsedilmesi, Abbasî hanedanı

için her şeyin sonu olabilirdi. Bu yüzden Tuğrul Bey'e borçlu olduğunu biliyordu. Ama diğer yandan artık Selçukluların kontrolü altında olacağının da farkındaydı ve bu durumdan da çok memnun olduğu söylenemezdi. Bu yüzden sadece el-Kâim değil, sonraki Abbasî halifeleri de Selçuklulara bazen çok iyi ama fırsatını bulduklarında da çok kötü davranmaktan, Selçukluları zayıflatıp sıkıntıya sokacak komplolar içerisinde yer almaktan çekinmediler.

Bu durumu birkaç örnekle açıklayabilir misiniz?

Mesela Tuğrul Bey'in 1055'te Bağdat'a ilk gelişinde, şehirde bir yılı aşkın süre kalmasına rağmen, Halife onunla hiç görüşmedi. Ama Tuğrul Bey onun birçok yetkisini elinden alıp Selçuklulara bağlı hâle getirdi. Bu durum Halife'yi hiç memnun etmedi. Tuğrul Bey'in Bağdat'a Ocak 1060'taki ikinci gelişinde Halife bu defa onu muhteşem bir törenle karşıladı. Aralarında ilk görüşme meydana geldi. Halife, Tuğrul Bey'e "el-melikü'l-mağrib ve'l-maşrık", yani "doğunun ve batının hükümdarı"; "rüknü'd-dîn", yani "dinin direği" ve "kasimu emiri'l-müminîn", yani "Emirü'l-müminîn, halifenin ortağı" gibi unvanlar verdi. Taç giydirip altın kılıç kuşattı ve bu suretle Tuğrul Bey'i dönemin bütün İslam hükümdarları arasında üst bir mevkide gördüğünü gösterdi.

Tuğrul Bey'in, Besâsîrî'nin ortadan kaldırılmasından sonra Mart 1060'ta Bağdat'a gelmesi de aynı şekilde büyük coşku ve sevinçle karşılanmıştı.

Buna karşılık aynı Halife el-Kâim, Çağrı Bey'in kızıyla evlenmesine rağmen, kendi kızını, bazı kaynaklara göre de kız kardeşini Tuğrul Bey'le evlendirmek istemedi. Sonra yaşanan birtakım gelişmeler neticesinde kabul etmek zorunda kaldıysa da bu hareketi, Selçuklular ve özellikle Tuğrul Bey tarafından hoş karşılanmadı. Evlilikten kısa bir süre sonra Tuğrul Bey vefat edince de hemen Bağdat'ta okunan hutbelerden Tuğrul Bey'in adını kaldırdı. Daha sonra şehirde görevli bulunan Selçuklu emir ve memurları işten el çektirilmeye, sarayda vazifeli Türk gulâmlar dövülüp kovulmaya başladı. Bağdat'ın yerli halkı da işin içine karışınca, başta saray olmak üzere

Bağdat'ın her yerinde Selçuklu emir ve gulâmları ile Bağdatlılar arasında arbedeler, hatta ölümle sonuçlanan çatışmalar yaşanmaya başladı. Bu olaylar, Sultan Alp Arslan'ın tahta oturup idareyi ele almasına kadar devam etti.

Sonraki Selçuklu sultanları döneminde de bu durum devam etti mi?

Halifelerin bu tutumları, yani şartlara bağlı olarak ya da daha açık bir ifadeyle çıkarlarına uygun olarak bazen iyi, ama fırsatını buldukça da son derece kötü niyetli davranışları hemen her Selçuklu sultanı zamanında tekrarlandı. Sultan Melikşah'ın ölümünün akabinde yaşanan taht kavgalarında çok sayıda örnek var. Bu gerginlik Muhammed Tapar ve Sencer döneminde fillî savaşa bile dönüştü. En üzücüsü de Irak ve Horasan'daki son Selçuklu hükümdarı II. Tuğrul'un ortadan kaldırılmasında, yani bölgedeki Selçuklu hâkimiyetinin sona ermesindeki rolleridir. 1194 senesinde Hârezmşâh Alaeddin Tekiş'i ve önceden bir Selçuklu emiri iken daha sonra asi olarak Hârezmşâhlara iltica eden Kutluğ İnanç'ı, II. Tuğrul'u ortadan kaldırmak için teşvik ve tahrik eden Abbasî halifesi en-Nâsır li-dînillâh'tı. O kadar acıdır ki, II. Tuğrul'un kesilen başı Bağdat'a gönderilmiş ve hazâne-i silahta muhafaza edilen "Bağdat'ın en büyük düşmanı" Arslan Besâsîrî'nin başının yanına konmuştur. Yani Bağdat'a kötülükte Arslan Besâsîrî ile denk tutulmuştur.

Selçuklulardan sonra kurulan Hârezmşâhlar döneminde de buna benzer örnekler vardır. Hatta kaynaklarda Hârezmşâhları ortadan kaldırmak üzere Cengiz'i bölgeye davet edenin, Abbasî halifeleri olduğuna dair bazı bilgiler mevcuttur.

Biz yeniden Tuğrul Bey'e dönelim isterseniz. Kendisinin döneminde çeşitli isyanlar da meydana geldi. Mesela kısaca sözünü ettiğiniz İbrahim Yınal isyanı var. Biraz da bu isyanlardan bahseder misiniz?

Bu dönemde meydana gelen önemli iki isyan var; bunlardan biri hanedan mensuplarından İbrahim Yınal'ın, diğeri ise Kutalmış'ın

isyanları. İbrahim Yınal, Selçuk Bey'in oğlu Yusuf Yınal'ın oğludur. Yani Tuğrul ve Çağrı'nın amca çocukları oluyor. Ancak Tuğrul ve Çağrı beylerin babaları Mikail öldükten sonra Tuğrul ve Çağrı'nın annesi olan dul eşi Yusuf Yınal'la evlendirildiği için, bir yandan da anne bir kardeş oluyorlar.

Büyük bir kumandan olan İbrahim Yınal, Selçukluların tarih sahnesine çıkışı ve sonrasında yaşanan her hadisede önemli rol oynuyor. Dandanakan'dan sonra da kendisine verilen görevleri yerine getirip Selçuklu Devleti'nde önemli bir işleve sahip oluyor. Ancak İbrahim Yınal'ın doğrudan Tuğrul Bey'e bağlanması ve ele geçirdiği toprakların, -Çağrı Bey, Musa Yabgu ve Kavurt Bey gibi diğer hanedan üyelerinin aksine- kendisine bırakılmaması rahatsızlığa sebep oluyor. İlk defa 1048'de kazanılan Pasinler Savaşı'ndan sonra bu rahatsızlığını dile getiren İbrahim Yınal, 1049-1050 yıllarında ilk isyan girişiminde bulunuyor. Bir müddet mücadeleye devam etse de başarılı olamıyor. Daha sonra Tuğrul Bey tarafından affedilerek eski vazifesine ve fetihlere devam ediyor.

İbrahim Yınal'ın ikinci isyanı 1058'de, Selçukluların ve Tuğrul Bey'in Arslan Besâsîrî gailesiyle uğraştıkları kritik bir dönemde meydana geliyor. Bazı kaynaklara göre o, bu herekâta Arslan Besâsîrî ve Fâtımîlerle anlaşmak suretiyle girişmişti. İlk olarak Tuğrul Bey tarafından görevlendirildiği Musul'u, ondan izin almadan bırakıp Hemedan'a gitti. Aslında onun bu hareketi, bir isyana girişeceğinin ilk işaretiydi.

Tuğrul Bey onu hemen Bağdat'a çağırdı. Kısa bir süre sonra Besâsîrî'nin Musul'u kuşattığı duyuldu. Şu hâlde İbrahim Yınal Musul'dan ayrılmakla, Besâsîrî'nin orayı işgaline kapı aralamıştı. Tuğrul Bey bir miktar askerle Musul'a gidince Besâsîrî kaçtı. Bu esnada İbrahim Yınal, Tuğrul Bey'in yanından ayrılıp Hemedan'a gitti. İbrahim Yınal'ın isyanından emin olan Tuğrul Bey, Besâsîrî'yi takibi bırakıp Hemedan'a yöneldi. Kasım 1058'de şehre girince İbrahim Yınal oradan ayrıldı ve çevredeki Türkmenlerin desteğini alarak Hemedan'daki Tuğrul Bey'i kuşattı. İç kaleye çekilen ve dört ay kadar süren muhasara boyunca çok kritik günler geçiren Sultan, Bağdat'ta

bulunan eşi Altuncan Hatun ve veziri Amidülmülk Kündürî'yle Çağrı Bey'in oğulları Alp Arslan, Kavurt Bey ve Yakutî'ye mektup gönderip yardım çağırdı. Bu sırada Arslan Besâsîrî, Bağdat'a girmişti ve şehri ele geçirdi. Şu durumda İbrahim Yınal isyanı Musul'dan sonra Bağdat'ın da kaybına sebep olmuştu.

İbrahim Yınal, gelen yardım kuvvetleri ve Türkmenlerin bazı başına buyruk hareketleri yüzünden kuşatmayı kaldırıp savaşarak çekilmek zorunda kaldı. Sonunda Rey yakınlarında karşı karşıya gelen iki ordu kanlı bir savaşa başladılar. Savaş sonunda İbrahim Yınal yenildi ve Alp Arslan tarafından esir edildi. Tuğrul Bey, bu kadar sıkıntılı bir dönemde kendisine isyan ederek büyük bir tehlike yaşatan İbrahim Yınal'ı bu defa affetmedi. Temmuz 1059'da yay kirişiyle boğulmak suretiyle öldürüldü.

Bir de Kutalmış'ın isyanı var dediniz...

Evet, bir de o var. Biliyorsunuz, Kutalmış, Arslan Yabgu'nun oğludur. O da tıpkı İbrahim Yınal gibi uzun yıllar Selçuklularla birlikte hareket etti. Ama o da muhtemelen İbrahim Yınal'la aynı sebeplerden ve aynı tarihlerde kardeşi Resultegin'le birlikte isyan etti. İbrahim Yınal'ın öldürülmesinden sonra da hareketini sürdürdü. 1061'de mağlup edilse de kaçıp Cibal bölgesindeki meşhur Girdkuh Kalesi'ne sığındı. Tuğrul Bey, Halife'nin kızıyla evlenip akabinde vefat ettiğinde Kutalmış isyanı halen devam etmekteydi. Tuğrul Bey'in vefatı üzerine tahtı ele geçirmek için mücadeleye girişse de Alp Arslan karşısında başarısız oldu ve hayatını kaybetti. Bu hadisenin detaylarına Alp Arslan bölümünde değineceğiz.

Son olarak Tuğrul Bey'in Halife'nin kızı Seyyide Hatun'la evliliği ve hemen sonrasında vefatından bahsedelim mi?

Sultan Tuğrul'un Altuncan Hatun adında dindar, akıllı ve iyi niyet sahibi bir eşi vardı. Altuncan Hatun, 1060 senesinde İbrahim Yınal ve Arslan Besâsîrî meseleleri halledildikten sonra vücudunda su toplanması sebebiyle Zencân'da vefat etti. Tuğrul Bey onu çok

sever, kendisine büyük kıymet verirdi. Bir rivayete göre Tuğrul Bey, onun vasiyeti üzerine 1062'de Halife el-Kâim Biemrillâh'ın kızı, bazı kaynaklarda da kız kardeşi Seyyide'ye talip oldu.

Hâlbuki Tuğrul Bey, o sıralar yetmiş yaşına değmiş ihtiyar bir adamdı. Hilal kaşlı, badem gözlü, inci dişli, fidan belli güzeller, düşlerini terk edeli çok olmuştu. Artık sadece cennet hurileri görünüyordu gözüne. Bir de vefakâr ve cefakâr evdeşi Altuncan Hatun'un hayali... Ve kulaklarında, onun hasta yatağındaki son isteği: "Halife'nin kızıyla evlen." Neden böyle bir şey söylemiş, niçin istemişti, bilmiyordu. Ama bildiği bir şey varsa, o da Altuncan Hatun'un şimdiye kadar hiç yanlış bir şey yapmadığı ve kendisine de yaptırmadığıydı. Üstelik bu, onun son isteğiydi. Hem gönlüne hem de bedenine çok ağır gelse de vefakâr ve cefakâr evdeşi Altuncan Hatun'un son isteğini yerine getirmeliydi. Yoksa belirttiğimiz gibi âhir ömründe böyle bir işe girmeye ne yüreği ne de aklı razı gelirdi.

Bütün bunlara rağmen Halife el-Kâim'in bu işe karşı çıkacağını aklına bile getirmemişti. Evlilik işlerinin yürütülmesi için görevlendirdiği veziri Amidülmülk, Halife'nin olumsuz cevabını bildirince şaşırdı. Bir yandan da üzüldü. "el-Kâim Biemrillâh'tan gördüğüm mükâfat bu mudur? Hâlbuki ben onun selameti için canımı ortaya koyup her şeyimi seferber etmiştim," diye elçiler gönderirken, Amidülmülk Bağdat'ta Abbasîlerin şiarı olan siyah elbiselerini çıkarıp Fâtımîlerin şiarı olan beyaz giymek, Halife'nin adamlarından bazılarını tutuklatıp bazılarının ise maişetlerini kesmek suretiyle gözdağı vermeye başlamıştı bile.

Nihayetinde el-Kâim, durumu kabullenmek, Tuğrul Bey ile kızı Seyyide'nin evliliğine rıza göstermek zorunda kalacaktı. Lakin Selçuklulara karşı duyduğu kin iyice artmıştı. Daha uygun bir fırsat bulana kadar, hırsını karısı Hatice Arslan Hatun'dan çıkarmaya karar verdi.

Halife, Hatice Arslan Hatun'a şiddet mi uyguladı yoksa?

Ne yazık ki evet... Ama bu iş de istediği gibi sonuçlanmadı. Hatice Arslan Hatun, halife de olsa kocası tarafından itilip kakılmayı

kabullenmedi. Onun şikâyetinden haberdar olan Tuğrul Bey, hemen bir mektup yazıp Halife'nin sarayından ayrılmasını istedi. Bir yandan da Bağdat şıhnesi Aytegin'e haber gönderip Selçuklu melikesinin Rey'e getirilmesini emretti. Emri alan Aytegin hemen Halife'nin sarayına gidip Hatice Arslan Hatun'un hazırlanmasını istedi. Neye uğradığını şaşıran Halife, "O benim karım, nereye götürüyorsun? Kimden izin aldın?" diye engel olmaya çalışsa da Aytegin'in cevabı sert oldu: "Ferman Sultanımındır. Gayrı senin iznine ne hacet?"

Bu arada Tuğrul Bey ile Halife'nin kızı Seyyide Hatun'un düğünü de oldu. Lakin Tuğrul Bey, düğünden hemen sonra çıktığı Rey yolunda hastalandı. Rey'e ulaştığında iyice takati kesilmişti. Sürekli burnu kanıyor, anbean tükeniyordu. Ne yaptılarsa kâr etmedi. Belki havası iyi gelir diye kendisini şehrin yanı başında bulunan dağın yüksekleri-ne, Tacrişt yaylağına götürdüler. Fakat bu da çare olmadı. Günbegün eriyen koca sultan, sonunda dayanamayıp 4 Eylül 1063'te vefat etti. Öldüğünde yetmiş yaşındaydı. Allah gani gani rahmet eylesin.

Âmin. *Berzem* romanınızda Tuğrul Bey'in vefatını şöyle anlatmışsınız. Burayı okuyarak bitirmek istiyorum bu bölümü:

Tabii ki. Memnuniyetle.

Birden gök yarıldı. Arşın bütün azametini üzerinde taşıyan kutlu bir davetçi, muhteşem bir atın üzerinde semadan arza indi. Sultan'ın etrafındakiler çaresizce sağa sola koşuşturup ağlaşırken, kutlu davetçi ağır ağır Sultan'a doğru ilerliyordu. O yaklaştıkça Sultan'ın acısı diniyor, yorgun ve bitkin bedenine sıhhat ve kuvvet geliyordu. Meçhul misafirin kendisine yaklaştığını gören Sultan şaşırıp "Bu gelen kimdir?" diye sordu. Fakat hiç kimse meçhul misafiri görmüyor, Sultan'ı duymuyordu. Hafifçe doğruldu. Meçhul misafir iyice yaklaşmıştı ki, birden yanında rahvan yürüyüşlü muhteşem bir kır atın peyda olduğunu gördü. Hayatı boyunca yedi iklim, yedi diyar gezmiş ama böylesine güzelini görmemişti. Büyülendi... Artık aklında ne hastalık ne etrafında koşuşturup ağlayanlar ne de meçhul misafir vardı. "Bu nasıl bir güzelliktir... Acaba kimindir?"

diye söylenirken bu ata binmek ve uzak diyarlara gitmekten başka bir şey düşünmüyordu. Yatağından kalkıp atın üzengisini tuttu. O sırada arştan gelen meçhul misafir şöyle diyordu:

'Selam ya Muhammed Tuğrul! Vakit gelmiştir. Zamanın Rabbi seni çağırıyor. Bu ata bin ve seni götüreceği yere git. Orası, eni göklerle yer kadar olan bir yerdir ve orada seni, her nereye baksan bir nimet ve büyük bir mülk beklemektedir.'

Son seferine çıkmak için hazır olan Sultan hiç tereddüt etmedi. Büyük huzur ve huşuyla, lebbeyk deyip kendisi için gönderilen o muhteşem ata bindi. Azrail, onun fani âlemdeki ömür kapısına yokluk çivisini çakarken, o çoktan uçmağa varmıştı."

SULTAN ALP ARSLAN

Sıradaki isim, belki devletin kurucusu olan Selçuk Bey'den bile daha sembol bir isim olan Sultan Alp Arslan. Yani bugün Selçuklu denince akla gelen ilk hükümdar o gibi görünüyor. Hâlihazırdaki vatanımız Türkiye'de bulunma sebebimiz olan Malazgirt Muharebesi'nin muzaffer kumandanı olması, Selçuklu kültür ve medeniyet hayatına sunduğu katkılar... Bir nevi, Batı Türklerinin atası da diyebiliriz onun için. Günümüzde Türkiye'de onun torunları olan bizlerin çocuklarımıza verdiği bir isimdir Alparslan. Doğu ile Batı'yı birleştiren bir kültürün en önemli figürlerinden biri olduğu da ortada.

Alp Arslan, sultan olmadan evvel devlet tecrübesi yaşamış biri değil mi? Babasının vefatı nedeniyle boşalan Horasan idareciliğine geliyor.

Doğrudur. Bazı farklı rivayetler olsa da Alp Arslan'ın doğum tarihi 1029'dur. Dandanakan Savaşı'ndan sonra babası Çağrı Bey, Merv meliki olduğunda, o da babasının yanındaydı. Daha 1043'te Belh'e saldıran Gazneli sultanı Mevdud'un karşısına Çağrı Bey onu gönderiyor. Daha çok genç yaşta olmasına rağmen Mevdud'u mağlup ediyor. Çağrı Bey, oğlundaki istidadı görünce ona Belh, Tohâristan, Vahş, Velvâlic ve Kubadyân'ın idaresini bırakıyor. Bunu yetişsin, tecrübe kazansın diye yapıyor. Yine 1049'da Karahanlı Arslan Han'ın Tirmiz'i tahrip

etmesi üzerine Çağrı Bey, bir kez daha ordunun başına Alp Arslan'ı geçirip onun üzerine gönderiyor. Alp Arslan onu mağlup etmekle kalmayıp başarılı sayılabilecek bir antlaşmaya da imza atıyor. Yani sadece askerî bakımdan değil, siyasi bakımdan da yeteneğini gösteriyor.

Bir çalışmanızda, "1059 yılı Alp Arslan'ın hayatında bir dönüm noktasıdır," diyorsunuz, açıklar mısınız?

1059 yılı Alp Arslan için çok hareketli bir yıldı. Bu yıl içinde, babası Çağrı Bey tarafından, bazı Selçuklu birliklerini mağlup etmeyi başaran Gazneli kuvvetleri üzerine gönderildi. Galip gelen Alp Arslan, daha önce esir edilmiş Selçuklu kumandanlarını kurtarmayı başardı. Ayrıca başarılı bir antlaşma imzalayarak ilk diplomatik başarısını da elde etmiş oldu.

Ama onu en fazla ön plana çıkaran olay, Temmuz 1059'da Tuğrul Bey'i zor durumda bırakan İbrahim Yınal isyanının bastırılmasındaki rolü oluyor. Tuğrul Bey'in yardım çağrısına hastalığından dolayı bizzat gidemeyen Çağrı Bey, her biri birer ateş parçası olan Alp Arslan, Kavurt ve Yakutî kardeşleri gönderiyor. Rey civarında yapılan savaşta Alp Arslan büyük kahramanlık gösteriyor. Hatta İbrahim Yınal'ı bizzat kendisi esir alıyor.

Bu başarısı Çağrı Bey'i olduğu kadar Sultan Tuğrul Bey'i de gururlandırmış, üstelik ordu ve halkın Alp Arslan'a karşı duyduğu saygı ve sevgiyi de artırmıştı. Ancak bu mutluluk fazla uzun sürmeyecekti. Zira bu olaydan kısa bir süre sonra Selçuklu hanedanının ulu çınarı, Alp Arslan'ın babası Çağrı Bey vefat etti. Gerçi Alp Arslan artık otuzlu yaşlara gelmiş, olgunluk çağlarına erişmişti. Ama baba kaybetmenin yaşı yoktu ve babası giden herkes, dayandığı dağı da kaybederdi.

Bununla birlikte devlet işleri bekletilmeye gelmezdi. Matem merasimlerinden hemen sonra babasının yerine Horasan meliki olarak selamlandı. Zaten o, daha küçük yaşından itibaren idarede babasına yardımcı olmuş, zaman zaman ona vekâlet etmişti. Karahanlılar ile Gazneliler'e karşı zaferler kazanmış, devlet adamları ve halk nazarında büyük bir itibar kazanmıştı. Bu nedenle Çağrı Bey'in 1059'da ölümü üzerine, Alp Arslan Horasan meliki olduğunda itiraz eden kimse çıkmadı.

Babasından sonra Horasan meliki olan Alp Arslan, şimdiye kadar kazandığı tecrübelerin de etkisiyle başarılı bir şekilde bölgenin idaresini yürüttü. Fakat 1063 senesinde daha zor bir sınavla karşı karşıya kaldı.

Şöyle ki, Eylül 1063'te Selçuklu hanedanının diğer bir ulu çınarı Sultan Tuğrul Bey vefat etti. Hem babası Çağrı Bey'in hem de kendisinin itaat ettiği Sultan'ın ölmesi, Selçuklu tahtına kimin oturacağı, sultanın kim olacağı konusunda bir mücadelenin yaşanması demekti. Bu durumda Alp Arslan'ın da tahtı ele geçirmek için diğer Selçuklu melikleriyle mücadele etmesi ve galip gelmesi gerekiyordu.

Bütün bunlar Türk hâkimiyet anlayışı ve tahtta veraset usulünün neticeleri değil mi?

Ne yazık ki, evet. Türk devletlerinde bir hükümdar öldükten sonra tahta kimin oturacağı konusunda yaşanan mücadeleler, eski Türk hâkimiyet anlayışının bir neticesiydi. Bu anlayışa göre devleti yönetme yetkisi, hanedan üyelerine Tanrı tarafından verilir ve bu yetkiye de "kut" denirdi. Bu durumda bütün hanedan üyelerinin kut'a erişme hakkı ve şansı vardı. Bu nedenle tahta kimin oturacağı ilahî takdire bırakılır; veliaht tayini, büyük veya küçük oğlun tahta geçişi gibi herhangi bir kaide dikkate alınmazdı. Tahta geçmek isteyen hanedan üyeleri birbirleriyle mücadele eder, kim galip gelir ve kut'a layık olduğunu gösterirse tahta o oturur; böylece hak eden kut'a, yani devleti yönetme yetkisine kavuşmuş olurdu. Bu durumda çoğu zaman kardeşler arasında çatışma yaşanır; bazen de hanedanın diğer üyeleri, amcalar veya amca çocukları da mücadeleye dâhil olurlardı. Şüphesiz Sultan Tuğrul Bey'in vefatı da Selçuklu tahtına kimin oturacağı konusunda bir çatışmayı gündeme getirdi.

Tabii, Alp Arslan, sonuçta tahtın tek talibi değildi. Tuğrul Bey'in vefatı üzerine kimlerle taht mücadelesine girişiyor?

Aslında meseleyi daha karmaşık hâle getiren Tuğrul Bey'in çocuğunun olmamasıydı. Fakat Çağrı Bey'in son zevcesinden doğan, dolayısıyla Alp Arslan'ın kardeşi olan en küçük şehzade Süleyman,

annesinin Çağrı Bey'in vefatı üzerine amcası Tuğrul'la evlenmesinden ötürü Tuğrul Bey'in üvey oğlu durumuna gelmiş ve annesi ile Vezir Amidülmülk Kündürî'nin gayretleri sonucunda da veliaht tayin edilmişti.

Vezir Amidülmülk Kündürî, hem Tuğrul Bey'in vasiyetine uymak hem de devlet içerisindeki kendi etkinliğini devam ettirmek düşüncesiyle Süleyman'ı tahta oturttu. Ancak Süleyman, yaratılış özellikleri itibarıyla sultanlık için uygun değildi. Üstelik ne askerler ne kumandanlar ne de halktan destekçileri vardı. Her ne kadar Amidülmülk Kündürî, bazı önemli kumandanlara çeşitli hediyeler ve para dağıtmak suretiyle ona destek vermelerini sağlamışsa da kimse ona kut verildiğini düşünmüyordu.

Alp Arslan da Süleyman'ın sultanlığını kabul etmeyip tahtı ele geçirmek için mücadeleye başladı. Tam bu sırada ağabeyi olan Kirmân meliki Kavurt, amcası Musa İnanç Yabgu ve en önemlisi de Çağrı ve Tuğrul beylerin amcaları Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış da taht üzerinde hak talep ettiler.

Böylece işler hayli karışıyor ve Alp Arslan'ı oldukça çetin bir mücadele bekliyor; özellikle Kutalmış'la... Çünkü onun karşısındaki en ciddi rakip Kutalmış'tı. Son derece güçlüydü ve taraftarı fazlaydı. Üstelik daha Tuğrul Bey'in sağlığında başlattığı taht mücadelesini, onun ölümünden sonra daha istekli bir şekilde sürdürüyordu.

Peki, Alp Arslan ne yapıyor?

Alp Arslan, önce kendisini emniyete almak için, Tuğrul Bey'in ölümü üzerine isyan eden asi emirleri itaat altına aldı. Ondan sonra Herat'ta bulunan ihtiyar amcası Musa Yabgu üzerine yürüyüp onu da mağlup ederek taht üzerindeki hak talebinden vazgeçirdi ve büyük bir ordu ile imparatorluk başkenti Rey'e hareket etti. Ancak bu sırada Kutalmış elini daha çabuk tutmuş ve Rey'i kuşatmıştı.

Kutalmış ile bir muharebe yaşanacak mı?

Öyle olacak. Kutalmış, babası Arslan Yabgu'nun Selçukoğulları arasında önde gelen biri olduğunu ve Sultan Mahmud tarafından

öldürüldüğünü söylüyordu; bu nedenle de tahtın kendisinin hakkı olduğu iddiasıyla yola çıkmıştı. Yanına çok sayıda adam toplamış, Alp Arslan'ın asi emirleri ve amcasını itaat altına almaya çalıştığı sırada kendi adına hutbe okutup sultanlığını ilan etmişti. Rey önüne elli bin kişilik orduyla geldi ve karşısına çıkarılan kuvvetleri bozguna uğratarak şehri kuşattı.

Kündürî'nin tahta oturttuğu Süleyman ise rakipleriyle mücadele edebilecek durumda değildi. Kendi durumunu, bunun zayıflığını biliyordu. Bu yüzden Rey'i terk edip Şiraz'a çekilmiş, tahtı Kutalmış'a bırakmıştı. Alp Arslan'ın Rey'e hareket ettiğini haber alan Vezir Amidülmülk ise önce Alp Arslan'a tehditkâr mektuplar yazıp Rey'e gelmemesini söylese de Kutalmış'ın Rey'i ele geçirmesi hâlinde kendini öldüreceğinin farkındaydı. Bu yüzden Kutalmış'a karşı Alp Arslan'ı tercih etti. Onu Rey'e davet edip tahta oturmasını istedi. Hatta Süleyman'ın adına okuttuğu hutbeyi değiştirerek Alp Arslan adına okutmaya başladı.

Artık savaş kaçınılmaz tabii. "Devleti Çağrı'nın çocukları mı, yoksa Arslan Yabgu'nun çocukları mı idare edecek?" sorusu cevabını burada bulacak olmalı...

Evet, er geç yaşanacak bir karşılaşma. İki ordu Dâmgân civarında Dih-i Nemek ya da "Milh Vadisi", "tuzlu vadi" denen bir yerde karşı karşıya geldiler. Alp Arslan son kez bir elçi gönderip onu saltanat davasından ve savaştan vazgeçirmeye çalıştıysa da Kutalmış kabul etmedi. Fakat beklenmedik şekilde savaşa girişmekte tereddüde düştü. Zira yanından hiç ayırmadığı müneccimlerine savaş hakkındaki görüşlerini sormuş; onlar da yıldızlara baktıklarını, bugünün sonunda kendisi için bir zafer görünmediğini söylemişlerdi.

Şaşılacak bir durum. Müneccimler devlet idaresinde bu kadar etkili olabiliyorlar mı?

Elbette, öyle ki, bazı hükümdarlar müneccimlerden fikir almadan hareket dahi etmiyorlardı. Sadece Kutalmış'ta değil, Orta Çağ'daki birçok hükümdarda görürüz bunu. Selçuklu hanedanında

daen çok Kutalmış'ta var bu zaaf. Baksanıza, üstün vaziyette olmasına rağmen, müneccimlerin telkini yüzünden taarruz edemiyor. İşte bu tereddüt, aklına bir fikir getiriyor. Bölgeye yakın bir yerde bulunan bir su kanalının mecrasını bozup, suyunu Alp Arslan'ın ordusunun geçeceği yol üzerinde bulunan Milh Vadisi'nin çorak arazisine akıtıyor. Bataklık hâline gelen bu araziden Alp Arslan'ın ordusunun geçmesi mümkün değil. Böylece Kutalmış, müneccimlerin uğursuz saydığı o günü savaşsız geçirecek; bir yandan da Alp Arslan'ın ordusundaki askerlerin, silah ve teçhizatın bataklığa saplanması neticesinde zarara uğramasını sağlayacak.

İlginç bir savaş taktiği... Bunun emsalleri var mıydı?

Orta Çağ savaşlarında zaman zaman uygulanmıştır. Yani aslında o dönem için bilinen bir taktik diyebiliriz. Neyse biz savaşa dönelim. İşte tam bu esnada Nizâmülmülk sahneye çıkıyor. Alp Arslan'ın hücuma geçmekte tereddüt ettiğini gören bilge vezir, savaş elbisesini, zırhlarını giyiyor ve Alp Arslan'ın vadi içerisinde dağılmış ordusunu savaş düzenine sokuyor. Sonra da Alp Arslan'a dönüp şöyle diyor:

"Horasan'da senin için öyle bir ordu hazırladım ki, bunlar seni hiçbir zaman yalnız ve yardımsız bırakmaz. Bu ordunun erleri âlimler ve zâhidlerdir. Bunlar gece gündüz senin zaferin için hedeften şaşmayan dua okları atarlar. Bunları kendilerine iyilik ve ihsanda bulunarak sana en büyük yardımcılar yaptım."

Bu sözler, çamura saplanan ordusuna bakıp bir anlığına da olsa ümitsizliğe kapılan Alp Arslan'ı kendine getiriyor. Dizlerine kadar çamura batmış atının üzerinde doğruluyor ve kamçısını kaldırıp hücum emrini veriyor. Alp Arslan ve Nizâmülmülk'ün atlarını sürüp hamle yaptıklarını gören askerler büyük bir cesaretle hücuma kalkıyor ve şaşkınlık içerisindeki Kutalmış'ın ordunu bozguna uğratıyorlar.

Aslında pek üzerinde durulmasa da tarihin akışını değiştiren bir olay bu. Selçuklu Devleti, Çağrı'nın çocukları yerine Arslan Yabgu'nun çocuklarıyla devam edebilirdi.

Muhakkak. Ama gördüğünüz gibi bir yanda müneccimlerin adeta esiri olabilen bir sultan adayı, diğer yanda düştüğü en zor vaziyette bile şartları zorlayıp galip gelmeyi bilen bir adam var. Buradaki galibiyet, şüphesiz Alp Arslan'a yakışıyor. Ama bu arada Kutalmış başarılı olamasa da onun çocuklarının, yani Kutalmış oğullarının Anadolu'daki başarıları ve Türkiye Selçuklu Devleti'ni unutmayalım. Belki başka bir çalışmada onları da konuşuruz uzun uzun.

Mağlup olan Kutalmış'ın akıbeti ne oldu?

Kutalmış, ordusunun bozulduğunu görünce çaresiz kalarak kaçmaya başladı. Bu esnada kayalık bir alanda atından düşerek hayatını kaybetti. Alp Arslan, Kutalmış'ın öldüğünü öğrenince çok üzüldü. Cenazesinin başında ağlayıp günlerce yas tuttu. Bu üzgün günlerinde de yanında yine Nizâmülmülk vardı. Alp Arslan'ı teselli eden Nizâmülmülk, Kutalmış'ın esir düşen kardeşi Resultegin ve oğulları Mansur, Süleyman Şah ve diğer çocuklarının cezalandırılmamalarını sağladı. Kutalmış'ın cenazesi ise Merv'e defnedildi. Böylece Alp Arslan'ın tahta oturması için bir engel kalmamıştı.

Kardeşi Kavurt da taht iddiasında bulunmuştu sanırım, kendisinin durumu ne oldu? Bu arada Kavurt, "kurt" anlamına geliyor değil mi?

Kavurt Bey o sıralar Kirmân melikiydi. Alp Arslan'ın tahta oturmasından sonra iddiasını sürdürmeyip Kirmân'a döndü ve onun adına hutbe okuttu. Ancak daha sonra birkaç kere isyan edecek ve her seferinde Alp Arslan tarafından affedilecek. Bu isyanları yeri geldikçe anlatacağız.

Kavurt adının anlamı meselesine gelince: Türkçe kelimelerin Arabi/Farsi harflerle yazımı esnasında bazı ses ve imla değişiklikleri oluyor. Bu durumla birçok isimde karşılaşıyoruz. Mesela Selçuk isminin bile aslı ve anlamı hâlen tartışmalı. Kavurt kelimesi de bu şekilde. Ama kelimenin aslının kurt olup Arap ve Fars müelliflerin kelimeye bir elif ilave ederek Kavurt hâline getirdikleri düşünülüyor. Ben de aynı kanaatteyim.

Kutalmış meselesi halledildikten sonra Alp Arslan, Rey'e girip tahta oturuyor ve Büyük Selçuklu Sultanı oluyor. Sonrasında neler yaşanıyor?

Alp Arslan, Kutalmış'ı mağlup edince Amidülmülk Kündürî ona karşı direnmiyor ve 23 Ocak 1064'te başkent Rey'e giren Alp Arslan, Selçuklu tahtına oturuyor. Tuğrul Bey'in vefatından sonra Bağdat'ta onun adına okunan hutbeyi hemen kesen ve gelişmeleri takip eden Halife el-Kâim de 9 Nisan 1064'te Alp Arslan adına hutbe okutarak onun sultanlığını tasdik ediyor.

Sultan Alp Arslan tahta oturur oturmaz bir yandan orduya nizam verip yeni sefer ve fetihleri planlarken diğer yandan da merkez ve taşra teşkilatında yeni düzenlemelere girişti. Bu düzenlemelerin en önemli aşaması vezir tayiniydi. Aslına bakılırsa, hemen herkes, Vezir Amidülmülk'ü görevden alacağını düşünüyordu. Onun yerine atanacak kişi ise Sultan'ın en yakın ve güvenilir adamı, hocası, danışmanı ve en önemlisi de vezirlik makamına en uygun aday olarak görülen Nizâmülmülk'tü. Ancak öyle olmadı.

Çok garip! Hâlbuki Amidülmülk, Süleyman'ı tahta oturtmuş, ona karşı gelmişti. Buna karşılık Nizâmülmülk en güvenilir adamıydı. Neden Amidülmülk'ü azledip Nizâmülmülk'ü vezir yapmadı?

Evet, garip diyebiliriz. Sultan Alp Arslan, Amidülmülk Kündürî'ye kırgın olsa da vazifesine devam etmesini isteyerek herkesi şaşırttı. Duruma en çok şaşırıp üzülen ise Nizâmülmülk'tü. Gönlüne güç gelse dahi Sultan'ın kararı karşısında söz söylemesi mümkün değildi. Gerçi Sultan'ın üzerindeki etkisi ve itibarı eksilmemiş, hatta daha da artmıştı. Ama nüfuz ve kudretini Kündürî ile paylaşmak istemiyordu. Kündürî'yi takip etmeye, bir hata veya kusur işlemesini beklemeye başladı. Bu arada bazı devlet adamlarıyla da görüşmek suretiyle Kündürî'yi saf dışı bırakmanın yollarını arıyordu. Bu arada Kündürî'nin bazı yanlış davranışlarının, hatta yolsuzluklarının Sultan tarafından fark edilmesi Nizâmülmülk'ün işini kolaylaştırdı.

Sultan Alp Arslan, 1064 yılı içinde Amidülmülk Kündürî'yi görevinden azledip yerine Nizâmülmülk'ü getirdi.

Alp Arslan'ın ilk seferi nereye oluyor?

İlk sefer Ermenistan, Gürcistan ve Doğu Anadolu üzerine oluyor. Şöyle ki, Sultan Alp Arslan tahta geçip iç meseleleri yoluna koyduktan sonra ilk seferine çıkmıştı. 1064 Şubat'ında başkent Rey'den hareket eden Alp Arslan'ın hedefinde Ermenistan, Gürcistan ve Doğu Anadolu vardı. Bölgeyi iyi bilen bir Türkmen beyi olan Tuğtekin'in Anadolu'nun içlerine girme fikrini, Nizâmülmülk'ün çok haklı bir görüş olan "Geri güvenliği sağlanmadan olmaz," telkiniyle reddetti. Aras Nehri'ni geçip Nahcivan'a geldi. Burada ordusunu iki kola ayırdı. Oğlu Melikşah'ı Nizâmülmülk ile karargâhta bırakıp bazı civar kalelerin fethini emrettikten sonra kendisi de Gürcü (Abhaz) beldelerine hareket etti. Nizâmülmülk ve Melikşah birlikte kuzeybatıya ilerleyip Sürmari Kalesi'ne (Sürmeli çukur) vardılar ve burayı ele geçirdiler. Alp Arslan ise yolu üzerindeki Lori Ermeni kralı Giorgi'yi itaat altına aldıktan sonra Gürcistan'a girdi. Kangarni, Kartlı ve Javakhet (Tiflis-Çoruh arası) bölgelerini, birçok şehir ve kaleyi fethetti. Ardahan'ın kuzeyindeki Ahalkelek üzerine yürürken Melikşah ve Nizâmülmülk de kendisine katıldı. Ahalkelek alındı.

Ani'nin fethi de o seferde mi oluyor?

Evet, o yıl içinde oluyor; 1064'te. Bu fetihlerden sonra Doğu Anadolu'nun en müstahkem şehri olup Bizans'ın uç bölgesini teşkil eden Ani ve ardından da Kars ele geçirildi. Bunlardan bilhassa 16 Ağustos 1064 tarihli Ani'nin fethi büyük yankı uyandırdı. Zira bölgedeki Bizans birlikleri, erzak ve mühimmatıyla birlikte Ani Kalesi'nde bulunuyordu. Bunun yanında şehir dinî bakımdan da son derece önemliydi. Bu fetihten sonra Abbasî halifesi tarafından Alp Arslan'a Ebu'l-feth, yani "fethin babası" lakabı verildi.

Fethin babası, yani Ebu'l-Feth lakabını Malazgirt'te almıyor yani...

Evet. Zaten Malazgirt o dönemde bir fetih gibi algılanmıyor ki! Ancak tarihî süreçte önemi ortaya çıkacak. Kendisine bu unvan Ani Kalesi'nin fethi sebebiyle veriliyor. Sultan Alp Arslan, akabinde Ani'ye bir kumandan tayin ederek Anadolu'daki ilk Selçuklu askerî teşkilatının çekirdeğini oluşturdu. Ardından şehirde bir cami inşa ettirerek bölgedeki İslamlaşmanın temelini attı. Ani'nin fethi çok önemliydi, zira oranın düşüşü Bizans'ın Anadolu'nun muhafazası için sınırlarda oluşturduğu emniyet kuşağının büyük yara almasıydı. Bizans'ın emniyet kuşağında büyük bir gedik açılmış ve buradan Anadolu içlerine doğru yapılacak Selçuklu harekâtı için önemli bir geri emniyet ya da güvenlik üssü kazanılmıştı.

Tam da bu esnada kardeşi Kavurt'un ilk isyanı çıkıyor.

Sultan Alp Arslan, batı sınırlarını genişletiyordu. Ani ve Kars için imar faaliyetlerini başlattığı sırada Kavurt Bey'in isyan ettiğini öğrendi. Bunun üzerine doğuya, Kirmân üzerine yürüdü. Alp Arslan'ın geldiğini öğrenen Kavurt Bey, sığındığı kaleden çıkıp itaat arz etti ve bağışlanmasını istedi. Bunun üzerine onu affeden Alp Arslan, tekrar Isfahan'a döndü. Aynı dönemde Merv'de, oğlu Melikşah'ın düğününü yaptı.

Hatta en büyük oğlu olmamasına rağmen Melikşah'ı veliahdı olarak ilan ediyor değil mi?

Öyle yapıyor. Gelini de Batı Karahanlıların kurucusu ve ilk hükümdarı olan İbrahim Tamgac Han'ın kızı Terken Hatun'dur. Tabii burada Terken'in bir ad değil, bir unvan olduğunu söylemem lazım.

Melikşah'ın veliaht ilan edilmesi, Selçuklu tahtında gözü olan Kavurt Bey'i rahatsız ediyor mu?

Evet, öyle oluyor. Nitekim Kavurt Bey, kaynakların "cahil bir adam" olarak nitelendirdiği vezirinin telkinleriyle bir kez daha isyan

ediyor. Alp Arslan adına okunan hutbeyi kendi adına çevirtip yine kendi adına para bastırıyor. Bu gelişmenin ileride daha büyük bir tehlikeye yol açacağını düşünen Nizâmülmülk, Sultan Alp Arslan'ı, Kavurt Bey üzerine yürümesi için teşvik etti. Kirmân'a ulaşan Selçuklu ordusu burada Kavurt'un öncü kuvvetlerini yendi. Bu gelişme üzerine Alp Arslan'a karşı duramayacağını anlayan Kavurt Bey, yine bir kaleye çekildi ve vezirin sözüne uyarak hata yaptığını belirtip affedilmesini istedi. Alp Arslan, sadece ağabeyi Kavurt'u affetmekle kalmadı. Bunun yanında yine Kavurt'un isteği üzerine kızlarına, yani Alp Arslan'ın yeğenlerine büyük miktarda çeyizlik vermeyi de kabul etti. Böylece kardeş kavgasından uzak kalmak, onu iyilikle kendine bağlamak istediğini açıkça göstermişti. Ancak Kavurt Bey sonrasında yine isyan edecekti. Bu sırada Sultan, Tiflis merkez olmak üzere Gürcistan seferine çıkacaktır.

Sanki Sultan, zaten İslam beldeleri olan doğudakilerden emin olmak istiyor. Çünkü asıl maksadı Batı topraklarında ilerlemek gibi düşünebilir miyiz?

Düşünebiliriz tabii. Batı Karahanlılardaki taht değişikliği, Kavurt isyanı gibi mevzulardan sonra dikkatini tekrar batıya çeviren Alp Arslan, Anadolu, Mısır ve Suriye'de cereyan eden olaylarla ilgilenmeye başlamıştı. Daha önce iki defa Kafkasya ve Doğu Anadolu üzerine yürümüş, fakat her ikisinde de doğuda çıkan bazı gaileleri defetmek için seferleri yarım bırakmak zorunda kalmıştı. Bu arada Anadolu'da ilerleyen Türkler arasında bölgeye yöneltilen Türkmen aşiretleri ile taht kavgaları ve isyanlar sırasında taraftarlarıyla birlikte Alp Arslan'dan kaçan bazı kumandanlar, hatta Erbasgan gibi Selçuklu hanedanına mensup melikler de vardı.

Madem adını zikrettiniz, o hâlde şöyle bir soru soralım. Bir Selçuklu prensi olan Erbasgan ya da bazı kaynaklara göre Elbasan'ın hayli ilgi çekici bir hikâyesi var. Örneğin Bizans ordularını dağıtıyor, ama sonrasında Bizans'la dostluk

kurarak İstanbul'a geliyor. Hatta herkes yaptıklarından dolayı, böyle iri yarı, dev gibi birini beklerken, neredeyse cüce denebilecek biri geliyor.

Film gibi bir ömrü olmuştur aslında. Erbasgan, Selçuk Bey'in oğullarından Yusuf Yınal'ın oğluydu. İsyan eden Kirmân meliki Kara Arslan'ın yanında yer alarak aynı zamanda eniştesi olan Alp Arslan'a karşı çıkmış, daha sonra ise cezalandırılmaktan korktuğu için kaçıp Bizans'a sığınmıştı. Ancak dediğiniz gibi Sivas civarında Bizans kuvvetlerini mağlup etmiş. Sonrasında esir aldığı Bizans komutanı Manuel Komnenos'u ikna ederek İstanbul'a sığınmıştır. Hatta Malazgirt için yola çıkan Bizans ordusunda yer almışsa da, Bizanslılar, "Neticede bu bir Türk. Kavminin yanında yer alabilir," kuşkusuyla geri yollamışlardır. Genele dönersek, aralarında Erbasgan'ın da bulunduğu, birbirinden müstakil hareket eden bu kuvvetler pek çok önemli şehri ele geçirmiş ve Bizans İmparatorluğu için açık bir tehlike oluşturmaya başlamışlardı.

Tekrar Mısır Seferi'ne dönersek... Bu konuda neler söylersiniz?

Esasında, Anadolu'da yaşanan olayların, Romanos Diogenes'le Alp Arslan'ı er geç karşı karşıya getireceği; doğunun en büyük gücü hâline gelmiş Selçuklularla, batının en büyük gücü olarak görülen Bizans'ı büyük bir hesaplaşmaya sürükleyeceği kesindi. Ancak Sultan Alp Arslan'ın hedefi henüz Anadolu değildi. Zira o sıralarda Selçuklu Devleti'nin önceliği Suriye'deki bazı karışıklıkları çözmek ve özellikle Mısır'daki Şiî Fâtımî Devleti'ni ortadan kaldırmaktı.

O yıllarda İslam âlemi, Şiî Fâtımî halifesi ve Sünnî Abbasî halifesi etrafında adeta ikiye bölünmüştü. Her iki devletin başında da halife unvanlı hükümdarlar bulunuyor, her iki devlet de birbirleriyle kıyasıya mücadele ediyorlardı. Bu mücadele bütün İslam âlemine yansıyor; Sünnî Abbasî halifesini dinî otorite olarak tanıyan devletlerle, Şiî Fâtımî halifesine bağlı olan devletlerin arasında müthiş bir

rekabet yaşanıyordu. Hutbeler, bölgelere göre Sünnî Abbasî halifesi veya Şiî Fâtımî halifesi adına okunuyordu.

"Selçukluların İslam tarihindeki önemi çok büyüktür. Hatta bu durum Sünnî-Şiî mücadelesi için de geçerlidir," diyebilir miyiz?

Elbette diyebiliriz. Selçuklular daha Tuğrul Bey döneminde, yıllarca Abbasî halifelerini baskı altında tutan Şiî Büveyhilerin tahakkümüne son vermiş ve esir alınarak zindana atılan Halife el-Kâim Biemrillâh'ı kurtarıp tekrar makamına oturtmuşlardı. 1070 yılına gelindiğinde ise İslam âlemindeki bu iki başlılık had safhaya ulaşmıştı. Mekke ve Medine de dâhil olmak üzere birçok İslam beldesinde Şiî Fâtımî halifesi adına hutbe okunuyordu. Alp Arslan önce Mekke ve Medine'de tekrar Abbasî halifesi el-Kâim Biemrillâh adına hutbe okunmasını sağlamış ve bu sebeple de "Burhanu Emiri'l-mü'minîn (Halifenin delili, halifenin halife olduğunu ispat eden) unvanını almıştı. Bu olaydan sonra, o dönemlerde Orta Doğu'nun önemli devletlerinden biri olan Hamdani Devleti'nin hükümdarı Nasıruddevle Ebu Cafer b. Hamdan, Fâtımîlere karşı Sultan Alp Arslan'dan yardım istedi. Aynı zamanda Fâtımî Devleti'nin veziri olan Hamdan, Alp Arslan'ı Suriye ve Mısır'ı Selçuklu hâkimiyeti altına alması için davet ediyordu.

Tabiri caizse, "Abbasîlere meydan okuyan Fâtımîlerden" de biraz bahseder misiniz?

Fâtımîler, 909-1171 arasında Kuzey Afrika, Mısır ve Suriye'de hüküm süren Şiî devletidir. Devletin kurucuları, adlarını Hz. Fâtıma'dan aldıklarını, kendilerinin Hz. Fâtıma ve Hz. Ali yoluyla Hz. Peygamber'in soyundan geldiklerini iddia etseler de bu iddianın doğruluğu tartışmalıdır. Hanedanın kurucusu İsmâilîlik, Batınilik ve Nizâriyye tarihi içinde önemli bir şahıs olan Meymûn el-Kaddâh'ın neslinden gelen Ubeydullah Saîd'dir. Bu yüzden söz konusu hanedana "Ubeydîler" ismi de verilir.

909'da İfrîkıye'de ortaya çıkan Fâtımî Devleti, 910'da Rakkâde'de Ubeydullah el-Mehdî adına "Emirü'l-mü'minîn" unvanıyla hutbe okunmasıyla Şiî Fâtımî hilafetine dönüştü. 969'da hâkimiyetleri altına aldıkları Mısır'da inşa ettikleri Kahire'yi başkent yapan Fâtımîler, İslam âleminin liderliği için Abbasîlere meydan okuyup kısa sürede faaliyet alanlarını genişleterek büyük bir devlet hâline geldiler. 10. yüzyılın son çeyreğine girilirken İslam'ın kutsal şehirleri Mekke ve Medine'nin mescitlerindeki Cuma hutbelerinde Fâtımî halifelerinin adları okundu, yarım asır içerisinde devasa bir siyasi egemenlik alanı oluşturuldu. Arabistan'ın batı kesimlerinden Sicilya'ya ve Kuzey Afrika'dan Suriye'ye kadar uzanan geniş sahaya uzanan Fâtımî Devleti'nin en önemli faaliyetlerinden biri Şiî-İsmâilî düşünceyi yaymak için başlattıkları eğitim seferberliği ve propaganda faaliyetleriydi.

Sünnî İslam âleminin her yerinde etkili olan bu propaganda, Selçukluların Sünnî İslam âleminin temsilcisi olan Abbasîleri himaye altına almasıyla etkisini kaybetti. 1171 yılında son Fâtımî halifesi, Selâhaddin Eyyûbî tarafından tahttan indirilince Fâtımîler tarih sahnesinden çekilmiş oldular.

Fâtımîlerin üzerine yapılan bu seferde neler yaşandı?

İslam dünyasındaki iki başlılığı ortadan kaldırmayı düşünen Alp Arslan, büyük bir orduyla hareket ettiğinde takvimler 1070'in yaz aylarını gösteriyordu. Bugünkü Doğu Anadolu'nun doğusunda bulunan Azerbaycan bölgesi üzerinden Anadolu'ya girdi. İlk önce Malazgirt Kalesi'ni, ardından Erciş'i ele geçirdi. Daha sonra ise bölgenin yerel hanedanlarından biri olan Mervânîlerin elinde bulunan Silvan (Meyyafarikin) ve Diyarbakır (Âmid) yöresine indi. Bizans'ın elinde bulunan Tulhum ve Siverek kalelerini aldı. Bizans komutanı Dük Vasil'in hâkimiyetinde bulunan Urfa önlerine geldi ve şehri vergiye bağladı (Ekim 1070).

Alp Arslan bölgenin yerel hanedanlarından biri olan Mirdâsilerin elinde bulunan Halep'i ele geçirdi. Sultan, Mısır'a hareket ettiği

sırada Romanos Diogenes'in büyük bir ordu ile Anadolu'ya hareket ettiği haberi duyuldu. Alp Arslan'ın huzuruna çıkan Bizans elçisi, İmparator adına Erciş, Ahlat, Malazgirt ve Menbiç'in Bizans'a geri verilmesini ve ayrıca armağanlar gönderilmesini istiyordu. Elçi ayrıca bu isteklerin kabul edilmemesi durumunda İmparator'un kalabalık bir orduyla İstanbul'dan hareket ettiğini hatırlatıyordu.

Ordu çoktan İstanbul'dan hareket etmiş miydi?

Evet. Diogenes son birkaç yıl boyunca bizzat ya da adamlar yollayarak seferler düzenlemişti zaten. Ancak enerjik ve çok hareketli Türk birliklerini lokal birkaç mağlubiyet dışında hiç bulamamıştı bile. Çünkü koca ordu mesela Konya'ya geldiğinde hareketli Türk birlikleri çoktan Sivas'ı dolanıp Marmara sahiline varmış oluyordu. Özellikle Afşin Bey o süreçte tam bir efsaneye dönüşüyor. Ancak bu sefer içerideki kamuoyunun da baskısıyla nihai darbeyi vurmayı planlıyordu.

Afşin Bey'den de biraz söz eder misiniz?

Selçukluların Ön Asya'daki faaliyetleri sırasında çok sayıda Oğuz beyi, emir ve kumandanlar görev aldı. Bunların her biri son derece iyi yetişmiş beyler olup faaliyet ve icraatlarıyla büyük şöhret buldular. En meşhuru ise Afşin Bey'di. Yani Afşin Bey bir Türkmen Beyi'dir. Gümüştekin gibi kumandanlarla birlikte Anadolu içlerinde öncü akınlar yapıyor. Ancak bir ihtilaf sonucunda Gümüştekin'i öldürünce Sultan'ın kendisini cezalandıracağı korkusuyla Batı Anadolu'ya gidip orada gazâlar yapıyor. Kaynaklara Bekçi oğlu Afşin olarak geçen bu büyük Türk beyi, Alp Arslan'ın tahta geçmesinden sonra Seyhun boyları ile Horasan'dan gelen ve Van Gölü çevresinde yurt tutan kalabalık Oğuz (Türkmen) oymaklarına mensuptu. "Horasan Sâlârı" unvanını taşıyan bir kumandan tarafından idare edilen bu Türkmen kitlelerinin büyük beylerinden biri olan Afşin, Malazgirt Zaferi'nden önce Anadolu'ya yaptığı akınlarla Bizans'ı büyük ölçüde yordu.

Bir müddet sonra Alp Arslan'dan onu affettiğine dair bir mektup alınca, çağrıya uyup geri geliyor ve Selçuklulara tâbi oluyor. Sonrasındaysa Bizans'ın başına adeta bela oluyor. Hatta Bizans'a sığınan Erbasgan'ı almak için İstanbul önlerine kadar geliyor. Onun yüzünden Bizans sefere çıkamıyor ancak Erbasgan'ı da vermiyor. Geri dönen Afşin Bey, Sultan'a sunduğu raporda, "Bizans'ın çok zayıf olduğunu, Anadolu'nun yurt tutulması için kendilerine engel olamayacaklarını" söylüyor.

Malazgirt'le birlikte bu dediği gerçekleşecek diyebilir miyiz?

Tabii, öyle olacak. Ama önce bu büyük muharebenin öncesini bir konuşmak lazım. Anadolu'ya yönelik son seferlerinde de bir başarı elde edemeyen Romanos Diogenes'in artık Türk meselesini kökünden halletmesi gerekiyordu. Amacı sadece Anadolu'yu Türklerden temizlemek değil, İran içlerine kadar yürüyerek Selçuklu başkentini zapt etmekti. Ordusunu, imparatorluk ordusunun temel unsurları dışında Slavlar, Gotlar, Bulgarlar, Franklar, Ermeniler, Gürcüler, hatta Balkanlardaki Türk kökenli Peçenek, Uz, Kıpçak ve Hazar Türklerinin de aralarında bulunduğu ücretli askerlerden oluşturmuştu.

Döneme ait kaynaklarda farklı sayılar verilmekle birlikte yüz-iki yüz bin arasında olduğu anlaşılan bu orduda, o döneme göre son derece gelişmiş kuşatma araç gereçleri bulunuyordu. Bunlar arasında bin iki yüz kişi tarafından çekilen ve her seferinde on kantar ağırlığında taş atabilen bir mancınıktan bahsedilmekteydi. "Yürüyen dağ" olarak tasvir edilen bu mancınık bile tek başına, Bizans savaş gücünün seviyesini göstermekteydi. Yine aynı orduda atların nallarını ve nalları ayaklara tutturan çivileri taşıyan dört yüz silahtarın olduğu bin araba bulunuyordu. Bu sayılar, Diogenes'in 1071 seferinin amaç ve hedefinin büyüklüğünü ortaya koyuyordu.

Malazgirt'i epeyce geniş konuşmak lazım. Malum, belki o günlerde ne olduğunu hiç kimse idrak edemedi ancak orada Türk, hatta dünya tarihini değiştiren bir muharebe yaşandı.

Muharebenin iki tarafı vardı. Biz önce Bizans cenahını konuşalım mı? Neler yaşanıyordu?

Kapadokyalı, yakışıklı ve cesur bir asker olan Romanos Diogenes, ülkenin başına getirilmişti. İmparatoriçe Eudokia ile evlenip imparator oluyor.

Romanos Diogenes, Bizans Devleti içinde çok iyi tanınmış ve yüksek siyasi gücü olan Kapadokyalı Diogenes ailesinin mensubudur ve babasının adı Konstantinos Diogenes'dir. Romanos Diogenes, Bizans ordusunda yüksek rütbelere yükselmişti ve 1067 yılında Bizans imparatoru X. Konstantinos Dukas'ın oğullarını imparatorluk tahtından indirmek için hazırladığı bir komplo nedeniyle idama mahkûm edilmişti. Hapiste, idamının infazını beklerken Bizans'ta gerçek iktidar sahibi olan taht naibi Eudokia'nın ilgisini çekti ve onun huzuruna çağrıldı. Eudokia kendisinden çok etkilenip onu affetti ve hatta 1 Ocak 1068'de onunla evlendi. Bu evlilikle IV. Romanos Diogenes olarak, VII. Mikhail ile beraber ortak imparator olmuştu.

İşte o Diogenes, devasa bir ordu toplayıp sefere çıkacak.

Evet ama 1071 seferi Romanos'un Anadolu'ya ilk seferi değil. Eudokia'yla evlendikten kısa bir süre sonra 1068'de, bir yıl sonra da, yani 1069'da olmak üzere Türkleri Anadolu'dan atmak için iki sefer düzenledi. 1070'te de bizzat kendisi gitmese de Manuel Komnenos kumandasında Anadolu'ya büyük bir ordu gönderdi. Fakat bu üç seferde de ciddi bir başarı elde edemedi.

1071'de ise artık kesin sonuçlu bir zafer elde etme düşüncesiyle ordusunun başına geçti. 13 Mart 1071'de İstanbul'dan yola çıktı. Asi Selçuklu şehzadesi Erbasgan'ı da yanına aldı. Lakin iki yüz bin kişiden bahsedilen kalabalık ordunun idaresiyle ilgili problemler baş gösteriyor, disiplinsizliği önlemek isteyen İmparator'un sert tedbirler alması askerler ve kumandanlar arasında tepkiye yol açıyordu.

İmparator'un en büyük ihtiyacı Alp Arslan'ın niyet ve harekâtı hakkındaki istihbarattı. Bu esnada Suriye ve Güney Ermenistan'dan topladığı önemli miktarda kuvvetle İmparator'a katılan Ermeni

kökenli Theodosiopolis (Erzurum) genel valisi Basilakes, Sultan'ın doğuya hareket ettiğine dair bilgi verdi. İmparator bunu doğrulamaya çalışırken bu kez Halep'e giden elçilik heyetine başkanlık eden Leo Diabatenos'un İmparator'a yazdığı mektup ulaştı. Diabatenos da mektubunda Bizans ordusundan korkan Sultan'ın süratle Babil'e (Bağdat) kaçtığını rapor ediyordu.

Yürüyüş emri veren İmparator, ordusunu ikiye ayırarak Şebinkarahisar'a (Kolonia) uzanan iki yol arasında, üzerinde çok sayıda ceset kalıntısı bulunan güzergâhtan ilerlemeyi tercih etti. Bu cesetler, bir yıl önce Manuel Komnenos ile Selçuklu askerleri arasında yapılan ve Bizanslıların kaybettiği mücadeleden kalmıştı. Durumdan rahatsız olan askerler, bu yolun tercih edilmesini kendileri için bir uğursuzluk belirtisi olarak gördüler.

Haziran sonlarında Erzurum'a (Theodosiopolis) varan İmparator, burada orduyu yürüyüş nizamından çıkarıp taarruz kollarına ayırdı. Büyük ümitlerle iktidara gelen, büyük beklentilerle Anadolu seferine çıkan ve bu doğrultuda çok büyük bir ordu toplayan Romanos Diogenes, daha ileri gitmek; sadece Selçuklu akınlarını durdurmak ya da onları Anadolu'dan çıkarmak değil, gidebileceği yere kadar gitmek, Selçukluları tarihten silmek ve hatta İslam coğrafyasında kalıcı bir hâkimiyet tesis etmek istiyordu.

Bu esnada Sultan Alp Arslan'ın ordusu ve harekâtı hakkında Leo Diabatenos tarafından verilen ilk bilgileri teyit eden istihbarat raporları geliyordu. İmparator, Türklerin eline geçen Malazgirt Kalesi'nin yolunu tuttu. Bu arada Rouselios Bailleus kumandasında bir kuvveti de Ahlat'ı ele geçirmeleri için gönderdi. Malazgirt'i ele geçirdikten sonra Ahlat'a geçmeyi planlıyordu.

Peki ya bizimkilerde durum neydi?

Açıkçası bizimkiler böyle büyük bir harekât beklemiyorlardı. Bahsettik; Anadolu, o sıralar Sultan Alp Arslan'ın gündeminde değildi. Romanos Diogenes'in harekâtından Halep önlerindeyken haberdar olan Sultan Alp Arslan, huzuruna çıkan elçiden İmparator'un

Malazgirt, Menbiç ve Selçuklular tarafından ele geçirilmiş Bizans şehir ve kalelerinin iadesini ve Bizans'a vergi ödenmesini isteyen mesajını duyunca öfkelendi. İmparator eğer bu istekleri kabul etmezse büyük bir orduyla üzerine yürüyeceğini belirterek onu tehdit ediyordu. Alp Arslan, "Geleceği varsa gelsin, alacağı varsa alsın. Biz hazırız ve onu bekliyoruz!" diyerek elçiyi sert bir şekilde geri gönderdi.

Mustafa Kemal Paşa'mızın, "Geldikleri gibi giderler!" sözünü hatırlatıyor denebilir mi?

Aynı milletin büyük liderlerinden bahsediyoruz. Hatırlatması doğal olsa gerek. Bana sorarsanız Türk tarihinin her bakımdan en önemli iki büyük şahsiyeti Atatürk ve Sultan Alp Arslan'dır. Diğerleri bu ikisinden sonra gelir.

Evet. Ne diyorduk? Sultan Alp Arslan, Bizans ordusunun sayısı ve amacı hakkında bilgi aldıktan sonra hemen Anadolu'ya geçmesi gerektiğini biliyordu. Emirlerinden Aytegin ile Halep Mirdâsî emiri Mahmut'a Mısır seferini devam ettirmelerini söyleyerek ana orduyu orada bıraktı. Kendisi de hassa birliği ve az sayıdaki bir kuvvetle süratle Bizans ordusunu karşılamak üzere hareket etti (26 Nisan 1071).

İlk olarak ordusunu Fırat Nehri'nden geçirip Dicle'nin yukarısındaki düzlüklerde gizlemeyi planladı. Zaman kaybına tahammülü olmayan Selçuklu ordusu, nehri "gemi ve kayığa binmeksizin atlarıyla" geçmek zorunda kalıp büyük zayiat verdi. Özellikle binek ve yük hayvanlarıyla erzakın önemli bir kısmı telef oldu. Zira yılın o mevsimi, Toros Dağları'nda eriyen karlarla coşan Fırat'ın en zor, en tehlikeli zamanlarıydı. Bazı kaynaklarda Sultan'ın alelacele perişan bir şekilde kaçtığı haberiyle irtibatlandırılan bu durum, orduda erzak sıkıntısının baş göstermesine yol açtı ki, bu sıkıntı, eğer önlem alınmazsa savaşın kendisinden bile daha tehlikeli bir hâl alabilirdi. Nitekim Halep'te görüştüğü Bizans elçisi Leo Diabatenos da belki de bu gelişmelere bizzat şahit olmuş ve Sultan'ın süratli hareketi esnasında ordunun zayiata uğradığını müşahede ederek durumu İmparator'a iletmişti.

Bizans ordusunun yaklaşık iki yüz bin askerden oluştuğunu söylemiştiniz. Türklerin sayısı ne kadardı acaba?

Aslında önce bir azalma bile oluyor. Sultan Alp Arslan erzak sıkıntısına bir çözüm bulmak için ordusundaki yorgun, hasta ve güçsüz Irak askerlerini terhis edip Musul'a gönderdi. Bazı kaynaklara göre yanında sadece dört bin kişiden oluşan hassa kuvveti (gulâmlar) kalan Alp Arslan, beraberinde bulunan asker sayısını azaltmakla baş gösteren erzak sıkıntısını bir ölçüde gidermişti. Urfa önlerine geldiğinde kısa bir süre önce ona vergi vermeyi kabul eden Urfa hâkimi Dük Vasil, yeni bir savaşı göze alamayıp Selçuklu ordusuna erzak gönderdi. Böylece Sultan'ın erzak sıkıntısı ciddi ölçüde giderildi.

Bu sırada gelen istihbarat raporları sayesinde Bizans ordusunun durumu hakkında ânında haber alıyordu. Durumun ciddiyetine vakıf olunca başta Aytegin olmak üzere emirlerine, bölgedeki tâbi devlet, bey ve emirlere fermanlar göndererek ordunun toplanmasını ve kendisine katılmasını emretti. Bu sırada hareketini herkesten gizlemeyi başarıp İmparator'a yanlış istihbarat raporları ulaşmasını sağladı. Sultan ise Meyyafarikin'e hareket ederek planını uygulamaya başladı. Savaşın yeri henüz belli değildiyse de büyük hesaplaşmanın Van Gölü havzasında meydana geleceği kesindi. Yol boyunca meydana gelen katılımlar, Selçuklu ordusunun sayısını elli bine ulaştırmıştı. Bu askerlerin yanında Sultan Alp Arslan'a tâbi olup imzaladıkları tâbilik (bağlılık) antlaşması gereği savaş zamanlarında Selçuklu ordusuna asker göndermek yükümlüğünde olan Mervânîler gibi bazı yerel hanedanlara bağlı kuvvetler ve aşiret birlikleri de Sultan'ın emri uyarınca gelip orduya dâhil olmuşlardı.

Şu hâlde Selçuklu ordusu başta az sayıdaki hassa birliğinden oluşmakla birlikte durumun ciddiyetini gören Sultan'ın emriyle tekrar toplanmış; ana kuvvetleri, gulâm ve iktâ askerlerinden oluşan profesyonel savaşçılar ve buna ilave olarak bölgedeki tâbi devlet kuvvetleri ve Türkmen, Arap ve Kürt aşiretlerine bağlı birliklerin katılımıyla tahminen elli bin kişiye ulaşan bir Selçuklu ordusu teşkil edilmişti.

Tam da burada, siz Mervânîler demişken popüler bir tartışma konusunu sormamak olmaz. Malazgirt'te Kürtler de var mıydı?

Bu mesele son zamanlarda can sıkıcı, rahatsız edici bir hâl aldı maalesef. Açıkça belirtmek gerekir ki, bu soruyu ortaya atıp cevabını bile beklemeden, dinlemeden politik yorumlar yapanlar var. Bunların iyi niyetli olduklarını düşünmüyorum. Amaç, o dönemde Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da, Kuzey Suriye'de onlarca benzeri olan küçücük bir siyasi yapıyı, Mervânîleri, hiç olmadıkları derecede yücelterek günümüzün bazı politik ve ideolojik tartışmalarına zemin hazırlamaktır. Haydi daha açık söyleyeyim, Kürt kardeşlerimizi manipüle ederek birtakım bölücü faaliyetler için toplum mühendisliği yapmaktır.

Bütün bunları bir yana bırakıp soruyu iki hususa işaret ederek izaha çalışacağım.

Kaynaklardan cımbızla seçilen bilgilerden hareketle iddia edilen şu: Sultan Alp Arslan, yanında çok fazla asker bulunmadığı için, Mervânîler ona yardımcı oluyor ve Kürt aşiretlerinden on bin asker gönderiyor. Dahası Alp Arslan, Malazgirt Savaşı'nı bu birlikler sayesinde kazanıyor.

Birinci husus şu: Biraz önce de söylediğimiz gibi Malazgirt Savaşı'na girişecek Selçuklu ordusu, sadece aşiret kuvvetlerinden müteşekkil hafif süvarilerden oluşmuyordu. Elli bin sayısının içinde savaş gücü ve sayı itibarıyla ordunun ana kısmını oluşturan ıktâ askerleri ve gulâmlar, sonra da yardımcı kuvvet tabir edilen tâbi devlet kuvvetleri ve gönüllü aşiret birlikleri var.

Yoksa öyle bin yıllık bir savaş tecrübesi ve geleneğine sahip olan, teşkilat ve teçhizat bakımından son derece gelişmiş, ağır zırhlı birliklerle, çok güçlü savaş araç gereçleriyle donatılmış kalabalık Bizans ordusuna karşı bir meydan savaşında galip gelmek, sadece aşiret kuvvetleri veya hafif süvari mahiyetinde bulunan birliklerle mümkün değildir. Zaten yol boyunca fırsat buldukça Bizans ordusuna akın yapan Türkmenler, ordunun ilerleyişini yavaşlatıp bir miktar

zayiata sebep olmuşlarsa da bu taarruzların kesin sonuca etkileri yok mesabesindeydi. Bizans ordusunun kumandanları yol boyunca karşılaştıkları Türkmen akınlarını pek önemsememiş, Kumandan Nikephoros Basilakes'in ifadesiyle, "bir avuç denecek kadar az sayıda bozgun artıkları" olarak değerlendirmişlerdi.

Düzenli Selçuklu birlikleri, İmparator'un Erzurum'a vardıktan sonra Ahlat üzerine gönderdiği ve toplam sayıları yetmiş bini bulan üç ayrı birliğin mağlup edilmesinde ortaya çıktı. Başlarında Sanduk Bey'in bulunduğunu bildiğimiz bu Selçuklu birlikleri, seçme Bizans birlikleri karşısındaki savaş güçleri değerlendirildiğinde ya Sultan Alp Arslan'ın Ahlat'ın muhafazası için gönderdiği kuvvetler ya da bizzat Sultan'ın öncüleriydi.

Bizans kumandanları ve İmparator, Sultan'ın doğuya kaçtığı haberlerine öyle inanmışlardı ki, ilk başta bunu fark edemediler. 23 Ağustos'ta Malazgirt'i alan İmparator, ertesi gün çevreyi kolaçan etmeleri, erzak ve ot temini için gönderdiği birliklerin geri dönmediğini görünce durumu araştırmak için Basilakes ve Nikephoros Bryennios gibi kumandanlarının idaresinde birkaç birlik daha gönderdi. Bu Bizans birlikleri, hafif süvari Türkmen birlikleriyle karşılaşmayı beklerken karşılarında profesyonel ve düzenli Selçuklu birliklerini buldular. Durumu İmparator'a arz etseler de iş işten geçmişti.

İşte 26 Ağustos'ta meydana gelen muharebede Selçuklu ordusunun asıl gücünü bu düzenli Selçuklu birlikleri oluşturuyordu. Aşiret birlikleri veya tâbi devlet ve beylerin gönderdikleri kuvvetler de Malazgirt Savaşı'nın kazanılmasına yardımcı olmuşlarsa da zaferin kazanılmasındaki asıl rol, düzenli Selçuklu birliklerinindi.

İkinci hususa gelince: Evet, Selçuklu ordusunda bazı Kürt birlikleri vardı. Ama sayısı her ne kadar on bin deniyor ve Mervânîlere dayandırılıyorsa da ne hepsi Mervânîlerin gönderdikleriydi ne de tamamı Kürt'tü. Çünkü bir iki kaynak Mervânîlerin Kürt kökenli bir hanedan olmasına atıfla hepsine Mervânî Kürtleri dese de, başka kaynaklar da bunların Türkmen, Arap ve Kürt aşiretlerden toplanan birlikler olduğunu açıkça belirtmiş. Üstelik küçücük bir şehir devleti durumunda olan Mervânîlerin, o dönemde bu kadar asker

çıkarmaları mümkün değil. Mademki Mervânîlerin, böylesine meşhur ve güçlü savaşçılardan oluşan, Bizans'a galebe eden bir askerî gücü vardı; o hâlde neden bu meşhur savaşçılara 1071 öncesi veya sonrasında hiçbir hadisede tesadüf edilmiyor? Buna karşılık 1071 öncesinde de sonrasında da bir Selçuklu ordusu hep var. Evet, mübalağa bir sanattır, ancak bu kadarı da fazla.

Buna ilaveten Romanos'un ordusuna altı yüz bin yazan kaynak, bunlara da on bin demiş. Altı yüz bin sayısı tartışılıyor, abartılı bulunup da bu on bin sayısının sorgusuz sualsiz kabul edilip üzerinden senaryolar yazılması anlaşılır bir şey değil.

Bir de biliyorsunuz; Mervânîler, Selçuklulara tâbi bir emirlikti. O dönemde tâbiliğin en önemli şartlarından biri, metbu hükümdar her istediğinde ona asker göndermekti. Selçuklu hâkimiyetini tanımış diğer bütün emirlikler gibi Mervânîler de Selçuklu ordusuna asker göndermek zorundaydı. Yani mesele Türklük, Kürtlük, Araplık değildir.

Ortada, ilk amacı Türkleri Anadolu'dan atmak olsa da nihai amacı bölgedeki Müslüman varlığını yok etmeye yönelik bir Bizans harekâtı var. Biz kalkmış "kim vardı, kim kaç kişiydi"nin tartışmasını yapıyoruz. Tabii ki bölgenin Müslüman toplumlarından biri olan Kürtler de Selçuklu ordusunun yanında yer alacaklardı. Yoksa Bizans tarafında mı olmaları gerekiyordu? Öyle tarih, strateji, hesap kitap bilmeyen kötü niyetli adamların, Malazgirt'i Melezgirt diye okuyup Kürt aşiret birliklerinin savaşa katılmasını bir lütuf havasına büründürmesiyle; olayı farklı yerlere çekip şöyle oldu, böyle oldu demesiyle olmaz bu işler.

Muharebe öncesine dönersek; çember daralıyor, kum saati işliyordu.

Sultan Alp Arslan, Urfa'dan sonra adeta görünmez hâle geldi. Bazıları onu Musul'da, bazıları el-Cezîre veya Irak'ta, bazıları ise Tebriz'de zannederken o aslında bu beldelerin hiçbirine gitmemişti. Kendisi Diyarbakır ve Meyyafarikin üzerinden Van Gölü havzasına geçmek ve Bizans'ı bu bölgede karşılamak düşüncesindeydi. Yol

boyunca Sultan'ın emri gereği orduya katılan birliklerle Selçuklu ordusunun sayısı artmıştı. Bununla beraber eriyen kar sularının kabarttığı dereleri, sarp dağlarla kaplı araziyi aşmak son derece meşakkatli bir hâl almıştı. Bu yüzden ordunun bu menzilleri geçmesi iki ay kadar sürdü. Bu sırada Erzurum'a ulaşan İmparator Diogenes'e, hâlen daha Sultan'ın kaçtığına dair haberler geliyor; bu haberlerle mutlu olan İmparator, Sultan'ın kendisine doğru geldiğini aklının ucuna bile getirmiyordu.

Bu istihbarat zafiyeti Bizans'a özgü bir şey miydi, yoksa Sultan'ın özel bir planının sonucu muydu?

Bu konu üzerinde fazla durulmamış ne yazık ki. Hatta Bizans kaynaklarındaki "Sultan'ın aniden dönüp gelmesi" şeklinde ifade edilen mesele de hep savaş ânında, sahte ricat ya da kurt kapanı olayıyla ilişkilendirilmiş. Anladığım kadarıyla Bizans kaynaklarında "Sultan aniden dönüp geldi", "önce kaçtı ya da kaçar gibi yaptı, sonra dönüp İmparator'u mağlup etti" türünden bütün anlatımlar, aslında savaş ânına değil, sözünü ettiğimiz savaş öncesi konuya işaret ediyor. Yani bu kayıtların hepsi, Sultan'ın, bilinçli ve kasıtlı olarak, bir stratejinin ürünü olarak Doğu'ya kaçtığına dair bir algı oluşturup daha sonra bir anda ortaya çıkıp Romanos'u gafil avlamasına işaret ediyor.

Bu konuyu biraz açar mısınız?

Gelişmelere dikkatlice bakıldığında görünen şu: Sultan Alp Arslan'ın Bizans ordusunun harekâtından, sayı, teçhizat ve amacından haberdar oluşundan itibaren attığı her adım, verdiği her karar ve yaptığı her manevra kararlı, tutarlı ve kendinden emin bir stratejinin ürünüydü. Günümüzün çağdaş askerî strateji veya savaş sanatı literatüründe "sağlam pozisyon al", "rakibini kör et", "şekilsiz ol", "her yere kulak yerleştir", "dezenformasyon yap", "hazırlık yap, her an hazır ol" ve "atak ol" şeklinde ifade edilen temel strateji ilkelerinin gereğini tam anlamıyla yerine getirmiş.

Bu strateji çerçevesinde önce Bizans ordusunun her hareketini takip edip günlük istihbarat alıyor. Bunu da yol boyunca Bizans ordusunu taciz eden çevredeki Türkmenler veya Bizans ordusu içindeki Türk veya Türkmen gruplar, hatta belki de Erbasgan ya da onun maiyetindeki askerler ve kumandanlar aracılığıyla yapıyor. İmparator'un Erzurum'a ulaştıktan sonra beklenmedik şekilde Erbasgan'ı İstanbul'a göndermesi tesadüf olamaz. Urfalı Mateos, bu hadiseyi, yani Erbasgan'ın İstanbul'a gönderilişini, ordudaki bazı hainlerin Sultan'la gizlice mektuplaştıkları bilgisinden hemen sonra veriyor ki, aslında bu kayıt, olayı açık bir şekilde özetliyor.

Buna karşılık Sultan, kendisinin harekâtını gizlemeyi, hatta daha önemlisi etrafa yanlış bilgiler yayılmak suretiyle Bizans istihbaratı ve dolayısıyla İmparator'u yanıltmayı başarıyor. Böylece Sultan Alp Arslan, hem harekât planını ve güzergâhı gizlemek hem de düşmanını yanlış bilgilerle yanıltıp sonraki hamlelerde şaşırtmak suretiyle adeta savaşı daha başlamadan kazanıyor.

Bu durumda olayların birinci derecede şahidi olmayan, o konuyla ilgili yayılmış rivayetleri nakleden Müslüman tarih yazarlarının da Sultan'ın İran'a ya da Irak'a kaçtığına dair haberlerini, Sultan'ın bilinçli dezenformasyonunun bir neticesi olarak değerlendirmek mümkün...

Zaten Malazgirt hakkında bilgi veren İslam kaynaklarının en erken tarihlisi, savaştan seksen-yüz sene sonra yazılmış. Bizanslıları aldatmak üzere etrafa yayılan bu yanlış bilgilerin, bütün bölge halkına, ardından da bu tarih yazarlarına kadar ulaşması gayet doğaldır.

Alp Arslan'ın bu dâhiyane planı karşısında Romanos'u da pek suçlamamak gerekmez mi?

Aslında evet. Bizans tarih yazarlarının bile bu derece büyük bir istihbarat zaafının nasıl olduğuna dair hiçbir fikirleri yok, izah edemiyorlar. Romanos da aslında Erzurum'a gelene kadar söz konusu istihbarat raporlarına tam güvenmeyip son derece tedbirli ve dikkatli bir şekilde yürüyüşüne devam ediyor. Ancak Erzurum'a

geldikten ve kendisine ulaşan "Sultan'ın kaçtığı" haberlerini son bir defa teyit ettikten sonra rahatladı. Seferin başlangıcından itibaren sürdürdüğü ihtiyatlı tavrını değiştirdi. Erzurum'da ileri harekât için son hazırlıklarını yaparken bazı Selçuklu birlikleriyle karşılaşıldığına dair haberler gelse de bunları küçük savunma tedbirleri olarak değerlendirip ciddi bir saldırıya uğrayacağına ihtimal vermedi. Olsa bile sayıca ezici bir üstünlüğe sahip Bizans birliklerinin, açık arazide Türk ordusunu ezip geçeceğinden, dağınık "barbar!" akıncılar olarak gördüğü Türk kuvvetlerine bin yıllık Roma kudretini ispatlayacağından emindi. Şu an onun en önemli düşüncesi kalabalık Bizans ordusunu, Türk akınlarıyla iyice kuruyan bölgede açlığın pençesine düşürmemekti.

İmparator'un Erzurum'dan sonraki hareketi, işin koptuğu an diyebilir miyiz?

Evet, öyle diyebiliriz. Romanos, Sultan'ın planlarından habersiz bir şekilde Erzurum'dan Malazgirt'e doğru hareket etti. Bu sırada ordusunu bölmeye başladı. Bu aslında tam anlamıyla, Alp Arslan'ın istediği şeydi. Bir Peçenek kıtasını Ahlat'ı ele geçirmeye yolladı. Bu hafif süvari kuvvetini, meşhur kumandan Rouselios komutasındaki on beş bin kişilik bir Frenk süvari kıtası takip etti. Bunlar Selçuklu garnizonlarından önce davranıp Ahlat hasadına el koyacak, böylece Bizans ordusuna erzak temin edeceklerdi. İmparator da diğer kuvvetlerin başında ilerlemeye devam edecek, bir süre önce Selçukluların eline geçen Malazgirt'i alıp ardından Ahlat'a yürüyecekti.

İmparator'un Ahlat üzerine gönderdiği Rouselios da kuvvetlerinin başında ilerliyordu. Yol boyunca karşısına çıkan her şeyi tahrip ediyor, bölge halkını öldürüyordu. Rouselios komutasındaki Bizans öncüleri hiç ummadıkları bir anda karşılarında Sanduk Bey kumandasında, yaklaşık sekiz yüz kişi olduğu söylenen Selçuklu askerlerini buldular. Bu karşılaşma, Bizans kuvvetleriyle Selçukluların Malazgirt öncesi ilk temasıydı.

Nasıl yani? Sadece sekiz yüz kişilik bir Türk birliği mi?

Evet, kaynaklar öyle diyor. Ama bana göre buradaki sekiz yüz kişi, biraz önce de bahsettiğim, Selçuklu ordusunun ana savaş gücünü teşkil eden düzenli birliklerin sayısı olmalı. Çünkü muhtemelen Sultan Alp Arslan artık bölgeye çok yaklaşmış. Bunlar ya ana Selçuklu ordusunun öncüleri ya da Ahlat'a destek için Sultan'ın gönderdiği birlikler. Tabii ki, bu düzenli birliklerin yanında yine az önce bahsettiğimiz Türkmen birlikleri de olmalı. Ama yine de sayıca az oldukları kesin. Tek avantajları coğrafyaya hâkim olmaları ve Bizans birliğinin hazırlıksızlığı oluyor.

Bu karşılaşmada ne oluyor peki?

Doğrusu epey ilginç şeyler oluyor. Bu Selçuklu kuvvetleri, araziye hâkim olmalarının da sağladığı avantajla klasik ani baskın ve vur-kaç taktiğini uyguladılar ve on beş bin kişilik Bizans birliğini perişan ettiler. Selçuklu atlılarının oklarına karşı koyamayan Rouselios ve askerleri, ağır bir hezimete uğradılar. Üstelik esir alınanlar arasında Rouselios da vardı. Onu elleri ve kolları bağlı şekilde Sultan'ın huzuruna çıkardılar. Alp Arslan, şaşkın ve perişan vaziyetteki Bizans komutanından İmparator ve ordusu hakkındaki son havadisleri aldı.

Bir de bir devasa haç mevzuu mu vardı?

Evet, İmparator'un hatırı sayılır bir kuvvetle Ahlat üzerine gönderdiği Rouselios'un komuta ettiği birliğin yanında büyük bir haç vardı. Ahşaptan mamul olmakla birlikte baş kısmı gümüşten bu haç, fîruze parçaları ile süslü olup üzerinde yine gümüş bir mahfaza içerisinde korunan bir İncil bulunuyordu. İmparatorluk ordusunun simgelerinden biri olan bu büyük haç, öncü birliğin mağlup edilmesi ile Selçukluların eline geçti. Sultan sevinerek, "Bu, zafer alametidir," dedi ve haçı Halife'ye gönderilmek üzere Hemedan'a yollamalarını emretti. Bu hadise, büyük savaş öncesi Selçuklu ordusuna büyük bir moral kaynağı oldu.

O dönemde uğur, uğursuzluk, şans, müneccim gibi pek çok kavrama büyük önem verildiğini söylemiştiniz. Bu da mı öyle değerlendiriliyor?

Evet, hatta Bizans ordusu sefere çıkıyor çıkmasına ama bazı olaylar yaşanıyor ve ordu içinde uğursuzluk olarak addediliyor. İşte mesela birkaç sene önce Erbasgan'ın yendiği Bizans ordusundaki askerlerin çürümüş cesetlerinin yollarına çıkması gibi... Akabinde moral motivasyon sorunu yaşıyorlar.

Bir de General Tarchaneiotes konusu var. Muhtemelen Tarkan'dan gelen bir isim olduğu ve kendisinin Türk kökenli bir Bizans generali olduğu söylenir. Doğru mudur bu?

Tarchaneiotes ailesi, II. Basileios zamanında (976-1025) tarih sahnesine çıkan ve Bizans İmparatorluğu'na hizmet eden ailelerden biridir. Ailenin adı, muhtemelen Trakya'nın Kypsela yakınlarındaki Tarchaneion köyünden geliyor. Bununla birlikte bahsettiğiniz gibi Tarchaneioteslerin Türk ya da Gürcü kökenli olduklarına dair de iddialar var. Ama bana sorarsanız Türk değiller. Bizans idaresinde üst düzey aristokratlar, zaman zaman da askerî komutan olarak görev yaptıkları için devletin siyasi ve askerî meselelerinde aktif bir rol oynamışlardı. Ailenin en meşhurlarından olan Joseph Tarchaneiotes, Romanos'un tecrübeli generallerinden biri olarak Malazgirt seferine katılacaktı.

Tarchaneiotes'i de Rouselios'un ardından Ahlat'a gönderiyordu değil mi?

Tarchaneiotes'i, Ahlat'a hâkim olup ekine el koyması için gönderdiği Rouselios'a destek olması için gönderiyor. Çünkü Ahlat önemli bir bölge. O sırada Selçuklu kuvvetleriyle bir çarpışma ya da savaş planlamadığı için, Malazgirt Kalesi'ni aldıktan sonra hemen Ahlat'a gitmek düşüncesinde. Rouselios ve Tarchaneiotes'i, kendisinden önce bölgeyi kontrol altına alsınlar diye gönderiyor. Bu yüzden her iki kumandanın yanındaki birlikler Bizans ordusunun en seçkin kıtalarıydı.

Özellikle Tarchaneiotes'in kumandasındaki ordu çok büyük, elli bin kişi civarındaydı. Hatta Bizans kaynakları, İmparator'un ordunun büyük kısmını Ahlat'a gönderdikten sonra kendisinin daha az kısmıyla Malazgirt'e hareket ettiğini söylüyorlar.

Ama deyim yerindeyse, Tarchaneiotes'i de bir sürpriz bekliyor.

Rouselios gibi Tarchaneiotes de Ahlat'a yaklaştığında Sanduk Bey idaresindeki Selçuklu birlikleri tarafından mağlup edildi. Son derece akıllı ve başarılı bir asker olan Tarchaneiotes, bu saldırıların alışık Türkmen taarruzları olmadığını, Sultan Alp Arslan'ın bölgede olduğunu anlayıp büyük bir korkuya kapıldı. Gelişmeleri İmparator'a bildirme fırsatı bile bulamadan ya da gerek duymadan bölgeden uzaklaşmayı tercih etti. Onun bu hareketi ya da ihaneti, Bizantinistler tarafından Bizans ordusunun savaşı kaybetmesinin en önemli sebepleri arasında gösterilir.

Bu sırada İmparator neler yapıyor?

İmparator, Rouselios'un mağlubiyeti ve Tarchaneiotes'in kaçışından habersiz, ilerleyişine devam etti. Yani devasa bir ordu, ama birbirinden kopuk, ülkü birliği yok. Bu sırada Suriye ve Ermenistan'dan topladığı askerlerle gelen Basilakes de Malazgirt'e yürüyüşü sırasında İmparator'a katıldı. O da İmparator'a Sultan'ın doğuya kaçtığına dair bilgi getirmişti. Kendisiyle birlikte gelen askerlerle Bizans ordusunun sayısı biraz daha arttı. Ancak İmparator, Basilakes'ten de aldığı haberlere güvenerek ordusunu bölmeye devam etti. Yirmi bin kişilik başka bir kuvveti de Selçuklu hâkimiyetine girmiş Gürcü kralı Bagrat'a yardım için gönderdi. Böylece Bizans ordusu en olmayacak zamanda üç dört parçaya bölünmüş oldu. İmparator bu vaziyetteyken yürüyüşüne devam etti ve 23 Ağustos 1071 Salı günü Malazgirt'i aldı. Planı, birkaç gün içinde Ahlat'a yürümekti. Ama dediğim gibi, ne Ahlat önlerinde alınan yenilgiden ne de Alp Arslan'ın yanı başında olduğundan haberi vardı.

Peki, Sultan Alp Arslan ne durumdaydı?

Sultan, amacına ulaşmış vaziyetteydi. Bizans ordusu bölünmüş, önemli birkaç parçasının icabına bakılmış, geri kalan ana ordu ise yaklaşan tehlikenin farkında olmadan ileri harekâtına devam ediyor. İmparator'un Malazgirt'i ele geçirdiğini öğrenince kuzeye hareket ediyor. Bizanslıların ruhu bile duymadan ordusunu Süphan Dağı'nın kuzeybatısına, büyük ihtimalle, Selekutu veya Gülkoru'ya yerleştiriyor.

Romanos ise, 23 Ağustos'ta Malazgirt'i aldıktan sonra Sultan Alp Arslan'ın burnunun dibine kadar geldiğini bilmeden Ahlat'a yürümek için ordusunu hazırlamaya başladı. Ertesi gün Romanos, yiyecek aramak üzere ileri çıkan birliklerin Selçuklular tarafından pusuya düşürülmesi üzerine önce Nikephoros Bryennios'u, ardından da Basilakes'i görevlendirerek, durumu araştırmalarını, Bizans askerlerini pusuya düşürenlerin cezalandırılmalarını istedi.

Burada Bizans kaynaklarında bir karışıklık mı vardı?

Bu iki komutanın görevlendirilmesiyle ilgili bilgi veren Attaleiates ile burada ismi geçen Nikephoros Bryennios'un aynı ismi taşıyan oğlunun -ki ona küçük Nikephoros Bryennios diyoruz- verdiği bilgiler birbirinden farklıdır. Attaleiates'e göre önce Nikephoros Bryennios, ardından da ona destek olmak için Basilakes gönderilmiştir. Diğer bir Bizans tarih yazarı olan Zonaras da aynı şekilde anlatır. Küçük Nikephoros Bryennios'a göre ise önce Basilakes, ardından Nikephoros Bryennios görevlendirilmiştir.

Ancak netice değişmiyor. Her ikisi de artık Türkmen kuvvetleriyle değil, düzenli Selçuklu birlikleriyle karşılaşıp hiçbir varlık gösteremiyorlar. Basilakes'in bütün askerleri imha edilirken kendisi de esir düşüyor. Öyle ki, onun askerlerinden geri dönüp de olan biteni anlatacak bir kişi bile kalmıyor. Nikephoros Bryennios da bir müddet düz arazide ilerledikten sonra uzaktaki tepelerde Türk atlılarının olduğunu fark ediyor. Bu esnada daha önce Selçuklu kuvvetleri tarafından imha edilen Bizans askerlerinin cesetleriyle karşılaşıyor.

Aynı yerde ölmek üzere olan yaralı bir Bizans askerinden bilgi almaya çalıştığı sırada tepedeki Türk atlılarının hücumuna uğruyor. Göğsünden bir mızrak ve sırtından zırhını delip giren iki ok yarası alan Nikephoros Bryennios, çemberi yarmayı başarıyor ve binbir zorlukla az sayıda askeriyle birlikte Bizans ordugâhına ulaşıyor.

Bütün bu gelişmelerden sonra Bizans ordugâhı etrafında görülen muharebe gücü yüksek Türk atlılarının bölgesel Türkmen güçleri olmadığı ve zannedildiğinin aksine Sultan Alp Arslan'ın Bizans ordugâhının çok yakınlarında bulunduğu anlaşılıyor.

İmparator artık durumun farkına varıyor mu?

Evet, nihayet içerisinde bulunduğu durumun vahametini anlıyor. Çünkü artık üst üste gönderilen Bizans kuvvetlerini bozguna uğratan Türk atlılarının hafif süvari Türkmenler ya da aşiret kuvvetleri olmadığı ve Sultan Alp Arslan'ın Bizans ordugâhının çok yakınlarında bulunduğu ortaya çıkmıştı. Bu gerçeği şaşkınlıkla öğrenen Romanos, Ahlat'a yürümekten vazgeçip savaş hazırlıklarına başladı. Hemen daha önce Ahlat'a gönderdiği Rouselios ve Tarchaniotes'e haber gönderip geri çağırdı. Ama onların bir kısmı imha edilmiş, bir kısmı ise çoktan kaçmıştı ve hiçbir zaman gelmeyeceklerdi.

Nihayetinde, o tarihî gün iyice yaklaşıyor. 24 Ağustos Çarşamba günü iki ordu, Malazgirt-Ahlat arasındaki Zahva düzlüğünde konuşlanmış vaziyetteydi. Bazı kaynaklar, bu Zahva Ovası'nı, Bitlis'le Tatvan arasında bulunan ve nispeten daha tanınmış bir düzlüğün adı olan Rahva'yla karıştırmış ve Malazgirt Savaşı'nın mevkiini Rahva Ovası olarak kaydetmişlerdir. Lakin savaş alanının Rahva değil, Zahva olduğunu belirtelim.

İmparator, sayıca üstün ordusuyla her şeye rağmen kazanacağına inanıyordu. Hatta Sultan Alp Arslan, savaş öncesinde son kez barış istemek üzere İmparator'a o sırada Selçuklu ordugâhında bulunan Abbasî halifesinin elçisi Ebu'l-Ganaim Muhallebân başkanlığında bir elçilik heyeti gönderdiğinde, bunu Sultan'ın zayıflığı olarak değerlendirdi. Hâlbuki savaş öncesinde elçi gönderip son bir

kez barış kapılarını zorlamak bir İslam geleneğiydi. Bunun yanında giden elçiler, düşman ordugâhının içine kadar girebildiklerinden onların vaziyetini görür, savaş hazırlıkları ve psikolojik durumları hakkında bilgi edinirlerdi.

Söz konusu elçilik görüşmesinde çok meşhur ve şahane bir diyalog vardır. Anlatır mısınız?

Sultan, elçiler aracılığıyla İmparator'a şu mesajı göndermişti: "Ülkene dön. Eğer sen dönersen ben de geri dönerim." Lakin İmparator, Sultan Alp Arslan'ın savaş öncesi elçi göndererek barış istemesini onun zayıflığına yormuştu. Bizans İmparatorluğu'nun bütün savaş gücünü bir araya getirerek topladığı bu kuvvetle, yenilmez ve ebedî olduğu sanılan Roma İmparatorluğu'nun kudretini bir defa daha bu "düzensiz barbar atlılar" üzerinde gösterebileceğinden emindi. Sultan'ın elçilerine mağrur bir şekilde şöyle diyecekti:

"Ben buraya çok para sarf etmek suretiyle pek çok asker toplayarak geldim. Şimdi bu üstün duruma gelmişken nasıl geri dönebilirim? Barış ancak sizin başkentiniz olan Rey'de yapılabilir, İslam ülkelerine kendi ülkem gibi sahip olmadıkça geri dönmem!"

Sultan'ın barış teklifini bu şekilde reddeden İmparator, bu sözlerle yetinmedi. Elçileri tahkir edici bir tavır takındı. Hilafet elçisinin, proskinesis selamı vermesini istedi. Hilafeti temsil eden saygın bir âlimi, önünde yere kadar eğilmeye mecbur etti. Ardından alaycı bir tutumla, "Şimdi söyleyin Isfahan mı güzeldir, yoksa Hemedan mı?" diye sordu. Sorunun sebebini anlamayan İbn Muhallebân ona, "Isfahan güzeldir," diye cevap verdi. Bunun üzerine İmparator, "Demek öyle. O hâlde savaştan sonra biz Isfahan'da kışlarız. Atlarımızı da Hemedan'a göndeririz," dedi. Bu kibir dolu sözler elçileri kızdırsa da vazifeleri gereği sakinliklerini korumaları gerekiyordu. Yine de küstahlık karşısında susmak olmazdı. Nitekim İbn Muhallebân şu anlamlı sözleri söyleyip konuşmayı noktaladı:

"Atlarınız Hemedan'da kışlar da sizin nerede kışlayacağınızı Allah bilir!"

Muharebeden bir gün önceye geldik. O gün neler yaşanmıştır?

Gündüzden ziyade bir gece öncesi var; yani 25 Ağustos akşamı, Türk birlikleri Bizans ordusuna bir baskın düzenliyor. 25 Ağustos gecesi özellikle Bizanslılar için çok zor geçer. Bizans kaynaklarının verdiği bilgiye göre Türkler gece birdenbire belirdiler, ordugâhın dışında bulunan Bizans hizmetindeki Türkleri yıldırım hızıyla arkadan çevirerek erzak ve iaşeleri vurmaya başladılar. Atları üzerindeki çevik hareketleri, yağdırdıkları oklar, insanı şaşırtan savaş çığlıkları, Bizans ordusuna ölüm ve dehşet saçmıştı. Bizanslılar panik hâlinde ordugâhın içine, kaleye sığınmaya çabalıyorlardı. Daha bu ilk hücumda büyük bir kargaşa meydana gelmiş; Türklerin, kaçan Bizanslılar ile birlikte kalenin içine girdikleri ve ordugâhın bütün ağırlıklar ile erzakını ele geçirdikleri zannedilmişti. Bu baskının olduğu gece mehtap yoktu. O kadar karanlıktı ki, kimin kaçtığı, kimin kovaladığı, kimin dost olup kimin düşman olduğu anlaşılamıyordu. Hatta bazen hücum eden Selçuklularla onlara çok benzeyen Bizans ordusundaki Uzlar ve Peçenekler birbirine karışıyor, hangisinin Bizans hangisinin Selçuklu askeri olduğu anlaşılamıyordu. Bizans askerleri bütün geceyi, etraflarını çevirip ordugâhın içine yağmur gibi ok yağdıran Türklerin savaş çığlıkları ve nal seslerini dinleyerek, yorgun ve uykusuz bir şekilde geçirdiler. Öylesine büyük bir dehşet hâkimdi ki, gün ağarana kadar bir kişi bile gözünü kırpmaya cesaret edemedi.

Hatta orada her iki tarafın Türkleri arasında bir temas sağlanmış da diyebiliriz.

Şimdi zafer gününe gelelim. Merhum Niyazi Yıldırım Gençosmanoğlu'nun şiirindeki gibi sanki. Hani diyordu ya; ***Aylardan Ağustos, günlerden Cuma / gün doğmadan evvel iklim-i Rum'a / Bozkurtlar ordusu geçti hücuma... Önde yalın kılıç Türkmen başbuğu / Ardında Oğuz'un elli bin tuğu / Andırır Altay'dan kopan bir çığı / Yeni şevk ile gürledi gökler / Ya Allah, bismillah, Allahuekber...***

Gençosmanoğlu en büyük destan şairlerimizdendir. Sanki o günü bizzat görmüş gibi hissetmiş. Malazgirt ruhunu ne de güzel vermiş, rahmet olsun...

Bu arada hemen belirteyim, özellikle batıda savaşın 19 Ağustos'ta olduğu görüşünü ileri sürenler vardır. Ancak çok zayıf bir delile dayanan bu görüş bizim açımızdan kayda değer değildir.

26 Ağustos 1071 Cuma gününe gelince... Ordular savaş düzeni alarak beklemeye başladılar. İmparator, ordusunu Malazgirt Kalesi'nin dışında Zahva düzlüğüne konuşlandırmıştı. Sultan Alp Arslan ise ordusunu dört kısma ayırdı ve her birini savaş alanının farklı mevzilerinde pusuya yatırdı. Ardından da komutanlarını toplayarak onlarla uygulanacak savaş taktiği hakkında konuştu. Bu hazırlıklar bitene kadar öğle olmuş, Cuma vakti girmişti. Askerleriyle birlikte gözyaşları içerisinde namazı eda etti. Dua ve niyazda bulundu. Askerleri de aynı şekilde dua ediyor, hep birlikte âmin diyorlardı. Ardından atının kolanını sıktı; kuyruğunu bizzat bağlayan Sultan, ok ve yayını bir kenara bırakıp eline topuzunu aldı. Aynı şeyi askerlerinin de yapmasının ardından atına bindi. Askerlerine döndü ve muhteşem bir konuşma yaptı. Özetle şunları söyledi:

"Askerlerim! Bizim sayıca az olmamıza rağmen ben düşmana, minberlerde bizim için ve Müslümanlar için dua edilmekte olan bu saatte saldırmak istiyorum. Ya amacıma ulaşır ya da şehit olarak cennete giderim. Sizlerden benim arkamdan gelmek isteyenler gelsin, istemeyenler ise dönüp gidebilirler. Şimdi burada ne emreden bir sultan ne de emir alan bir asker vardır. Bugün, burada ben de sizlerden biriyim ve sizinle birlikte savaşacağım. Beni izleyen ve canını Yüce Allah'a adayan kimse cennete gideceği gibi ganimete de sahip olacaktır. Benden uzaklaşıp gidenler ise ateşte yanacak ve kötülüklere uğrayacaktır."

Bu etkili nutuk karşısında askerler de, "Ey Sultan! Biz senin kullarınız. Sen ne yaparsan biz de aynısını yapar ve sana yardımcı oluruz. Sen istediğin gibi hareket et. Biz senin yaptığını yapacağız," dediler.

Sultan savaş öncesi beyaz kefenini de giyiyor değil mi?

Bu kefen meselesi çok anlatılmakla birlikte yanlış anlaşılmış bir konudur. Evet, birkaç kaynak, mesela İbnü'l-Esîr'de, "Sultan, beyaz elbise giyip güzel kokular süründü ve 'ölürsem kefenim bu olsun' dedi," şeklinde bir kayda rastlıyoruz. Ama bu ifadenin bir metafor, Sultan'ın ölümü göze aldığını ifade etmek üzere kullanılan bir mecaz olduğunu düşünüyorum. Zaten bu tabir Türkçede de bu anlamda kullanılmıyor mu? Yoksa o dönemde, üstelik bir Sultan'ın zırhsız korunaksız savaş meydanına atılması, bizzat muharebeye katılması, ihtimal dâhilinde olamaz. Bırakınız ciddi bir ok, kılıç veya mızrak darbesinin, en ufak bir yaralanmanın bile o günün hijyen ve tıbbi şartları içerisinde enfeksiyon kapması işten değil. O dönemde savaşlardaki insan kayıplarının önemli bir kısmını da silah yaraları değil, bu enfeksiyonlar oluşturuyor zaten. Bu yüzden Sultan Alp Arslan'ı savaş meydanında incecik bir kefenle savaşırken anlatmak, tasavvur veya tasvir etmek doğru değil!

Savaş sırasında karşılarındakilerin de Türk olduğunu anlayan ve Bizans'ta paralı askerlik yapan bazı Türk gruplarının taraf değiştirdikleri söylenir. Bu bilgi doğru mudur?

Doğrudur. Başlarında Tamış adlı beyleri olan Uz ve Peçenek atlıları kendi soydaşları karşısında savaştan kaçınarak Bizans saflarını terk ettiler ve Selçukluların tarafına geçtiler. Zaten zor durumda olan Bizans sağ kanadı, bu beklenmedik gelişmenin de etkisiyle çöktü. Ama bu saf değiştirmenin zaferin kazanılmasındaki etkisinin şimdiye kadar anlatıldığı ya da zannedildiği kadar baskın olduğu kanaatinde değilim.

Sultan Alp Arslan'ın Malazgirt'te hilal taktiği ya da "kurt kapanı" denen taktiği uyguladığını biliyoruz. Nedir bu taktik?

Bu, Türklerin efsanevi savaş taktiğidir. "Kurt kapanı" ya da "Turan taktiği" de denir. Moğollar da uyguladılar bu taktiği. Üstelik Anadolu Selçuklularına karşı bile... "Hilal taktiği" veya "kurt

kapanı" isimleriyle de bilinen Turan taktiği, düşmanı çevreleyerek yok etmeyi amaçlayan bir savaş stratejisidir. Özellikle atlı bozkır kavimleri tarafından ustalıkla uygulanan bu savaş taktiği, daha çok kesin netice almaya yönelik meydan savaşlarında etkili bir yöntem olarak dikkat çeker. Bu taktikte savaşın yapılacağı coğrafya ve mekâna vâkıf olan komutan düşman birliklerini bir kıskaç içine almak için uygun bölgeyi tespit ettikten sonra kuvvetlerinden bir kısmını pusuya yatırır. Plana uygun bir bölgede savaşı kabul eder.

Ordular konuşlandıktan ve çarpışma başladıktan sonra plana uygun hareket eden merkez birlikleri düşmana sezdirmeden yavaş yavaş gerileyerek onları pusu bölgesine çeker. Geri çekilmeyi hezimet olarak algılayan düşman birlikleri pusu bölgesine geldiklerinde pusuya yatan birlikler harekete geçer. Sağ ve sol kanatlar süratle düşmanın etrafını sarar. Büyük bir hızla meydana gelen bu hareket esnasında düşman, pusuya düştüğünün farkına bile varamaz. Çember içine alınan düşman birliklerine, artçılarla araları açıldığından ve etrafları sarıldığından yardım kuvvetlerinin yetişmesi olanaksızdır. Türk tarihinin her döneminde doğru yerde, doğru zamanda ve doğru manevralarla uygulanan bu taktik sayesinde büyük zaferler kazanılmıştıt. Ama hemen belirtelim ki, bu taktik öyle bazı çizimlerde olduğu gibi dışarıdan ya da içeriden bakanın hemen anlayabileceği basit bir manevra hareketinden ibaret değildir. Öyle tasarlanıyor ve ustalıkla uygulanıyor ki, düşman birlikleri farkına bile varamıyor. Yani bu taktiği uygulamak ve başarı elde etmek öyle kolay bir iş değildi.

Artık savaş meydanında olup bitene geçebiliriz. O gün neler yaşandı?

Öncelikle şunu belirteyim; Malazgirt Savaşı, Romanos'un Erzurum'dan ayrılışından itibaren başlayan ve özellikle Malazgirt'i ele geçirmesinden sonra şiddeti artan savaşlar silsilesinin son noktasıydı. Bu süreçte Bizans ordusunun yarısından fazlası ya imha edilmiş ya kaçmış ya da bir şekilde dağılmış. Yani başlangıçta iki yüz bin kişi olduğunu tahmin ettiğimiz Bizans ordusu tahminime göre seksen bin kişi kalmış vaziyette. Sultan Alp Arslan baştan beri uyguladığı

strateji ve taktiklerle Bizans ordusunu daha Malazgirt Savaşı öncesinde oldukça hırpalamış.

İşte bu vaziyetteki Bizans ordusu, 24 ve 25 Ağustos'ta üst üste yaşadığı beklenmedik hadise ve darbelerle de iyice sarsılmış vaziyetteydi. 26 Ağustos sabahı Romanos, ordusunu muharebe nizamına soktu. Merkez kuvvetlerinde kendisi, sağ kanadında Teodoros Alyattes, sol kanadında Nikephoros Bryennios ve artçı kuvvetlerin başında da Andronikos Dukas bulunuyordu. Harekete geçen Bizans ordusu, uzaktan görünen Selçuklu ordusuna yaklaşmak üzere hareket edip aradaki mesafeyi kapatmaya çalıştı. Alp Arslan ise, kuvvetlerini dört veya beş kısma ayırdı. Birliklerin bir kısmını cepheye, Bizans ordusunun görebileceği bir yere; bir kısmını ise Bizans ordusunun göremeyeceği şekilde tepelerin ardına, pusulara yerleştirdi. Bazı birlikler ise kazılmış tabya ve siperlerin gerisinde beklemekteydi.

Bizans ordusu, Selçukluları yakın savaşa mecbur etmeye çalışsa da Selçuklu merkez hattı düzenli bir şekilde ağır ağır geri çekildi. Selçuklu merkez hattının düzenli çekilişi sırasında küçük süvari müfrezeleri, art arda Bizans ordusu üzerine kısa, fakat etkili hücumlar düzenleyip hemen geri dönüyor; bir müfrezenin hücumunu, ara vermeden diğeri takip ediyordu. Bu hücumlar Bizans ordusunun sağ ve sol kanadını etkiliyor, düzenli bir şekilde çekilen Selçuklu ordusunu takip eden Bizans merkez birlikleriyle bağlantı ve senkronunu bozuyordu. Süreklilik arz eden bu hücumlar neticesinde hızı kesilen Bizans ordusunun sağ ve sol kanatları yüzünden Bizans savaş hattı dağılmaya, birbirinden kopmaya başladı.

Romanos kumandasındaki merkez kuvveti, Selçuklu ordusuyla arayı kapattığında karşılarında engebeli bir arazi buldular. Romanos, Bizans ordusunun ilerleyişini durdurdu. Bu sırada Sultan Alp Arslan genel hücum emri verdi. Tepelerin ardına gizlenmiş, pusuya yatmış bütün birliklerle beraber hücuma geçen Selçuklu birlikleri taarruza başladı. Selçuklu hücumu karşısında ilk önce Selçuklu süvarilerinin bir hayli hırpaladığı Bizans'ın sağ kanadı dağıldı. Bahsettiğimiz üzere sağ kanadın çöküşünde Uz ve Peçenek askerlerinin saf değiştirmesi de etkili olmuştu.

Sağ kanadın dağıldığını gören Romanos, Nikephoros Bryennios komutasındaki Bizans sol kanadına, onlara yardıma gitmesini emretti. Pusuya yatmış Selçuklu birlikleri ya da artçılar, sağ kanada yardıma gelen Bizans sol kanadını çevirdi. Tehlikeyi gören Nikephoros Bryennios geri çekilmek zorunda kaldı. Bir müddet savaşa devam eden Romanos, Selçuklu askerlerinin her taraftan taarruz ettiğini, sağ kanadın dağıtılıp imha edildiğini, sol kanadın düşmek üzere olduğunu görünce çekilmeye karar verdi.

Bizans merkez hattı, düzenli bir şekilde geri çekilmeye çalışsa da orduda bozgun havası baş gösterdi. Sultan Alp Arslan, Bizans ordusundaki kargaşayı görünce nihai hücum emrini verdi. Sultan'ın kumandasındaki merkez kuvvetleri, doğrudan merkeze, İmparator'un üzerine yöneldi. Bu sırada Bizans ordusundaki karışıklık, artçılara da sirayet etmişti. Onların da çekilmesiyle genel bir panik ve bozgun başladı. Romanos, mevziyi korumaya, ordunun dağılıp kaçmasını engellemeye çalışsa da artık mümkün değildi. Hassa birliğiyle birlikte son bir hamle yapıp Bizans ordusunu tamamen çember içine almış Selçuklu askerlerinden kurtulmaya çalıştı. Ancak başarılı olamadı ve esir düştü.

Böylece harbin neticesi belli olmuştu. Günbatımına kadar Bizans ordusunun büyük kısmı yok edildi. Bir kısmı esir alınırken, sadece bir kısmı kaçmayı başardı. İmparator ise mağlup ve esir düşmüştü. İmparator'un esir edilmesi hususu İslam kaynaklarınca birbirinden farklı şekillerde nakledilir. Bunlar içerisinde en dikkat çekicisi, İmparator'un, Selçuklu emirlerinden Gevherâyin'e ait bir memlûk tarafından esir alındığına dair rivayettir.

Alp Arslan'ın, esir düşen Diogenes'e yaklaşımı nasıl olmuştur?

Zonaras'ın kayıtlarına göre esir edilen İmparator'un kimliği kesinleştikten sonra Sultan; "...sanki Tanrı'dan esin almış gibi, tahtından sıçrayıp kalktı, âdet olduğu üzere onu yere devirdi, ayağıyla üstüne bastı. Sonra onu kaldırıp kucakladı ve şöyle dedi: 'Kedere kapılma İmparator. Çünkü insanlığın hâlleri böyledir. Ben sana, bir tutsağa davranıldığı gibi değil, bir hükümdara

davranıldığı gibi davranacağım.' Hemen, ona bir çadır ve hükümdara özgü maiyet [koruyucular, hizmetkârlar] verilmesini buyurdu. Onu sofrada kendi yanı başına oturttu ve bu kişi tutsaklardan kimleri istiyorsa onları özgür bıraktı. Böylece birkaç gün boyunca Diogenes ile konuşup görüştükten, arkadaşlık ettikten sonra, onu lâyıkıyla onurlandırdı."

Aksarayî'deki bir kayıtta Sultan'ın imamı Kirmânlı Ebû'l-fazl'ın yerinden fırlayarak esir İmparator'un ensesine bir tokat atması üzerine Alp Arslan'ın bu davranışı çok çirkin bulduğunu ve "Bu adam daha bugüne kadar elli bin kişiye kumanda ediyordu. Ona böyle hakaret etmek yaraşır mı?" diyerek İmam'ı uyardığı söylenir.

Daha sonra Sultan, "Eğer zaferi sen kazansaydın bana ne yapardın?" diye sormuş, İmparator ise, "Kötü şeyler yapardım," diye cevap vermiştir. Romanos Diogenes'in bu samimi itirafı Sultan Alp Arslan'ın hoşuna gitmiş ve "Gerçekten doğru söyledin. Eğer bunun aksini söyleseydin, o zaman yalan söylemiş olurdun. Bu, akıllı ve metin bir adamdır. Onun öldürülmesi doğru olmaz," diyerek İmparator hakkındaki düşüncesini dillendirmiştir. Sultan, ardından, "Şimdi, sana ne yapacağımı düşünüyorsun?" diye tekrar sorunca bu defa İmparator şunları söylemiştir:

"Bana üç şeyden birini yapabilirsin. Birincisi öldürmek, ikincisi ele geçirmek istediğim ülkelerinde beni teşhir etmek, üçüncüsü de yapmayacağın bir şey olduğundan söylenmesine gerek yoktur."

Sultan bu defa, "Yapmayacağımı düşündüğün şey nedir?" diye sordu. İmparator ise ihtimal vermediği üçüncü seçeneği şu şekilde ifade etti:

"Affetmek, para ve armağanlar kabul edip Bizans topraklarında senin bir memlûkun, bir kumandanın veya bir naibin sıfatıyla beni memleketime göndermendir. Eğer beni öldürürsen bu sana bir fayda sağlamaz, çünkü bir başkasını benim yerime imparator yaparlar."

Neticede Selçuklu sultanı Alp Arslan, Bizans imparatoru Romanos'a, onun ihtimal vermediği seçeneği uygulamış ve onun canını bağışlamıştır.

Esir imparatorun Alp Arslan'ın yanında kaldığı süre ne kadardı?

Yedi sekiz gün kadardır. Bu süre zarfında Sultan, Attaleiates'in dediğine göre günde iki kere İmparator'la görüşüyor ve muhtemelen aralarında yapacakları barış antlaşmasını müzakere ediyordu.

Evet, bir antlaşma yapılmıştı. İçeriği neydi?

Bu antlaşmayla Malazgirt Zaferi hukuki bir neticeye de kavuşturuluyor, Selçuklularla Bizans arasındaki ilişki yeni bir zemine oturuyordu. Elimizde tam metni mevcut olmayan, buna karşılık muhtelif kaynaklarında maddelerine rastlanan bu antlaşmaya göre;

1- İmparator kendisi için 1,5 milyon altın ödeyecek,
2- Barışın devamı için Bizans her yıl 360 bin altın vergi ve ayrıca armağanlar gönderecek,
3- Bizans, ihtiyaç hâlinde ve Sultan her istediğinde Selçuklulara asker gönderecek,
4- Bizans coğrafyasında esir tutulan Müslümanlar serbest bırakılacak,
5- İmparator, İslam coğrafyasını hedef alan bir faaliyet içine girmeyecek,
6- İmparator'un kızlarından biri Sultan'ın oğluyla evlendirilecek,
7- İmparator, ele geçirdiği Urfa, Malazgirt, Menbiç ve Antakya'nın tekrar Selçuklulara verilmesini sağlayacak.

Elli yıl, bazı yazarlara göre de ömür boyu geçerli olacağı kabul edilen antlaşmanın imzalanmasının ardından İmparator, "Bizans tahtına başka birinin çıkarılmasına fırsat vermemek için bir an önce ülkesine gönderilmesini" istedi. Sultan Alp Arslan onun talebini uygun buldu ve esir imparatorun ülkesine gönderilmesine karar verdi.

Buna rağmen Diogenes ülkesine döndü ama bir imparator olarak değil, sefil bir tutsak olarak...

Malazgirt mağlubiyeti duyulur duyulmaz harekete geçen muhalifleri, üvey oğlu VII. Mikhail Dukas'ı Bizans tahtına oturtmuşlardı. Durumdan, bir rivayete göre Şebinkarahisar'da, bir rivayete göre ise

Sivas veya Tokat'ta haberdar olan Romanos, tahtı tekrar ele geçirmek için bir müddet mücadele etmişse de başarılı olamadı. Taht mücadelesini kaybetmesinden sonra muhaliflerinin türlü eziyet ve işkencelerine maruz bırakılan Romanos'un gözlerine mil çekildi. Hasta, perişan ve çaresiz bir şekilde Kınalıada'da kendi kurduğu bir manastıra getirildi ve burada hayatını kaybetti.

Ancak belki de bu gelişme bambaşka bir şeye sebep oldu değil mi? Anadolu'da Türk ilerleyişine...

Tarih böyle bir şeydir işte, bilemezsiniz. Neticede dediğiniz gibi oldu. Sultan Alp Arslan, İmparator Diogenes'in yerine başkasının geçtiğini ve dolayısıyla onunla yaptığı antlaşmanın bozulduğunu öğrenince Türkmen beyleri ve kumandanlarına, "Artık haça tapanların memleketleri istila edilecektir. Bundan böyle aslan yavruları olunuz; yeryüzünde gece gündüz kartal gibi uçunuz ve Rumlara merhamet göstermeyiniz," demiş ve bu emirle Anadolu'nun fethi başlamıştır.

Mâverâünnehr, Horasan ve İran'ı aşıp gelen göç dalgalarının, Azerbaycan ve öteki uc bölgelerinde yığdığı muazzam Türkmen nüfusu, Malazgirt Zaferi'nden sonra büyük bir hızla Anadolu içerisine yerleşmiştir. Anadolu'ya geldikleri zaman önce ovaları, vadileri ve yaylaları tutan Türkmenler, yavaş yavaş kaleleri almış ve surlarla çevrili şehirlere, askerî ve iktisadi bakımdan ehemmiyetli yerlere nüfuz etmiş ve buralarda müstakil beylikler kurmuşlardır.

Çoğunluğu doğu ve güneydoğu bölgesinde kurulan bu devletlerin en önemlileri; Erzurum'da Saltuklular (1072-1202), Sivas ve çevresinde Danişmendliler (1080-1178), Divriği'de Mengücekliler (1080-1228), Bitlis ve Erzen'de Dilmaçoğulları (1085-1394) ve Mardin ve çevresinde Artukoğulları'dır (1108-1409). Ancak bunlardan daha önemli olan, "Asil Sürgünler" diyebileceğimiz Kutalmışoğullarının faaliyetleri ve Süleyman Şah tarafından kurulan Türkiye Selçuklu Devleti'dir. Süleyman Şah'ın Anadolu'daki fetihleri sonucunda bu coğrafya artık ebediyen Türk hâkimiyetine geçmiştir.

Türklerin Anadolu'ya Malazgirt'ten daha evvel de geldiklerini anlatmıştınız. Peki, Malazgirt sonrasındaki gelişlerde değişen neydi?

Daha önce gelenler, Anadolu'yu bir yaşam alanı olarak görüyorlar. Bu süreçte bölgeye yerleşseler de siyasallaşma, bir devlet kurma düşünceleri yok. Mevcut siyasi yapılara tâbi olarak hayatlarını devam ettiriyorlar. Tabii ki bu tâbiiyet öyle çok sıkı bağlar içermiyor. Ama en azından siyasi bir tavır veya teşebbüs bahsi mevzu değildi. Bu dönemde neredeyse Anadolu'nun her yerinde bu tür Türk ya da Türkmen yerleşimlerine rastlıyoruz. Bu süreçte Anadolu'nun sosyal, ekonomik ve kültürel hayatına dâhil olmuş vaziyettedirler.

Malazgirt'ten sonra ise Anadolu'nun zaten sosyal, ekonomik ve kültürel parçası hâline gelen bu Türk/Türkmen kitlelerinin hızlı bir şekilde siyasallaştığını görüyoruz. Biraz önce saydığımız siyasi teşekküllerin hepsi 1071'in üzerinden çok kısa bir zaman sonra kurulan yapılardır. Türkler artık Anadolu'da devlet oluyorlar. Yani Anadolu'nun sadece sosyal, ekonomik ve kültürel değil, siyasi hayatının da merkezine yerleşiyorlar.

Mesela Bulgaristan metropoliti Mihail'in 12. asırda söylediği bir söz var: "Dinimizden olmayanların idaresinde bugüne kadar aynı dinden olduğumuz İtalyanlardan gördüğümüz zararın zerresini dahi görmedik. Önümüzdeki büyük tehlikeyi fark ederek İtalyanların yerine Türklerin egemenliğini tercih etmemiz gerektiğini belirtmek isterim. Tanrı'nın buna razı olacağına inanıyorum," diyor. Türklerin Anadolu ve Balkan yayılışı da buna benzer tepkilerle karşılanıyor.

İşgal ile fetih arasındaki fark budur zaten. Bugün bile bazı müptezeller çıkıp, "İstanbul'un işgaline fetih diyen zavallılar" tarzı ifadelerle saçmalıyorlar. Bu tipler içerisinde en çok kızdıklarım Sultan Alp Arslan'a işgalci diyenlerdir. Adam iki yüz bin kişilik orduyla bütün Anadolu'yu eze eze gelen Romanos'a "işgalci" demiyor da, bu orduya karşı bir savunma savaşı veren Sultan Alp Arslan'a bu ifadeyi yakıştırıyor. Bunlar tarih bilmeyen, başka dünyalara angaje tiplerdir. Sözüm ona tarafsızlıktan dem vuruyor ama tavır ve söylemleriyle taraflarını açıkça gösteriyorlar.

Malazgirt Meydan Muharebesi ile ilgili konuyu toparlamak adına, son olarak neler dersiniz?

Malazgirt Savaşı, sadece Bizans ve Selçuklular için değil, kadim Doğu ve Batı ilişkileri bakımından da önemli gelişmelere sebep olmuştur. Bazı Batılı araştırmacıların, Bizans'ın bu mağlubiyetle büyük bir kayba uğramadığı, Bizans askerî gücünün bu hezimetten fazla etkilenmediği şeklindeki görüşleri gerçeği yansıtmaz. Bu savaşla Bizans, tarihin derinliklerine gömülmemişse de siyasi, askerî, sosyal ve ekonomik sıkıntıları için çözüm üretme yeteneğini ve gücünü tamamen kaybetmiştir. Bundan sonra Anadolu'da da Balkanlar'da da eski güç ve kudretine hiçbir zaman geri dönememiştir. Devletin yıkıldığı 1453 senesine kadar artık Bizans siyasetindeki en önemli güç Türkler olmuştur. Malazgirt'ten hemen sonra Anadolu'nun farklı noktalarında teşekkül eden Türk devlet ve beylikleri, Türk-Bizans sınırını Marmara sahillerine kadar götürmüş; Anadolu'da önceden beri mevcut olan Türk nüfusu, siyasal yapılarıyla da bu coğrafyanın asli unsurlarından biri hâline gelmiştir.

Malazgirt Savaşı, İslam dünyasının Bizans ve Hıristiyan dünyası karşısında durma noktasına gelen ilerleyişi için de büyük bir dönüm noktası teşkil etmiştir. Kendi iç meseleleri ve mezhep kavgalarıyla her geçen gün kan kaybeden, gazâ ve cihad ruhundan uzaklaşan İslam âlemi, Selçukluların şahsında yeni ve büyük bir hamle gücü kazanmış ve Türk orduları, İslam sınırlarını Batı istikametinde hiç olmadığı kadar ileri götürmüştür.

Bu durum karşısında Bizans, Türkleri Anadolu'dan çıkarmak için aralarında büyük problemler olan Batılı din kardeşlerine müracaat etmiş ve papanın çağrısı sonucu ilki 1096'da düzenlenecek Haçlı seferleri başlamıştır. Bu noktada Haçlı seferlerinin asıl ve en önemli sebebinin Malazgirt Savaşı sonrası Anadolu'da hâkim güç hâline gelen Türkleri bu coğrafyadan çıkarmak olduğu söylenebilir. Batı dünyasının bu büyük ve acımasız imha hareketi, defalarca gerçekleşmesine ve İslam dünyasına büyük zarar vermesine rağmen hiçbir zaman başarılı olamamıştır.

Sultan Alp Arslan gücünün zirvesindeyken ve bir sultan için genç bir yaş sayılabilecek kırk üç yaşındayken şehit ediliyor. Sultan'ın son seferi ve ölümü hakkında neler söylersiniz?

Sultan Alp Arslan, Malazgirt Savaşı'ndan sonra İmparator Diogenes'le antlaşma imzalayıp Horasan'a döndükten sonra ilk düşüncesi yarım kalan Mısır seferini tamamlamaktı. Fakat bu sırada hesapta olmayan bir mesele yüzünden Karahanlılar üzerine sefere çıkmaya mecbur kaldı. Efsanevi Turan padişahı Afresyab'ın (Alper Tunga) soyundan geldikleri kabul edilen Karahanlıların, Türk kavimleri içerisinde özel bir yeri vardı. Selçuklular, iyi ilişkiler içerisinde oldukları Karahanlılarla akrabalık bağı da kurmuştu. Alp Arslan'ın annesi Karahanlılar hanedanına mensup olduğu gibi, Melikşah da yine Karahanlı hanedanından bir melike olan Terken (Celaliye) Hatun'la evlenmişti. Yine Alp Arslan'ın kızı Ayşe Hatun, Karahanlı hükümdarı Şemsülmülk'le evlenmiş; böylece iki hanedan arasında çok sağlam bir bağ kurulmuştu.

Ancak Karahanlı hükümdarı Şemsülmülk'ün bazı davranışları bu ilişkileri bozdu. Karahanlı hükümdarı Şemsülmülk Nasr Han'ın Hârezm ve Tohâristan melikleri olan oğulları ile devamlı savaş hâlinde olması ve Selçuklulardan toprak almaya çalışması, sınırlarda meydana gelen sürtüşmeler, savaşa dönüştü. Selçuklu melikleri Ayaz ve Melikşah'la karşı karşıya gelen Şemsülmülk, her iki meliki de yenmeyi başardı. Buna rağmen kızgınlığı dinmedi. Eşi ve Sultan Alp Arslan'ın kızı olan Ayşe Hatun'a kötü davranmaya, şiddet uygulamaya başladı. Öyle ki, henüz çok genç yaşta olan Ayşe Hatun, Şemsülmülk'ten gördüğü şiddet neticesinde hayatını kaybetti.

Eşini döverek öldürüyor yani. Üstelik Alp Arslan'ın kızı...

Ancak her ne kadar Sultan Alp Arslan'ın yüreği kızı Ayşe Hatun'un acısıyla yansa da Karahanlılar üzerine yaptığı seferin tek sebebi bu değildi. Şemsülmülk'ün söz konusu davranışlarının ileride daha büyük meselelere yol açacağı muhakkaktı. Eğer şimdiden tedbir alınmaz ise Mısır veya Anadolu üzerine yapılması düşünülen büyük seferler esnasında harekete geçmesi, bir isyana kalkışması

son derece büyük bir sıkıntıya sebep olabilirdi. Bu yüzden geciktirilmemeli, Şemsülmülk bir an önce cezalandırılmalıydı. Sultan'ın harekâtından haberdar olan Şemsülmülk, özür dileyip Sultan'ın gazabını defetmeye çalışsa da başarılı olamadı. Elçi üzerine elçi gönderip Ayşe Hatun'un vefatından dolayı üzüntüsünü, bu vefatta kendi sorumluluğunun bulunmadığını bildirse de özür mektuplarında bile ciddiyetsizlik gösteriyor; bu durum, Sultan Alp Arslan'ın daha da hiddetlenmesine sebep oluyordu.

Sonuçta o sefere çıkılıyor değil mi?

Evet, neticede Sultan iki yüz bin kişiyi bulan ordusuyla Ceyhun (Amuderya) Nehri'ni geçip Karahanlı topraklarında ilerlemeye başladı. Nehri geçtikten bir müddet sonra Berzem denen bir kaleye geldi. Kale komutanı (kutval) Yusuf Hârezmî (Berzemî) adında biriydi. Önce Sultan'a karşı direndiyse de teslim olması fazla uzun sürmedi. Sultan, esir edilen Yusuf'u huzuruna çağırıp bazı sorular sordu. Bu esnada Sultan'ın ve etrafındaki muhafızların bir boşluğundan yararlanan Yusuf, çizmesinin koncuna sakladığı hançeri çıkararak Sultan Alp Arslan'ı yaraladı. O kargaşada herkes ne yapacağını bilemez hâldeyken Câmi'-i Ferrâş, bir çekiç ya da tokmak ile onun başına vurdu. Yusuf düştü ve o şekilde öldü.

Dört gün yaralı bir vaziyette yatan Sultan Alp Arslan, bu esnada çevresindekilerden Melikşah'a biat etmeleri hususunda tekrar söz aldı. Yine bu süre zarfında devletin geleceğiyle ilgili çeşitli tavsiyelerde bulunan ve vefatından sonra yapılmasını istediği bazı hususları dile getiren Sultan, 24 Kasım 1072'de ebedî âleme irtihal eyledi. Sultan Alp Arslan, babası Çağrı Bey'in Merv'de, Merv Camii'nin yanında bulunan türbesine gömüldü. Vefat ettiğinde kırk üç yaşındaydı.

Daha önceki bir söyleşinizde de belirtmişsiniz; "Eğer Sultan Alp Arslan 1072'de şehit edilmeseydi, Selçuklu orduları muhtemelen 1073'te İstanbul önlerindeydi," diyorsunuz. Gerçekten bu olabilir miydi?

Ben de aynen o söyleşideki cevabı vereyim o zaman. Tarihî konularda bu tür kehanetlerde bulunmak tabii ki doğru değil. Ama ben burada, meseleyi daha iyi kavrayabilmek, dikkatleri Selçuklu askerî gücünün Bizans karşısındaki üstünlüğüne toplamak adına bunu söylüyorum. Evet, Sultan'ın hedefi 1071 itibarıyla Anadolu değildi. Ama 1071'de Mısır meselesi halledilmiş olsaydı, bir yıl sonraki hedef şüphesiz Anadolu'ydu. Eğer tarih söz konusu mecradan aksaydı, bu kaçınılmazdı. Bu durumda 1072'de, Malazgirt'ten hemen sonra baş gösteren Doğu'daki meseleleri halleder; 1073'te de Anadolu'ya yürür ve İstanbul önlerine kadar ilerlerdi. Belki de şehri kuşatıp ele geçirirdi. Zaten Türkmen beyleri Anadolu'nun her yerine yayılmış; Bizans kuvvetleri onlara karşı mukavemet edemez, onları durduramaz hâle gelmişlerdi. Hatta Afşin Bey, Bizans'a sığınan Erbasgan'ı takip için yanında bulunan küçük bir kuvvetle Anadolu'yu geçip İstanbul önlerine, Boğaziçi'ne kadar ilerlemişti.

Dolayısıyla Sultan Alp Arslan'ın da İstanbul önlerine kadar gelmesi sürpriz olmazdı. İstanbul surlarını aşar mıydı? Bilmiyorum. Ama Selçuklu ordusunun o dönem itibarıyla ağır silah ya da kuşatma araç-gereçleri konusunda da çok geliştiği kesindir. İstanbul'u alamasa bile kendisinden sonraki Selçuklu sultanları için bir "kızıl elma" hâline getirebilirdi.

Sultan Alp Arslan'ın kişisel özellikleri için neler söylersiniz?

Sultan Alp Arslan'ın pek çok önemli özelliği var. Babası Çağrı Bey, amcası Sultan Tuğrul Bey ve hocası, veziri Nizâmülmülk'ten iyi bir eğitim aldığı açıktır. Ufku geniş, zeki, cesur, başarılı bir komutan ve devlet adamıdır. Ancak burada şunu söylemem lazım. Bazen "Liderlik ve Yöneticilik" gibi konularda Alp Arslan da dâhil olmak üzere pek çok tarihî şahsiyet için kitaplar yazılıyor. Bunlar anakronizmdir. Yani o insanların böyle bir seminer almışlıkları, sertifika sahibi olmuşlukları yoktur. Bunlar modern çağın kavramlarıdır. Şüphesiz onlar iyi idarecilerdir, ayrı konu ama dediğim gibi bu metot anakronizm oluyor. Sultan'a dönersek, çok merhametli biridir. Babası ve amcası gibi...

Zaten baktığımız zaman eşkıyalardan düşmanlarına, hanedan üyelerinden İmparator Diogenes'e kadar o kadar çok bağışlayıcılık örneği var ki!

Heybetli, az gülen, sert tabiatlı biri olsa da birçok kere öfkesine hâkim olmayı başarmıştır. Harp etmeyi bilir. Lider kişilikli, cömert ve adildir. Ayrıca şurası kesin ki, mütedeyyin bir insan, kâmil bir Müslüman'dır. İstişareye önem veren bir hükümdar olduğu da söylenebilir. Keza bilime, âlime kıymet atfediyor. Nizamiye Medreselerine verdiği büyük destek ortadadır.

Velhasıl, Türk tarihinin en önemli hükümdarlarından biridir.

SULTAN MELİKŞAH

Türk tarihinin pek çok açıdan en önemli ve büyük liderlerinden biri olan Sultan Alp Arslan'ın, beklenmedik bir zamanda şehit edildiğini söylediniz. Ancak devlet yaşamaya devam ediyordu. Veziri Nizâmülmülk hayattaydı ve dahası Alp Arslan, oğlu Melikşah'ı veliaht ilan etmişti. Buna rağmen Melikşah'ın ipleri eline alması kolay olmayacaktı tabii.

Bir tebliğinizde Melikşah için, "Dandanakan, Malazgirt yahut Miryokefalon gibi destansı bir muharebe zaferi yoktur. Bu da onun başarı öyküsü yokmuş gibi bir hava oluşturuyor. Ancak Melikşah büyük bir hükümdardır. Tahta çıktığı zaman Selçuklular pek çok konuda mütekâmil bir devlet hâline gelmişti zaten. O, bu istikrarı korumuş, sınırları geliştirmiş ve devrinin en güçlü devletinin sultanı olmuştur," demiştiniz.

Veliahtlık konusu ile başlayalım mı?

Sultan Alp Arslan ölmeden evvel, veziri Nizâmülmülk'ün de teşvikiyle dokuz kardeşi arasında kendisiyle birlikte birçok sefere çıkmış oğlu Melikşah'ı veliaht tayin etmişti.

Melikşah tahta çıktığında kaç yaşındaydı?

6 Ağustos 1055'te doğan Melikşah, babasının ölümünün ardından on sekiz yaşında saltanat tahtına oturdu.

Nizâmülmülk'ün bu işte epey bir rolü vardı değil mi?

Tabii ki, kesinlikle vardı. Başta Kavurt Bey olmak üzere ortaya çıkacak saltanat iddiacılarının genç Melikşah'a itaat etmeyecekleri ortadaydı. Bu durumda Melikşah'ı büyük tehlikeler bekliyordu. Gençliğinden ve tecrübesizliğinden kaynaklanan bir hata yapması durumunda sadece tahtı değil, hayatını da kaybedebilirdi. Bu durumda Nizâmülmülk'e büyük iş düşüyordu, genç Melikşah'ı tahta oturtmak ve güvende tutmak için gerekli tedbirleri onun alması gerekiyordu.

Nizâmülmülk ise bu işi sadece bir vazife değil, aynı zamanda da bir vefa borcu olarak gördü. Zira Melikşah, ona Sultan Alp Arslan'ın emanetiydi. Üstelik neredeyse doğduğu andan itibaren onun eğitiminden kendisi sorumluydu. Zira Sultan Alp Arslan, Nizâmülmülk'ü sadece vezir yapmakla yetinmemiş; kendisine sadece çok özel kişilere layık görülen "atabeg" unvanını vererek vaktiyle babası Çağrı Bey'in kendisine yaptığı gibi, o da oğlu Melikşah'ı Nizâmülmülk'ün eğitimine vermişti. Yani bilge vezirin Melikşah'la ilişkisi de bir hoca-talebe, hatta baba-evlat mesabesindeydi. Alp Arslan'ın Melikşah'ı veliaht olarak ilan etmesinde de Nizâmülmülk'ün büyük etkisi vardı.

Nizâmülmülk, Melikşah'ın tahta geçmesi için neler yaptı?

Öncelikle, hiç vakit kaybetmeden, tereddüde yer bırakmadan Melikşah'ı tahta oturttu. Zaten daha Sultan Alp Arslan zamanında Melikşah'a itaat edeceklerine dair söz veren emirler ve kumandanlar da buna itiraz etmedi. Bu esnada Karahanlılar üzerine yapılan sefer iptal edilmiş ve ordu geri dönmüştü. Melikşah, hemen divanı topladı ve hem veliaht hem de sultan ilan edilmesinde önemli katkıları olan Nizâmülmülk'ü tekrar vezir yaptı. Bütün emirler, ileri gelenler ve divandaki görevliler bu toplantıda hazır bulundu.

Nizâmülmülk, on sekiz yaşındaki Melikşah'a dönerek, "Ey Pâdişâhım! Kullarınla konuşarak onları teselli et. Bunların her birine ikramlarda bulun, durumlarına göre hil'at giydir," dedi. Sultan, "İhtiyarlarınız bana baba, orta yaşlılarınız kardeş, küçükleriniz ise oğul derecesindedir," diyerek bunların her birine güzel vaatlerde bulundu

ve bahşişler dağıttı. Beylere ve askerlere yedi yüz bin dinar verdiği gibi maaşlarını da artırdı. Böylece devlet adamları ve askerlerin sevgisini kazandı. Ardından Merv'e gidip babasının cenazesini toprağa verdi. Sonra da Nişabur'a gitti. Buradayken Abbasî halifesi el-Kâim Biemrillâh'a ve bütün vilayet ve komşu hükümdarlara birer elçi gönderip hutbede kendi adının okutulmasını istedi.

Ancak her şey güllük gülistanlık değildi. İçeride ve dışarıda birtakım hareketlilikler oldu. Sonuçta bir iktidar değişikliği vardı. Güçlü bir karakter olan Alp Arslan'ın ardından bir otorite boşluğu olabilirdi. Bunu bekleyenler vardı. Mesela, Melikşah'ın genç yaşta Selçuklu tahtına çıkmasını fırsat bilen Karahanlılar ve Gazneliler... Bir yandan onlar Selçuklu hâkimiyetindeki topraklara saldırmaya başladıkları gibi, öte yandan bazı hanedan mensupları da harekete geçtiler. Bu tehditlerden en tehlikelisi Melikşah'ın Kirmân meliki olan amcası Kavurt Bey'in isyanıydı. Tahta, Melikşah'tan daha layık olduğunu ileri süren Kavurt, Sultan Alp Arslan'a defalarca isyan etmiş, ama hepsinde kardeşi Alp Arslan'ın merhameti sebebiyle serbest bırakılıp tekrar Kirmân melikliğine atanmıştı.

Evet, bahsetmiştiniz. Sultan kardeşine hep merhamet göstermişti.

Bu sefer Kavurt Bey kardeşine değil, yeğenine isyan ediyor. Sultan Melikşah, veziri Nizâmülmülk'le birlikte harekete geçip, Kavurt'un ele geçirmek üzere hareket ettiği Rey'e yürüdü. Bu şekilde Kavurt'tan önce Rey'e gelen Sultan Melikşah, kalede bulunan hazineyi ordu mensuplarına dağıttı. Böylece Kavurt'a meyli olan askerlerin gönlünü alıp kendi tarafına geçmelerini sağlayacaktı. Ardından Kavurt'un ordusuyla karşılaşıp onu mağlup etti. 1073 yılında cereyan eden ve üç gün süren savaşın sonunda Kavurt mağlup olup buradan kaçtı. Kavurt Bey, bir müddet sonra gizlendiği yerde yakalanıp Melikşah'ın huzuruna getirildi. Sultan Melikşah, defalarca babasına, şimdi de kendisine isyan eden Kavurt Bey'in hapsedilmesini emretti. Bu sırada bazı askerler ve kumandanlar, onun

ortadan kaldırılmayıp zindana atılmasını kendileri için bir kazanca dönüştürmek düşüncesiyle ücret ve maaşlarının artırılmasını, aksi takdirde Kavurt Bey'i destekleyeceklerini söylediler.

Görünen o ki, tutsak bile olsa varlığı hâlen büyük bir tehlike barındırıyordu. Zaten iktidar mevzuları böyledir. Kavurt Bey'in mağlup edilmesine rağmen hâlen tehlike arz etmesi Nizâmülmülk'ü endişelendirdi. Hemen durumu Sultan'a bildirip Kavurt Bey'in ortadan kaldırılması için iznini aldı. Böylece Sultan Melikşah, saltanatının hemen başında karşılaştığı bu ciddi tehlikeden kurtuldu.

Orada Vezir, emirlere şahane bir konuşma mı yapıyor?

Evet, devlete gözdağı vermeye çalışan kumandan ve askerleri akıllıca bir planla, adeta eşekten düşmüşe döndürüyor. Zeki bir adam zaten Nizâmülmülk. Âyan ve umera, Kavurt blöfü yaparak maaş artırımı talep etmek üzere Vezir'in yanına gelip edep perdesini kaldırıyorlar. "Eğer isteklerimiz yerine getirilmezse, yaşasın Kavurt!" diyorlar. Bir nevi tehdit ediyorlar aslında. Vezir, bu edepsizliğe çok sinirleniyor. Ama belli etmeyip, "Tabii ki, talebinizi Sultan'a iletece-ğim," diyor.

O gece durumu Sultan'a anlatıyor. Ortaya çıkan fitnenin tehlikesini ve çözüm yolunu arz ediyor. Meselenin ciddiyetini anlayan Sultan, Kavurt Bey'in daha önceki isyanlarını da hesaba katıp ortadan kaldırılmasına karar veriyor. Sultan'dan izin alan Nizâmülmülk, gerekli tedbirleri alıyor ve aynı gece Kavurt Bey zindanda zehirlenerek öldürülüyor.

Ertesi sabah emirler erkenden geliyorlar. Sultan'la görüşüp görüşmediğini soruyorlar. Nizâmülmülk de sakin sakin, "Sormayın," diyor. "Dün gece Kavurt Bey yüzük taşındaki zehri emmiş. Sultan bütün gece onu kurtarmak için tabipler koşturup ilaçlar hazırlattı. Ama ne çare ki, fayda etmedi. Kavurt Bey'i kurtarmak mümkün olmadı. Sultan, bir yandan yorgunluktan, bir yandan da üzüntüden perişan oldu. Hâl böyle olunca ben de gidip kendisine bir şey diyemedim," diyerek cevap veriyor.

Emirlerin gözleri fal taşı gibi açılıyor. Korkudan ne diyeceklerini, ne yapacaklarını şaşırıyorlar. Sessizce Vezir'in huzurundan ayrılmaktan başka çare bulamıyorlar. Bir daha da bu konuda hiç konuşmuyorlar.

Belli ki, Kavurt Bey'in askerler arasında bir ağırlığı varmış. O ortadan kaldırıldığına göre Melikşah biraz daha rahatlamış mıdır?

Tabii ki... Kavurt isyanının bastırılması, Melikşah'ın itibarını artırıp iktidarını pekiştirdi. Bu yüzden isyanın bastırılmasındaki gayret ve başarısından dolayı veziri ve hocası Nizâmülmülk'e yeni hil'atler verip gelirini artırdı. Bu son hadiseyle güvenilirliğini ve iş bilirliğini bir kez daha ispatlayan bilge veziri, babası Alp Arslan'ın ardından bir kez daha "atabeg" ilan edip devlet yönetiminde daha yetkili hâle getirdi.

Bu atabeglik özel bir unvan dediniz, biraz açar mısınız?

Atabeglik, Türk tarihinin en eski unvanlarından biridir. Eski Türkçede "ata", "baba" demektir. "Ata"nın yerini "baba" kelimesinin alması yakın zamanlarda oldu. Bugün hâlen Türkistan coğrafyasında baba değil, ata denir.

Aslında atabeglik sadece bir unvan değildir. Aynı zamanda da bir makam ve mansıptır. Şöyle ki, devlet protokolünde sultan, melikler, muhadderat-ı sultan denen sultanın annesi, bacısı ve eşi, vezir ve hemen sonra da atabegler geliyor. Yani devlet teşkilatında vezirlikten sonraki en yüksek makamdır. Dolayısıyla öyle herkese verilen bir unvan değildir. Daha sonraları tahta küçük yaştaki sultanların oturmasıyla doğal olarak sayıları artsa da itibarlarından bir şey kaybetmiyorlar. Hatta bunlardan bir kısmı Selçuklu merkezî otoritesinin çöküşünden sonra müstakil hareket ediyorlar ki, bunu Selçuklu tarihi içinde atabeglikler dönemi olarak nitelendiriyoruz. Daha sonraki dönemlerde de varlığını sürdüren bu kurum, Osmanlılar döneminde, siyasi yetki ve salahiyetleri daraltılmış olarak lalalık şeklinde karşımıza çıkıyor.

Sultan Melikşah, Kavurt meselesinin hallolması üzerine birkaç sefere çıkıyordu. Biraz onlardan bahseder misiniz?

1073'te Semerkand üzerine yürüdü. Mâverâünnehr'e giren Sultan, Semerkant'a yaklaşınca Şemsülmülk şehri boşaltı ve Sultan Melikşah'tan af diledi. Şemsülmülk'ü affeden Melikşah, Rey'e döndü. Ardından başkenti Isfahan'a taşıdı. Ertesi yıl ise Gazneliler üzerine yürüdü ve bu devletle akrabalık tesis edip ilişkileri düzeltti.

Böylece doğu meselelerini çözmüş oluyor ve yönünü batıya çeviriyor olsa gerek...

Doğrudur. Doğudaki meseleleri çözüme kavuşturduktan sonra Selçuklu hâkimiyetini Suriye ve Mısır'a ulaştırmaya çalıştı. Selçuklu emiri Atsız Bey 1076'da Dımaşk, yani bugünkü Şam'ı ele geçirdi. Melikşah, Suriye ve Filistin bölgelerini, kardeşi Tutuş'a ıktâ ederek onu bölgeye gönderdiğinde 1077-78 yıllarıydı.

Ancak bir müddet sonra Atsız ile Tutuş arasında bir çatışma yaşandı. Atsız'ı ortadan kaldıran Tutuş bölgenin hâkimi oldu (1079). Böylece bölgede Büyük Selçuklu Devleti'nin yeni bir şubesi olarak Tutuş liderliğinde Suriye ve Filistin Selçuklu Melikliği kuruldu.

Selçuklu'nun meşhur kollarından biri olan Suriye Selçukluları bu şekilde ortaya çıktı demek!

Doğrudur. Tutuş bölgeye hâkim oldu. Ardından Doğu Arabistan'da el-Ahsa bölgesi ve Bahreyn adaları fethedildi. Daha sonra bazıları bölgedeki yerel beylerin idaresinde bulunan Musul, Harran, Halep, Diyarbakır ve Meyyafarıkin (Silvan) gibi şehirler ele geçirildi (1085). Bu arada kendisine karşı iki defa (1081, 1085) isyan eden kardeşi Tekiş'i saf dışı eden Melikşah, her geçen gün iktidarını güçlendiriyordu.

Burada hemen Anadolu'yu sormak icap eder. Anadolu fetihleri başlamış, hatta hızlı bir şekilde ilerlemişti değil mi?

Malazgirt sonrası başlayan Anadolu'nun fetih harekâtı da hızlı bir şekilde devam ediyordu. Başta Kutalmışoğulları, Emir Tutak ve Artuk

Bey olmak üzere birçok Türkmen beyi tarafından sürdürülen bu harekât neticesinde, Artuk Bey Sakarya Irmağı'nı aşarak İzmit'e kadar ilerlemiş, Yeşilırmak ve Kelkit havzasını ele geçirmişti. Mengücek Gazi Şebinkarahisar, Erzincan, Kemah ve Divriği; Saltuk Bey Erzurum ve Çoruh yöresi; Danişmend Gazi de Sivas, Amasya, Tokat ve civarıyla Samsun ve Sinop gibi Karadeniz sahillerinde faaliyette bulunuyordu.

Bunlar içerisinde Kutalmışoğlu Süleyman Şah Batı Anadolu'ya kadar ilerleyip Büyük Selçukluların Anadolu şubesi olan Türkiye Selçuklu Devleti'ni kurduğunda takvimler 1075'i gösteriyordu. Daha sonra tekrar doğuya yönelip Antakya'yı fetheden (1085) Süleyman Şah, kısa bir süre sonra Melikşah'ın kardeşi Tutuş'la anlaşmazlığa düştü ve yapılan savaşta hayatını kaybetti (1086). Aynı yıl içinde Sultan Melikşah, ordusunun başında Suriye'ye yürüdü. Urfa ve Antakya'yı ele geçirip Akdeniz kıyılarına kadar geldi.

Öyleyse biz tekrar Sultan Melikşah'a dönelim.

Sultan Melikşah, 12 Mart 1087'de Bağdat'a gitti. Halife Muktedî 24 Nisan 1087'de parlak bir kabul töreni yaparak Sultan Melikşah ile tanıştı. Bu merasim arasında Halife'nin emri ile Sultan Melikşah'a "Doğu ve Batı'nın hükümdarı" unvanı verilerek, iki kılıç kuşatıldı. Ayrıca Sultan'ın Isfahan'dan getirilen kızı Mâhmelek Hatun muhteşem bir düğünden sonra Halife ile evlendirildi.

Bağdat sonrası neler yaşandı?

Sultan Melikşah kuzeye yöneldi. Çünkü Sultan'ın sefer yaptığı bölgelerden biri de Kafkasya'ydı. 1076'da Duvin ve Gence'yi alan Sultan, bir süre sonra da Gürcistan'a yürüdü (1078-79). O dönemde Doğu Anadolu'ya kadar uzanan Gürcü ülkeleri üzerine emirlerini tayin eden Melikşah, 1086'da ikinci Kafkasya seferine çıktı. Bölgedeki Selçuklu hâkimiyetini yeniden tesis eden Sultan, 1087'de tekrar Mâverâünnehr'e Batı Karahanlı hükümdarı Ahmed Han üzerine yürüdü. Buhara, Semerkant, Balasagun, İsficab ve Özkent'i ele geçirdi. Kaşgar'da bulunan Doğu Karahanlı hükümdarı Buğra Kara Hakan'ın da Melikşah'a itaat etmesiyle, bölge tamamen Selçuklu hâkimiyetine girdi.

Artık genç sultanlıktan tecrübeli sultanlığa terfi ettiği dönem geliyor mu?

Geliyor. Saltanatının yirminci yılına yaklaşılırken 1091'de ikinci defa Bağdat'a giden Sultan Melikşah, bir yıl sonra Fâtımîlerin kontrolünde olan Suriye ve Mısır'a, ayrıca Hicaz, Yemen ve Aden'e emirlerini gönderdi. Bu bölgelerde Fâtımîler adına okunan hutbeyi değiştirip Abbasî halifesi ve kendi adına çevirtti.

Veziri Nizâmülmülk ile arasının açılmaya başladığı dönem de geliyor değil mi?

Bu konuyu Nizâmülmülk röportajımızda uzun uzadıya konuşacağız. Ancak kısaca bahsetmem gerekirse, Sultan ile Vezir'in arasının açılmasının temel sebebinin otorite meselesi olduğu açıktır. Esasen Sultan Melikşah, Nizâmülmülk'ün, bizzat kendi bilgisi, teşviki ve izni dâhilinde sahip olduğu yetki ve otoriteden rahatsız olmuş ve onu kendi otoritesi için bir tehlike olarak görmüştür. Bunda başta eşi Terken Hatun olmak üzere çevre baskısının da önemli bir tesiri olmuştur.

Esasında Vezir'i şikâyet eden, ondan rahatsız olan kişiler hep vardı ama... Hatta ta Alp Arslan devrinde bile varlardı. Ama Sultan Alp Arslan zamanında başlayıp Melikşah döneminde devam eden itham ve suçlamalar, karşılıklı güven ilişkisini neredeyse otuz yıl boyunca hiç bozmaz iken, işin içine Terken Hatun ve Batınilerle ilişkisi olan Tâcülmülk'ün girmesiyle bu hâle gelmesi, arada büyük bir fitnenin mevcut olduğunu göstermektedir. Bunlara ilave olarak yine bütün bu gelişmelerin 1090'dan, yani Hassan Sabbah'ın Alamut'a yerleşmesinden sonra meydana geldiği unutulmamalıdır.

Esasında Sultan Melikşah'ın, devlete bu kadar uzun süre sadakatle hizmet eden ve "baba" diye hitap ettiği Nizâmülmülk'ü ortadan kaldırmaya yönelik doğrudan doğruya bir ifade, emir veya işaretinin mevcut olmadığını belirtmek gerekir. Gelişmeler dikkatle incelendiğinde anlaşılan şudur ki, Nizâmülmülk hakkındaki karalama politikaları Melikşah'ın zihninde henüz yer etmeye başlamışken Hasan Sabbah ve diğer düşmanları fiilî bir durum yaratmış ve gözden düşen Vezir'i bir suikastla ortadan kaldırmanın yollarını aramaya başlamışlardır.

Bu yolu bulacaklar mıydı?

Maalesef öyle olacak. Nizâmülmülk'ü, bazıları Batınilerle de ilişkisi bulunduğu söylenen Tâcülmülk'ün, bazıları Vezir'in veliahtlik konusunda Melikşah'ın Zübeyde Hatun'dan doğan oğlu Berkyaruk'u desteklemesini kendi oğlu Mahmut için engel olarak gören Melikşah'ın Karahanlı soyundan gelen eşi Terken Hatun'un, bazıları ise Sultan Melikşah'ın öldürttüğünü söylerler ki, ben Melikşah kısmına kesinlikle katılmıyorum. Bazısı ise birini diğerinden ayırmayıp bu suikastın Sultan'ın rızası, Tâcülmülk'ün tedbiri ve Terken Hatun'un tensibi neticesinde meydana geldiğine inanırlar. Ancak faili ve azmettiricileri kim olursa olsun, o kara saplı hançerin, sadece Nizâmülmülk'e değil, Selçukluların ve tabii ki, İslam âleminin böğrüne saplandığı ve netice itibarıyla bu suikastın din ve devlet düşmanlarının işine yaradığı unutulmamalıdır.

Zaten Nizâmülmülk'ün öldürülmesinin hemen ardından, oldukça kısa bir süre sonra Melikşah da öldürülüyor. Yani bir bakıma Nizâmülmülk'ün dediği çıkıyor, vezirin sarığından sonra sultanın tacı da düşüyor.

Yeri gelmişken biraz da Hasan Sabbah ve Batınilikten bahsedebilir miyiz?

Hasan Sabbah son zamanlarda çok gündeme geldi, çok konuşuldu. Ama burada açıkça belirtmeliyim ki, konuşulanların bir kısmı masaldan bozma, bir kısmı da amacından sapmış, güncel politika meselelerine matuf şeyler. Bu iki kutup arasında Hasan Sabbah ya çok kişiliksiz, uyuşturucu müptelası, meczup bir adam ya da çağları aşan bir âlim, teşkilatçı ve savaşçı olarak tasvir ediliyor. Sanırım toplum olarak ifrat ve tefritleri çok seviyoruz!

Lakin bütün bunlar anlatılırken gözden kaçırılan bir husus var. Hasan Sabbah hayatını, ufkunu, hayallerini, kısaca her şeyini Selçukluları yıkmaya, bölgedeki Türk varlığını ortadan kaldırmaya hasretmiş bir adamdı. Bunu görmek, anlamak lazım. Zaten kendisi

de bunu açıkça ifade etmiş. Nitekim daha yolun başındayken şöyle diyor; "Eğer kendime iki taraftar bulursam, bu memleketin (Selçuklu ülkesinin) altını üstüne getiririm."

Bu kadar kararlı mıydı?

Tabii bu sözleri söylediği esnada daha kimsenin tanımadığı genç bir adamdı. Duyanlar da hayret ediyor. Hatta bu sözleri söylediği Isfahan Batıni reisi Ebul-Fazl, "Adama bak, Mısır'dan Kaşgar'a kadar olan yerlerde adına hutbe okunan ve para (sikke) basılan, bayrağının altında binlerce süvari ve piyade bulunan ve bir işareti ile dünyayı altüst edebilecek güçte bir padişahın (Sultan Melikşah'ın) ülkesini iki kişiyle ortadan kaldırmaktan bahsediyor. Deli mi ne?" diyor. Sonra da onun ruhi bir bunalıma düştüğünü yahut akıl hastalığına yakalandığını zannederek gizliden gizliye onu tedaviye çalışıyor. Ama tabii ki, deli falan değildi. Bu sözlerini biraz önce söylediğim gibi hayatını, ufkunu, hayallerini, kısaca her şeyini Selçukluları yıkmaya, bölgedeki Türk varlığını ortadan kaldırmaya adamış bir adamın ilk gün kararlılığı olarak görmek lazım.

Hasan Sabbah'ın hayatı hakkında elimizde ne mahiyette bilgiler var?

Hasan Sabbah, İran'da Arap fetih merkezlerinin ilklerinden ve Şiâ'nın On İki İmam mezhebinin kalelerinden biri olan Kum şehrinde doğuyor. Doğum tarihi hakkında iki farklı rivayet var; biri 1047, diğeri 1053. Babası Ali b. Muhammed, İmâmiyye Şiâ'sının önde gelen kişilerindendi. Babası ile Rey'e yerleşen Hasan, burada iyi bir eğitim aldı. İslami ilimler ve felsefede iyi yetişti. On yedi yaşına kadar On İki İmam inancına bağlı kaldı. Bu arada Rey'de tanıştığı ve münazaralar yaptığı Şiâ'nın İsmâilî kolundan Fâtımî dâîsi Emîre Zarrâb'dan bir hayli etkilenerek, İsmâiliyye mezhebine intisap etti. 1072'de Rey'e gelen Irak bölgesi baş dâîsi İbn Attâş, onun kabiliyetini anlayıp, Fâtımî halifesi Mustansır Billah'ın yanına Mısır'a gitmesini ve esrar-ı ilahiyyeyi öğrenmesini tavsiye etti.

Bu sırada Selçuklular tarafından sıkı bir şekilde takip edilen Hasan Sabbah, casuslukla suçlanıp tutuklanacağı endişesi taşıdığı için, yapılan tavsiyeyi dikkate alarak Mısır'a kaçtı. Muhtelif bölge ve şehirlere uğradıktan sonra 1078 yılında Mısır'da Fâtımîlerin başkenti Kâhire'de, baş dâî Dâvûd tarafından karşılandı. Mustansır Billah onu hüccet (vekil) seçti ve İran'da kendi adına davette bulunmaya memur etti. Ancak Hasan Sabbah bir müddet sonra kendini Mısır'ın iç siyasi-dinî çekişmelerinin içinde buldu.

Fâtımîlerle arası mı açılıyordu?

Şöyle... Fâtımî halifesi Mustansır-Billah henüz daha sağlığında yerine oğlu Nizâr'ın geçmesi için onu veliaht ilan etmişti. Ordu komutanı Bedru'l-Cemâlî ise Halife'nin diğer küçük oğlu Mustali'ye meyletti. Hasan Sabbah, Veliaht Nizâr'ı desteklediği için devlete hâkim olan Bedru'l-Cemâlî tarafından ülkeden atıldı. Maceralı uzun bir yolculuktan sonra 1081 yılında İran'a dönerek Isfahan'a geldi.

Alamut'a o zaman mı yerleşecek?

Önce, dokuz yıl boyunca bütün İran'ı dolaşarak Batınilik propagandasını yapıyor. Ama bir taraftan da davasına karargâh olacak güvenli bir yer arıyor. En sonunda Deylem'de Elburz dağ çemberinin tam ortasındaki Rûdbâr Vadisi'nde, yüksek bir kayanın zirvesinde olup, iki bin metre rakımda kurulmuş Alamut Kalesi'nde karar kılıyor ve 1090'da da orayı ele geçirip yerleşiyor.

Alamut'un özelliği nedir, niçin özellikle orayı tercih etmiş?

Deylem bölgesi dağlık, halkı asi tabiatlı bir halktı. Deylem ve Deylemliler Orta Çağlarda bu özellikleriyle meşhurdu. Üstelik onların da Selçuklulara, Türklere karşı bir düşmanlığı olduğu söylenir. Hatta bunu Sultan Alp Arslan ifade etmiştir.

Nasıl bir düşmanlıktı bu? Neden kaynaklanıyor, bilgimiz var mı?

Alp Arslan'ın bu sözleri, *Siyâsetnâme*'de geçer. Türk emirlerinden Hâcib Erdem'in Deylemli bir Batıni olan Hurdâbe'yi kâtiplik görevine getirdiğini öğrenince çok sinirleniyor ve şunları söylüyor:

"Ben defalarca size demedim mi? Siz, Horasanlı ve Mâverâünnehrli Türklersiniz. Bu diyara yabancısınız. Irak halkı çoğunlukla kötü mezhepli, kötü dinli ve Deylem taraftarı olurlar. Türk ile Deylem arasındaki eski düşmanlığı bilmez misiniz? Azîz ve Celîl olan Allah, Deylemlilere musallat oldukları için Türkleri yüceltmiştir. Azîz ve Celîl Allah'ın lütfu ile Türkler temiz dinlidir. Deylemliler hevâ, bidat ve kötü mezheplidir. Fakat Türkler karşısında aciz kaldıklarında itaat gösterirler. Türklerin işlerinde zayıflık olursa, onlar kuvvet kazanır... Türkleri helak etmeye çalışırlar. Sen Türk'sün ve Horasan ordusundansın. Senin kethüdalarının ve hizmetkârlarının hep Horasanlı olması gerekir. Nasıl olur da bu Deylemliyi hizmetine alırsın? Bilmez misin ki, bunlar şimdi sessizce durur, itaat ederler, ama bir zaaf ânımızda hemen bizi ortadan kaldırmaya çalışırlar."

Malum, Alamut da Deylem bölgesindeydi. Deylem dilinde "Alamut" veya "Aluh Amût"; yani "kartalın derisi", "kartal eğitimi" ya da "kartal yuvası" anlamına geliyor. Sonradan bu dilden yapılan çevirilerde içlerinden yalnızca "kartal yuvası" manası ile karşılık bulmuştur. Hasan Sabbah kaleyi içeriden ele geçirmek için hazırladığı plan gereğince, dâîlerinden bazılarını önce kale etrafındaki köylere yerleştirdi. Ahalinin onlara katılması ile kale hâkimi de hadiseye dâhil oldu. Şartların olgunlaştığını düşünen Hasan Sabbah, gizlice Kazvîn'den gelerek adamları tarafından kaleye alındı. Sonunda kendini ifşa ederek Alamut Kalesi'ni zapt etti ve burayı Batıni faaliyetinin merkezi hâline dönüştürdü.

Daha açıkçası Alamut'ta, yani kendi ifadesi ile "Beldetü'l-İkbâl"i, yani ikbal/yükseliş beldesinde 4 Eylül 1090'da İsmâilî Devleti'ni kurdu. Hâlâ bağlı bulunduğu Mısır'daki Fâtımî halifesi Mustansır'ın 1094 yılında ölümünden sonra yerine ordu komutanı Bedru'l-Cemâlî'nin

desteklediği oğlu Mustalî geçince, o da Halife'nin diğer oğlu Nizâr'ı destekledi. Böylece İsmailiyye mezhebi Müstaliyye ve Nizâriyye adıyla ikiye ayrıldı. Hasan Sabbah da "davetü'l-kadîme", yani eski davet metodunu terk ederek "davetü'l-cedîde", yani yeni davet adıyla anılan Nizârî yorumunun temsilcisi olarak Nizârî-İsmâilî Devleti'nin yönünü İran olarak belirledi ve Fâtımîlerle ilişkisini sonlandırdı. Artık bütün mesaisini İran'a harcayabilirdi.

Selçuklular aleyhine ne tür faaliyetlere girişti?

Onun Alamut'a yerleştikten sonraki politikası, Deylem ve çevresindeki kaleler başta olmak üzere İran'ın içlerine doğru stratejik dağlık yerlerdeki kaleleri ele geçirmek veya bu bölgelerde yeni kaleler inşa etmekti. Böylece bu korunaklı merkezlerden Batıni inancının propagandasını yaparak İran halkını kendine kazanmak istiyordu. Amaçlarına ulaşmak ve Selçukluların inşa ettiği mevcut siyasi ve sosyal düzeni çökertmek için "fedai" denen müritlerinden bir teşkilat kurdu.

Haşhaşî ifadesi nereden geliyor peki?

Anlaşıldığı kadarıyla kendisi dindar, eğitimli ve ilmî bakımdan son derece yetkin biriydi. Uğraştığı döneme has ilimlerden biri de şifalı bitkilerdi. Görülüyor ki, fedaileri üzerinde tam bir kontrol kurabilmek için bu ilmi kullanmış. Türlü otlardan yaptığı karışımları kullanarak onlara bazen huzur, rahatlık ve mutluluğu, bazen de azap ve mutsuzluğu tattırmış. Tabii bu iş için en çok da haşîş, yani esrar ve türevi bitkilerden faydalanmış. İş öyle bir yere varmış ki, taraftarlarına daha dünyada iken cennet vaat ederek, onları her türlü emrini yapmaya hazır, eli bıçaklı caniler hâline getirmeyi başarmış. Bu nedenle rakipleri ve bilhassa Fâtımî İsmâilîleri, onların ideolojisini kötülemek için Hasan Sabbah'ın hareketine "haşîşiyye" ismini vermişler. Taraftarlarına da "haşşâş", "haşîş", "haşîşî" "haşîşîn" veya "haşîşiyyûn"; yani "haşîşîler" demişler. Sonraki asırlarda işledikleri cinayetlerin ünü Batı'da o kadar tesirli olmuştur ki, "haşîşîn" ismi, "assassin", yani "suikastçı, gizli katil" manasında dillerindeki yerini almış.

Haşişi teşkilatının nasıl bir sistemi vardı?

Hiyerarşinin en alt tabakasındaki cahil zümre olan "fedailer" için imamın veya hüccetin rehberliği kâfiydi. "Refik", yol arkadaşı anlamında bütün örgüt üyelerinin birbirleri için kullandığı bir tabirdi. Hiyerarşinin bir üst tabakasında davete icabet eden "müstecibler" yer alıyordu. Daha yukarıda da "dâîler" bulunuyordu. Onlar genellikle müderris ve vaiz gibi eğitimli kişiler olup davete çağrı ve vaaz işini üstlenenlerdi. En üstte ise "hüccet", yani imamın ortadan kaybolmasından sonra zamanın gizli imamı hakkında bilgi kaynağı, geçmişin ve geleceğin açık imamları arasındaki canlı bağ olarak, "baş dâî" ve devlet reisi Hasan Sabbah vardı.

Peki, nasıl gelişip büyüdüler?

Hasan Sabbah, kurduğu teşkilat ve propaganda sayesinde önce Hazar Denizi'nin güneyinde Deylem dağ silsilelerinde yer alan Rûdbâr ve Doğu Kuhistan şehir ve kalelerini kısa sürede ele geçirdi. Sonra da İran'ın güneyine doğru Huzistan ve Fars bölgelerindeki bazı kalelerde hâkimiyet sağladı. Bu başarıları çoğu kez propaganda hileleri ile mevcut düzenden rahatsızlık duyan gayrimemnunları kazanarak elde etti. Aksi durumlarda fedailerinden yararlanarak, birçok din ve devlet adamını kendilerine has metotlarla ortadan kaldırma veya susturma yoluna başvurdu.

İran'da büyük merkezlere doğru hissedilmeye başlayan dâîlerin propagandaları Selçukluların dikkatinden kaçmadı. O sırada Sâve'de davete katılmayı reddeden bir müezzin, fedailer tarafından öldürülen ilk kurban oldu. Nizârî-İsmâilî bir marangoz olan elebaşı, Nizâmülmülk'ün emri ile idam ettirildi. Selçuklular bununla da yetinmeyerek, önce Yorun Taş, sonra da Emir Arslan Taş komutasında bir orduyu Alamut'u kuşatmak üzere gönderdi. Fakat bu hamleler karşısında Hasan Sabbah'ın cevabı gecikmeyecekti. Bu cevap, hareketi için büyük tehlike olarak gördüğü Nizâmülmülk'ün ortadan kaldırılmasıydı.

Vezir'den çok kısa bir süre sonra Sultan da vefat ediyor değil mi?

Ne yazık ki, öyle oluyor. Çok kısa bir süre sonra hem de... Öyle ki, bazı kaynaklar, Sultan Melikşah'ın, Nizâmülmülk'ün vefatından yalnızca on sekiz gün sonra çıktığı bir av sırasında yediği av etinden ateşli hummaya yakalandığını, şifa bulmak için kan aldırdığını, ancak yeterince kan alınmadığı için hastalığının ağırlaşıp vefat ettiğini yazıyor. Bazıları da hummaya yakalandığını, tedavi görmesine rağmen iyileşemediğini söylüyor. Ama bana kalırsa kaynakların av etinden zehirlenme dediği hemen her ölüm şüpheli ölümdür.

Melikşah öldürüldü mü diyorsunuz yani?

Düşünün bir kere... Otuz sekiz yaşında son derece sağlıklı ve gücünün zirvesinde bir cihan sultanı. Bir yanda Terken'in oğlunu sultan yapma saplantısı, bir yanda varlığını Selçukluları ortadan kaldırmaya adamış Hasan Sabbah ve onunla ilişkisi olduğu bilinen Tâcülmülk. Artık daha önce karşılaştığı birçok tehlikeyi bertaraf eden bilge veziri de yok.

Tabii buna bir de Abbasî halifelerini ilave etmek lazım. Zira Melikşah, Nizâmülmülk'ün vefatının ardından Bağdat'a gelmiş ve o sırada çeşitli sıkıntılar yaşadığı Abbasî halifesinden Bağdat'ı boşaltmasını isteyerek bunun için on gün süre vermiş. İşte o on günlük süre bitmeden Melikşah, Bağdat'ta ölüyor. Her bakımdan şüpheli değil mi?

Bütün bunlar bir yana, bu ani ölümde beni çok üzen bir şey daha var ki, o da Terken Hatun'un tavrıdır. O, Sultan Melikşah'ın ilk göz ağrısıydı. Sultan ona son derece düşkün olup çok sever ve sayardı. Melikşah'ın, veliahtlık meselesinde onu dinlememesi, Terken'e kıymet vermediğinden değil, devletle ilgili bir konuda talebinin makul olmamasındandı. Daha süt çocuğu Mahmut'u, ondan daha büyük kardeşleri varken nasıl veliaht ilan edebilirdi?

Velev ki, Terken bu yüzden Melikşah'a kızmış, darılmış olsun; böyle mi yapması gerekirdi? Koca sultan o gencecik yaşında ölüyor, eşi Terken'de ne bir üzüntü ne bir keder! Hatta Sultan'ın vefatını gizlemenin, bu arada Isfahan'a haber gönderip Berkyaruk'u

öldürmenin derdinde. Sanki Berkyaruk can değil, Sultan'ın oğlu değil. Sanki onun bir anası yok!

İbnü'l-Esîr'de şöyle bir kayıt var: "Melikşah gibi, vefatında cenaze namazı kılınmayan, yas tutulmayan, taziye merasimi yapılmayan bir Sultan daha duyulmamıştır."

Evet, ne yazık ki öyle oluyor. Terken, cenaze namazını bile kıldırmamış koca sultanın. Sen Kaşgar'dan Akdeniz'e kadar ülkelerin sultanı ol; herkes seni cihan sultanı diye selamlasın; emrinde binlerce hizmetkârın, on binlerce askerin olsun; ama vefat ettiğinde cenaze namazın bile kılınmasın! Kimse yasını tutmasın, taziye merasimin yapılmasın!

Melikşah'tan sonra neler yaşanıyor?

Şu bir gerçek ki, Melikşah dönemi Büyük Selçukluların altın çağıydı. Nizâmülmülk'ün hemen ardından Melikşah'ın da genç yaşta, beklenmeyen bir zaman ve şekilde vefatı devleti derinden sarstı. Çocukları daha çok küçük yaşta olduklarından, bu taht mücadelelerine bazı emirler ve güçlü devlet adamları dâhil oldular. Bu kargaşa, elbette devleti güçten düşürdü.

Sultan Melikşah'ın vefatından sonra çetin mücadelelerin ardından önce Berkyaruk sultan oluyor. Berkyaruk'un ardından Muhammed Tapar dönemi yaşanıyor. Yaşanan iktidar mücadeleleri ve fetret devri, içeride devlet mekanizmasının işleyişini bozarken, dışarıdaysa fetihlerin durmasına, sınırlarda yaşanan gelişmelerden uzak kalınmasına sebep oluyor. Bu süreçten en iyi şekilde istifade edenler ise Hasan Sabbah ve Batınilerdir.

Muhammed Tapar'dan sonra ise Büyük Selçuklu Devleti'nin son hükümdarı olan Sultan Sencer tahta oturuyor. Uzun süren saltanatı inişli çıkışlı olsa da Köymen Hoca'nın tabiriyle söz konusu döneme "ikinci imparatorluk dönemi" diyebiliriz. Kendisinin ölümüyle de devlet kendiliğinden ortadan kalkıyor. Bunları da ilgili bölümlerde anlatacağız.

NİZÂMÜLMÜLK

Selçukluların ulu şahsiyetlerinden söz etmeye devam ediyoruz. Ancak bu sefer, bir sultanı yahut beyi değil, bir veziri konuşacağız. Öyle bir vezir ki, sultanlar kadar etkili ve kendisi için Ortaçağ dünyasında görülebilecek en büyük vezirlerden biri diyebiliriz. Elbette Nizâmülmülk'ten bahsediyoruz.

Nizâmülmülk bir lakaptı. "Mülke nizam veren" veya "ülkeye düzen veren, ülkenin düzeni" manasında...

Peki, gerçek ismi neydi?

Vezirin asıl adı Ebu Ali Hasan b. Ali b. İshak et-Tûsî'dir. Hasan-ı Tusi de denir. Adından da anlaşılacağı gibi Tus şehrinde doğmuştur. Ancak adı olan Hasan'dan çok, lakabı ile bilinir. Zaten tarihteki pek çok önemli şahıs, isimlerinden çok lakap veya unvanlarıyla anılır. Mesela bizim üç büyük padişahımız; Fatih, Yavuz, Kanuni... Bunlar padişahların adları değil, lakaplarıdır. Nizâmülmülk de lakabı ile bilinen biridir.

Kanuni lakabının o hayattayken verilmediğini, çok sonra kullanıldığını biliyoruz. Bahsettiniz; Alp Arslan'a Ebu'l-Feth, yani Fethin Babası lakabı devrin halifesi tarafından veriliyor. Peki, Vezir'e bu lakabı kim vermiştir?

Unutmadan şunu söyleyeyim. Lakap işi sadece sultanlara, vezirlere has değildir. Devlet adamlarına lakap verme Orta Çağ'da oldukça yaygın bir durumdur. Hemen her devlet adamına; bulunduğu makama, yaptığı bir icraata göre bir taltif göstergesi olarak lakaplar veriliyor. Nizâmülmülk'e, bu lakabı dönemin Abbasî halifesi el-Kâim Biemrillâh vermiştir.

Lakaplar dediniz. Vezirin tek lakabı bu değildi öyleyse?

Doğrudur. "Nizâmülmülk" vezirin en bilinen lakabıdır. Bunun dışında "Şemsü'l-mille" (milletin güneşi), "Gıyâsü'd-devle" (devletin imdadına yetişen), "Razi emiri'l-mü'minîn" (halifenin rızasını kazanan), "Vezir-i kebîr", "Hâce-i bozorg", "Sadrü'l-vüzerâ" (büyük vezir), "Şemsü'l-küfât" (kudretli ve yeterli kişilerin güneşi), "Müeyyüdi'd-dîn ve'd-dünya" (din ve dünyayı teyit eden), "Melâzü'l-ümem" (milletlerin sığınağı), "El-âlimü'l-kâmil" (mükemmel âlim), Kıvâmü'd-devle ve'd-dîn" (din ve devletin temeli), "Tâcü'l-hazreteyn" (halifenin ve sultanın tacı) gibi lakaplarının olduğunu da biliyoruz. Ama içlerinde en şöhret bulanı "Nizâmülmülk" olmuş.

Aralarında en kolay telaffuz edileni ise, Vezir-i Kebir olsa gerek. Büyük vezir yani.

İsimleriyle müsemma bir adam olduğu kesin aslında. Peki, Nizâmülmülk bir Türk müdür, yoksa bir Fars mı?

Nizâmülmülk Fars kökenlidir. Doğal olarak Selçuklu hâkimiyeti altında bulunan diğer milletlere mensup insanlar gibi ana dili Türkçe değil, onunki Farsçadır.

Türkçeyi ne seviyede biliyordu?

Türkçe bildiği, hem de çok iyi bildiği konusunda hiç şüphe yoktur. Ancak çok hassas olduğum bir konuya değinmek istiyorum. Maalesef, bizde Selçuklular deyince akla Türk'ten fazla Fars; Türkçeden fazla Farsça geliyor. Bu çok yanlış bir yaklaşım; üstelik tarihî gerçeklikten çok, oryantalist zihniyete sahip, sakat bir bakış açısıdır. Ne gariptir ki, yaklaşık elli sene Selçuklu hanedanının ve dolayısıyla Türk

devletinin hizmetinde bulunan Nizâmülmülk'ün herkese Farsça öğretebildiği düşünülüyor ama onun kendisini elli sene hizmetlerinde tutan efendilerinin dilini, yani Türkçeyi öğrendiği düşünülmüyor. Bu olacak iş midir?

O bakış açısına göre, Sokollu'nun herkese Sırpça/Boşnakça öğretmesi de muhtemeldir.

Muhtemel!

Tabii bir de, Selçukluların resmî dilinin Farsça olduğu meselesi var. Öyle miydi?

Bence Türk tarihindeki en büyük hatalardan biri de budur. Bir kere, resmî dil kavramı, ulus devlet anlayışıyla birlikte modern çağlarda ortaya çıkan bir kavramdır. Hâlbuki biz bunu binlerce yıllık devletlerimize monte ederek bir yandan anakronizm yapıyor, diğer yandan resmî dil kavramının zihnimizde oluşturduğu etkiyle Selçuklu atalarımızı, adeta ana dillerini terk edip yabancı bir dili benimseyen, onunla yazıp konuşan, asimilasyona uğramış, yozlaşmış insanlar hâline sokuyoruz. Doğrudur, o dönemde Farsça yazı dili olarak kullanılmıştır. Lakin bu, Selçukluların mensup olduğu Oğuz Türkçesinin henüz yazı dili hâline gelememesinden kaynaklıydı. Sanılanın aksine kimse bülbül gibi Farsça konuşmuyordu!

Bu ve bunun gibi pek çok iddiada, "Türk bunu yapamaz," önyargısının etkisi var mı sizce?

Neden yapamasın? Yapmış işte! O coğrafyada devletini kurmuş, yaşatmış, şehirler kurmuş, medeniyet oluşturmuş ama bunları Türkçe ile yapamıyor! Olacak şey değil!

Büyük vezirin hayatına eğilelim biraz. Çocukluk yılları nasıldı? Nasıl bir eğitim almıştı mesela?

Özel bir adam olduğu çok açıktır. Ben şöyle düşünüyorum; bazen Allah, bazı kişilere kut veriyor. Kut kavramını sadece hükümdarlık için düşünmeyin. Bu tür işler için de oluyor. Bir tür dehaydı yani.

Nizâmülmülk, esasında aristokrat denebilecek bir aileden geliyor. Erken yaşta annesini kaybetmiş ve sütanneleri tarafından büyütülmüş. Babası oğlunu iyi bir şekilde yetiştirmek istiyor. Fakat o dönemlerde iyi bir eğitim almak, hatta okumak bile son derece zor ve masraflı bir işti. Günümüzdeki gibi öyle her köşede bir okul yoktu. Dolayısıyla insanlar eğitim ve öğretim imkânlarına pek sahip değiller. Hatta sahibi geçtim, buna talip de değiller. Çünkü o dönemin insanının hayata ve geleceğe bakışı bugünkünden çok farklıydı. Halkın büyük kısmı hayvancılık, çiftçilik veya ticaretle uğraşıyordu. O nedenle bugünkü gibi okuyup bir meslek sahibi olmak ya da kamu veya özel bir kurumda işe girmek gibi bir gelecek kaygıları da çabaları da yoktu.

O dönemdeki eğitimde aile faktörü öne çıkıyor. İlimle içli dışlı, aristokrat bir aileye mensup olması elbette eğitim öğretim imkânlarını kazanmasına yol açıyor. Ama sadece imkânların elinde olması onu başarılı yapmıyor. Nitekim kendisi de fevkalade zeki, kabiliyetli ve öğrenmeye hevesli bir çocuktu. Bundan dolayıdır ki, erken yaşlardan itibaren o dönemin eğitim sistemlerindeki aşamaları tek tek geçiyor. Zamanla kendisini geliştiriyor ve yalnızca okuyup yazmakla yetinmeyip kendine has düşünceler ortaya koyuyor. Hâliyle, bu esnada da bilgisi ve zekâsıyla hocalarının dikkatini çekiyor. Yıllar geçtikçe ilme karşı ilgi ve merakı artıyor. Ancak artık doğduğu toprakların ilim çevreleri ona yetmiyor. Sığmıyor oralara. Bu yüzden İslam coğrafyasının farklı bölgelerinde yer alan önemli ilim ve kültür şehirlerine seyahat etmeye, buradaki âlimlerden dersler almaya başlıyor.

Bilgisini gezip görerek mi takviye ediyor?

Devrin önemli ilim merkezlerinde, yani mesela Halep'te, Nişabur'da, Isfahan'da ve tabii Bağdat'ta dönemin meşhur âlimlerinin rahle-i tedrisatından geçiyor. Böylece kısa süre içinde hem bir âlim hem de bir devlet adamı olarak kendisinden söz ettirmeye başlıyor. Babası zaten Selçuklulardan önce de Gaznelilerin hizmetinde bulunmuş. Devletlû bir adam yani. Bunlar böylelikle devlete intisap etmiş, devlet terbiyesi almışlar. Fakat Gazneli Devleti 1040'ta

yapılan Dandanakan Savaşı'nda Selçuklulara karşı mağlup olunca onlar da Gaznelilerin hizmetinden ayrılmak durumunda kalıyorlar.

Buna bir nevi transfer diyebilir miyiz?

Denebilir. Hem de çok iyi bir transfer. Zaten o dönemde birçok devlet şöyle bir strateji yapıyor; sonuçta devlet hizmetinde çalışacak nitelikli ve yetişmiş insan bulmak çok zordu. Dolayısıyla böyle yetenekli ve tecrübeli devlet adamlarını kendi bünyelerine davet ediyorlar. Nihayetinde onlar da Selçuklu hizmetine bu şekilde giriyorlar.

"Kötü komşu insanı ev sahibi yaparmış," denir. İbn-i Şâdân'ın da Nizâmülmülk'ün hayatında buna benzer bir etkisi mi oluyor?

Evet; istemeden, farkında olmadan Nizâmülmülk'e kapılar açıyor. Şerde bir hayır oluyor zaman zaman. İbn-i Şâdân da Nizâmülmülk için öyle olmuş.

Nedir bu hadise?

Hikâyesi şudur: Nizâmülmülk, babasıyla birlikte Gaznelilerin Horasan valisi Ebu'l-Fazl'ın yanında çalışmaya başladıktan kısa bir süre sonra, 1040 yılında Dandanakan Savaşı oluyor ve baba-oğul, bu defa Selçukluların hizmetine giriyorlar. Bu sırada Nizâmülmülk, Çağrı Bey'in Belh amîdi olan İbn-i Şâdân'ın yanında kâtip olarak çalışmaya başlıyor. Sonuçta genç bir insandı. Gelgelelim, bu İbn-i Şâdân, iyi bir idareci olmakla birlikte bazı kusurlara sahip ve bunların en büyüğü cimriliği... Paraya düşkün biri anlayacağınız. Çalışanlarının maaş ve ücretlerini ödemede pek çok defa cimrilik ediyor. Hatta bazen onların binbir meşakkatle biriktirdikleri paraya el koyduğu bile oluyor.

Hem para vermiyor hem de güç bela verdiğini geri alıyor, öyle mi?

Evet, öyle yapıyor. Bu konuda en çok üzerine gittiği memurların başında da Nizâmülmülk geliyor. Genç Hasan, ne zaman biraz

para biriktirip bir şeyler satın alsa, "Ey Hasan! Görüyorum ki, bayağı şişmanlayıp semirdin," diyerek kendisini taciz ediyor. Onu rüşvet almakla, yolsuzluk yapmakla itham ederek para ve mallarına el koyuyor. Bu durum birkaç kere tekrar edince Nizâmülmülk dayanamıyor ve Belh'ten kaçıp Merv şehrine, Çağrı Bey'in yanına gitmeye karar veriyor. Akabinde Çağrı Bey'in hizmetine girmesiyle birlikte hayatı tümden değişiyor. Yani İbn-i Şâdân'ın başlangıçta şer gibi görünen tacizleri, haksızlıkları nihayetinde Hasan için hayırlara vesile oluyor.

Sadece onun için değil, Türk tarihi için de öyle olmuş diyebilir miyiz?

Doğru bir tespit olur. Çağrı Bey'in yanına geldiğinde henüz yirmili yaşlarındadır. Fakat kabiliyeti ve zekâsıyla hemen dikkat çekiyor. Üstelik Gazneliler ve ardından İbn-i Şâdân'ın hizmetinde tecrübe de kazanmış. Çağrı Bey'in huzuruna çıkınca biraz babasından, biraz da kendisinden bahsediyor. Ardından İbn-i Şâdân'la aralarında geçenleri anlatıp Çağrı Bey'in adalet ve merhametine sığınıyor. Çağrı Bey insan sarrafı tabii. Onun iyi yetişmiş, zeki ve dürüst biri olduğunu hemen anlıyor. Zaten Nizâmülmülk sözleri, tavır ve davranışlarıyla bir yıldız gibi parlıyor ve bu hâliyle bir bey konağından ya da sultan sarayından başka bir yere yakışmayacağını gösteriyor. Çağrı Bey de kendinden son derece emin, güzel düşünüp güzel konuşan bu adamı kendi hizmetine almakta tereddüt etmiyor.

Ve oğlu Alp Arslan'ı ona emanet ediyor. Muhteşem bir vizyon değil mi?

Kesinlikle öyle. Çağrı Bey belki de ilk görüşte oğlu için aradığı hocayı bulduğunu anlıyor. O sırada henüz gencecik bir melik olan oğlu Alp Arslan'ı yanına çağırıp, "Oğul, bu adam senin hocandır. Benden sonra onu baba bil ve sözüne kulak ver," diyerek Alp Arslan'ı kendisine emanet ediyor. Böylece biri sultan, diğeri vezir unvanıyla Türk tarihinin en önemli simaları arasına girecek Alp Arslan ile Nizâmülmülk'ün yolları o gün kesişmiş oluyor. Kılıç ve kalem bir kına giriyor. İbnü'l-Esîr bu hadiseyi şu şekilde anlatıyor:

"Nizâmülmülk daha sonra Merv'e gitti ve Çağrı Bey'in huzuruna girdi. Çağrı Bey, onu görünce elinden tutup oğlu Alp Arslan'a teslim etti ve ona 'Bu, Hasan-ı Tûsî'dir. Onu teslim al ve bir baba kabul et. Sakın muhalefet etme,' dedi."

Nizâmülmülk, Selçuklu hanedanı için çok önemli bir şans oluyor. Ancak öte yandan ailenin de onun için büyük bir fırsat olduğunu söyleyebiliriz değil mi?

Muhakkak. Nizâmülmülk o sırada henüz yirmili yaşlarda, Alp Arslan ise onlu yaşlarında. Nizâmülmülk, Alp Arslan'ın hizmetine girdiği andan itibaren genç melikin sahip olduğu yeteneklerini geliştirmek, onun daha iyi yetişmesini sağlamak için büyük bir çaba gösteriyor. Alp Arslan'ın babasından aldığı savaşçılık ve kumandanlık özellikleri var. Bunların yanında devlet idaresi ve işleyişi gibi konular ile çeşitli bilimlerde ona hocalık ediyor. Zamanla aralarındaki güven ve muhabbet o kadar gelişiyor ki, Nizâmülmülk onun hem hocası hem arkadaşı hem de her konuda başvurabildiği danışmanı hâline geliyor. Hatta neredeyse ağabeyi... İkili, bütün vakitlerini beraber geçiriyor. Sadece o günün ilim, siyaset ve devlet hayatına dair meseleler hakkında görüş alışverişinde bulunmakla yetinmeyip geleceğe yönelik planlar da yapıyorlar.

***Nizâmülmülk* kitabınızda şöyle bir ifadeniz var. Diyorsunuz ki; "Sultan mı Vezir sayesinde büyümüştü, yoksa Vezir mi Sultan sayesinde, karar vermek zordu."**

Hakikaten karar vermek zordur. Çünkü aralarındaki ilişki, tarihte benzerine az rastlanır bir sultan-vezir birlikteliği oluşturuyor. Yeri geldiğinde fikir ayrılıkları da yaşıyorlar. Fakat bu farklılıklar bile daha doğruyu, daha güzeli bulma konusunda birbirlerine katkıda bulunma sınırlarını hiç aşmamış. Muazzam bir ilişkileri var. Adını koymak zor. Baktığımız zaman, Alp Arslan'ın Nizâmülmülk'e sunduğu özgürlük ve güven ortamı, onu büyük projelerin altyapısını hazırlamaya teşvik ederken, Nizâmülmülk de Alp Arslan'ın ufkunu genişletiyor. Bir cihan sultanı olması için atması gereken adımları

gösteriyor. Hazırlanması gereken yapının kapılarını açıyor. Şüphesiz Selçuklu Devleti'nin karşılaştığı iç ve dış meselelerin çözümünde; devlet teşkilatının, sosyal ve ekonomik yapının düzenlenmesinde; çeşitli devlet kurumlarının düzenli işlemesinde en fazla gayret eden oydu. Ikta ve gulâm sistemi gibi bazı eski uygulamaların zamanın şartlarına göre yeniden düzenlenmesinden tutun, Nizamiye Medreseleri gibi ilk defa onun tarafından planlanan kurumlara, devlet teşkilatının çeşitli kademelerinde ilk defa onun tarafından yapılan düzenlemelere kadar pek çok mesele hep Nizâmülmülk'ün ışık saçan zekâsının ve ileri görüşlülüğünün eseridir.

Ama bütün bunların yanında Alp Arslan'ın da Nizâmülmülk'e itibar edip onu her zaman yanında tutmasının, onun kıymetini, üstün özelliklerini takdir etmesinin ve özellikle yapacağı işler için imkân, fırsat ve destek vermesinin Nizâmülmülk için büyük bir şans olduğunu söylemek lazım. Aksi takdirde, hatırlayın, İbn-i Şâdân gibi kıymet bilmeyen birinin elinde kalsaydı, hayatını bugün tarih kitaplarında ismine bile rastlanmayan biri olarak geçirebilirdi. Yine mesela Nizamiye Medreseleri fikrini açtığında Sultan tarafından karşılık bulmasaydı ne olurdu? "Ne gereği var böyle şeylere vezir?" diyen ufku kapalı bir sultana denk gelseydi?

Unutmamalı ki, ilim ve sanat, takdir edilmediği yerden göçer. İlmi ve sanatı, âlimi ve sanatçıyı fark edip takdir etmek de başlı başına büyük bir meziyettir. Bu durumda gerçekten de, "Sultan mı Vezir sayesinde büyüyor, yoksa Vezir mi Sultan sayesinde?" karar vermek kolay olmasa gerek.

Nizâmülmülk Malazgirt'te neden Alp Arslan'ın yanında yoktu? Hâlbuki savaşa gitmeden önce çıktığı Suriye seferinde o da vardı.

Evet, sadece Malazgirt Savaşı'nda yok. Aslında bunun iki sebebi var. Birincisi şu: Sultan Alp Arslan girişeceği savaşın tehlikesinin farkında. Onun için savaş meydanının kendine mezar olması durumunda devleti, milleti ve dahi bütün İslam beldelerinin ihtiyat zincirlerini boşta bırakmaması gerektiğini biliyor. Bu yüzden kendisine

bir şey olması durumunda veliahdı oğlu Melikşah'ı sultan yapma sözünü alırken, ihtiyat zincirlerini önce Allah'a, sonra da Nizâmülmülk'e bırakıyor. Eşi Seferiye Hatun'u, iki gözünün nuru Melikşah ve diğer çocuklarını, hazineleri ve diğer devlet işlerinin tanzimini veziri Nizâmülmülk'e emanet edip onu Tebriz veya daha kuvvetli bir ihtimalle Hemedan'a gönderiyor.

İkinci sebep ise yine Sultan'ın savaşla ilgili aldığı tedbirlerle ilgilidir. Olası bir mağlubiyete karşı muhtemelen Azerbaycan'da Urmiye Gölü'nün kuzeyinde bulunan Hoy-Selmas arasında ikinci bir ordu toplamayı planlıyor. Bu ordu, mağlubiyet karşısında düşmanı bekleyen yeni bir savunma hattı oluşturacak. Bunun için çok önemli. İşte bu önemli görevi de en güvenilir ve kabiliyetli adamı Nizâmülmülk'e veriyor. Yani Nizâmülmülk Malazgirt Savaşı'nda meydanda değilse de, Sultan'ın savaşa gönül rahatlığıyla girmesini temin eden iki önemli vazifeyi birden görüyor.

Nizâmülmülk, Alp Arslan'ın hayatının her aşamasında onun için bir yol gösterici oluyor. Sultanlığında da öyle. Mesela Sultan, Urfa dükü Vasil'in elçisini öldürtmek üzereyken, "Elçiye zeval olmaz," diyerek bu hatayı engelleyen o oluyor. Keza daha önce anlattığımız Kutalmış'la savaş sırasında, o bataklıkta tereddüt eden Alp Arslan'ı harekete geçiren yine Nizâmülmülk olmuştur. Bu belki de bir kader ânıdır. Tarihin akışı değişmiştir.

O savaşta hükümdar değişebilirmiş yani... O kadar kritik bir savaş olmuş.

Sultan'ın Urfa dükünün elçisini öldürtmek isteğiyle ilgili, buna benzer bir örnek de Sultan Alp Arslan'ın Doğu Anadolu'ya girdiği 1064'te yaşanıyor. Bu sırada Alp Arslan'ın huzuruna gelen Tuğtekin isimli Türkmen beyi, Sultan'ı Anadolu içlerine hareket etmeye teşvik edip kendisine kılavuzluk yapabileceğini söylüyor. Ama Nizâmülmülk, "Ermenistan ve Gürcistan topraklarında güvenli üsler oluşturmadan, modern ifadeyle geri güvenliğini sağlamadan bu tür bir harekâta girişmenin doğru olmayacağını" söyleyerek Sultan'ı ikna ediyor. Sultan ona ne kızıyor ne de gönül koyuyor. Dediğini yapıyor.

Sultan ile Vezir arasında çok ciddi bir güven ilişkisi var. Eşine pek rastlanabilecek bir durum değil sanki. Biraz bu ilişkiden söz eder misiniz?

Şöyle bir benzetme yapabilirim. Sultan ve Vezir, aynı kında duran kılıçla kalem gibiler. 1029 yılında doğan Alp Arslan, vefat ettiğinde kırk üç yaşındaydı. 1018 senesinde doğan Nizâmülmülk'le aralarında on bir yaş vardı. Sultan ve Vezir'in yolları Dandanakan Savaşı'ndan hemen sonra, yani 1040 veya 1041 yılında kesişti ve o tarihten sonra Sultan Alp Arslan'ın vefat ettiği 1072 yılına kadar hiç ayrılmadı. Bu durumda Sultan ve Vezir'in yol arkadaşlığı otuz yıldan fazlaydı. Sultan ona talebe olduğunda on bir-on iki yaşlarındaydı. Bir nevi Vezir'in elinde büyüdü. Başlangıçta hoca-talebe ilişkisi şeklinde başlayan bu birliktelik, zamanla gelişip önce arkadaşlık ve dostluğa, ilerleyen yıllarda ağabey-kardeş ilişkisine dönüşmüştür. Böylesine bir birlikteliğin temelinde sağlam bir güven duygusunun olmaması düşünülemez.

İyi ama yeri geliyor baba ve oğlun, kardeşlerin bile arası bozuluyor. Hele ki, iktidar için birbirlerini öldürtüyorlar. Üstelik ikilinin arası iyi olsa bile üçüncü kişiler devreye girebiliyor. Vezir'in konumunu kıskananlar hiç mi olmamış?

Olmaz mı? Neticede Nizâmülmülk'ün seveni olduğu gibi sevmeyeni de vardı. Mesela, bir rivayete göre, bir gün Alp Arslan namazını kılmak için mescide girmiş. Namaz kılacağı yere veziri Nizâmülmülk aleyhinde bir ihbar mektubu ya da jurnal işte, o tarz bir şey bırakılmış. Sultan bir bakmış; Nizâmülmülk'ün ne kadar malı olduğu ve ne gibi vergiler aldığı, rüşvet ve yolsuzluklarına ilişkin bir sürü şey yazıyor. Bir ara yazılanların doğru olabileceğini düşünse de Vezirine itimadını kaybetmiyor. Hemen onu huzuruna çağırıyor ve mektubu uzatıp şöyle diyor:

"Bu mektubu al. Eğer burada yazılanlar doğru ise ahlakını güzelleştir, yanlışlarını düzelt. Yok, eğer yalan söylüyorlarsa onların hatalarını bağışla. Tedbirini al ve onları öyle mühim işlerle meşgul et ki, böyle fitne ve fesat işlerine vakit bulamasınlar."

Şimdi ben size bir soru sorayım, tarihte ya da günümüzde böyle bir örneğe rastlamak mümkün mü?

Selçukluların tarih sahnesine çıkışları İslam dünyasında önemli bir gelişme teşkil ediyor. Özellikle Sünnî İslam'ın adeta koruyucusu oluyorlar değil mi?

Selçuklular daha Tuğrul Bey döneminde, yıllarca Abbasî halifelerini baskı altında tutan Şiî Büveyhilerin tahakkümüne son vermiş ve esir alınarak zindana atılan Halife el-Kâim Biemrillâh'ı kurtarıp tekrar makamına oturtmuşlar. O tarihten, yani 1055'ten itibaren Sünnî İslam halifeliğinin koruyucusu Selçuklulardır. Alp Arslan dönemine gelindiğinde ise İslam âlemindeki bu iki başlılık had safhaya ulaşmış vaziyette. Öyle ki, Mekke ve Medine dâhil olmak üzere birçok İslam beldesinde Şiî Fâtımî halifesi adına hutbe okunuyor. Alp Arslan önce Mekke ve Medine'de tekrar Abbasî halifesi el-Kâim Biemrillâh adına hutbe okunmasını sağlıyor. Hatta bu başarısından dolayı Abbasî halifesi tarafından "Burhanu Emiri'l-mü'minîn", yani "Halifenin delili, halifenin halife olduğunu ispat eden" unvanını alıyor. Bu olaydan sonra, o dönemlerde Orta Doğu'nun önemli devletlerinden biri olup Hamdani Devleti'nin hükümdarı Nasıruddevle Ebu Cafer b. Hamdan, Fâtımîlere karşı Sultan Alp Arslan'dan yardım istiyor. Aynı zamanda Fâtımî Devleti'nin veziri olan Hamdan, Alp Arslan'ı Suriye ve Mısır'ı Selçuklu hâkimiyetine alması için davet ediyor. Bu daveti bir fırsat sayan Alp Arslan, İslam dünyasındaki iki başlılığı ortadan kaldırmayı düşünüyor ve büyük bir orduyla bölgeye hareket ediyor. Bugünkü Doğu Anadolu'nun doğusunda bulunan Azerbaycan bölgesi üzerinden Anadolu'ya giriyor, ardından güneye inerek Halep'e kadar geliyor. Halep'te bulunduğu esnada Romanos Diogenes'in seferinden haberdar olunca dönmek zorunda kalıyor ve Malazgirt Savaşı yaşanıyor.

Malazgirt'i Sultan Alp Arslan röportajımızda teferruatlı bir şekilde konuştuk zaten. O yüzden Nizâmülmülk ile devam edelim. Sultan ile arasında istihbarat teşkilatının kaldırılması konusunda bir ihtilaf olduğunu görüyoruz.

Sultan'a göre istihbarat; aşağılık bir iş, ispiyonculuk, mert olmamak gibi bir şeydi. Sonuçta o bozkır geleneği adamı. Ancak Vezir'e

göre bir devletin olmazsa olmazlarındandı. Nitekim dönemin kaynaklarına yansıdığı kadarıyla Sultan'la Vezir arasında yaşanan fikir ayrılıklarından biri, başlangıçta posta hizmeti için kurulsa da zamanla bir istihbarat veya gizli haber alma teşkilatına dönüşen berid teşkilatının oluşturulması meselesiydi. Nizâmülmülk'ün istihbarat teşkilatının önemine ve gerekliliğine işaret eden bütün uyarılarına rağmen Sultan Alp Arslan, casusluk ve casuslardan nefret ediyor. Bu yüzden söz konusu teşkilatın gereksiz ve yakışıksız olduğunu düşünüyor. Ona göre haber/istihbarat alışverişi, muhtelif beldelerdeki dostlar tarafından sağlanmalıydı. Aksi takdirde gelecek yanlış haberler, yanlış işlerin yapılmasına sebep olabilir; bu da dostlarla arayı açabilirdi. "Haberci bize bir haber getirdiği zaman kendinin bir garezi varsa, dostu düşman, düşmanı dost suretinde gösterebilir," derdi.

Bu yüzden Sultan Alp Arslan döneminde istihbarat teşkilatı fazla gelişmedi ve bu zafiyet kısa zamanda çeşitli olumsuzluklara sebep oldu. Mesela, Selçuklu İmparatorluğu içinde gizli faaliyetlerde bulunan Batıniler, birdenbire çok kuvvetli bir şekilde ortaya çıktılar ki, bunun bir sebebi de Selçuklu istihbarat teşkilatındaki zafiyetti. Nizâmülmülk ise özellikle Batıni faaliyetleri karşısında istihbarat teşkilatına çok önem vermişti. Ama neticede Batıniler tarafından öldürülmekten kurtulamayacaktı.

Vezir ile Alp Arslan ağabey-kardeş gibiydi dediniz. Melikşah'la da baba-oğul gibilerdi diyebilir miyiz?

Daha önce de söylediğimiz gibi Alp Arslan'la Vezir arasında on bir, on iki yaş var. Ama Melikşah'ın doğumundan itibaren onun yanındaydı. Sultan Alp Arslan, oğlu ve veliahdı Melikşah'ı bu sebeple ona emanet ediyor. Hatta kendisini ona "atabeg" tayin ediyor. Bahsettik, Sultan Alp Arslan 1072'de henüz kırk üç yaşındayken şehit ediliyor. En büyük oğlu ve veliahdı Melikşah, ama o da henüz on sekiz yaşında. Başta Kavurt Bey olmak üzere kuvvetli taht iddiacıları karşısında gençliğinden ve tecrübesizliğinden kaynaklanan bir hata yapması durumunda sadece tahtı değil, hayatını da kaybedebilir. İşte bu anda sahneye Nizâmülmülk çıkıyor.

O, bu işi sadece bir vazife değil, aynı zamanda da bir vefa borcu olarak görüyor. Zira Melikşah ona, Sultan Alp Arslan'ın emanetidir. Üstelik neredeyse doğduğu andan itibaren eğitiminden sorumlu olduğu için, oğlu derecesinde. Zaten Sultan Alp Arslan da onu "atabeg" tayin etmiş ve nasıl ki, vaktiyle babası Çağrı Bey onu Nizâmülmülk'e emanet etmişse o da oğlu Melikşah'ı Nizâmülmülk'e emanet ederek, "onu baba bil," demiş. Yani bilge vezirin, Melikşah'la ilişkisi de sadece bir hoca-talebe ilişkisi olarak kalmamış, adeta baba-evlat ilişkisine dönüşmüş. Anlaşıldığı kadarıyla Melikşah da bunu böyle kabul etmiş. Zira bazı kaynaklara göre o da Nizâmülmülk'e "baba" diye hitap ediyor.

Ancak sonrasında sanırım Terken Hatun'un da tesiriyle Melikşah ile aralarına bir soğukluk giriyor.

Öncelikle şu Terken Hatun konusundaki genel bir yanlışı düzeltmemiz lazım. Evet, tarihteki Terken Hatun, Melikşah'ın ilk göz ağrısıydı. Selçuklular, o dönemde Afrâsyâb'ın soyundan geldiklerine inanılan, bu yüzden "Han-ı Hanan", yani hanların hanı olarak kabul edilen Karahanlılarla çok kız alıp vermişler. Ancak ilginç olan şu, Selçuklu melikleriyle evlenen bu Karahanlı melikelerinin hepsi kaynaklarda Terken adıyla kaydedilmiş.

Aslında Terken, eski Türklerde hanedana mensup kadınlar için kullanılan bir unvandır. Tıpkı hatun gibi. Yani isim değil. Ama muhtemelen Arap veya Fars yazarlar, kendilerine sürekli Terken dendiği için, bu kadınların ismini hep Terken diye yazmışlar. Yoksa hepsinin ismi de Terken olamaz. Ama ne yazık ki, gerçek isimleri hakkında bilgimiz yok. Sadece Melikşah'ın hanımı için Terken dışında Celaliye Hatun ismi geçiyor ki, bu da Melikşah'ın Celalüddevle lakabına nispetle verilmiş olabilir. Melikşah, Terken'le çok küçük yaşlarda nişanlanıp evlenmiş.

Kaynaklar onun çok hoş ve güzel, aynı zamanda da otoriter bir kadın olduğunu ve Sultan'ın ona çok düşkün olduğunu söylerler. Dört çocuğu olmuş: Dâvud, Ahmed, Mâhmelek Hatun ve Mahmut. Davud hakkında hiçbir bilgimiz yok. Ama Melikşah'ın daha çok küçük

yaştayken Ahmed'i veliaht ilan ettiğini, ama Ahmed'in 1088'de, henüz on bir yaşındayken vefat ettiğini biliyoruz. Anlaşılan o ki Ahmed'in vefatından sonra Terken, küçük oğlu Mahmut'un veliaht ilan edilmesini istiyor. Ama Mahmut daha süt bebesi. Nizâmülmülk ise bu yaştaki bir çocuğun veliaht tayin edilmesinin uygun olmayacağı görüşünde. Melikşah üzerindeki nüfuzunu da kullanarak o sırada Melikşah'ın çocukları içinde en büyüğü olan ve Sultan'ın Zübeyde Hatun isimli hanımından doğan Berkyaruk'u veliaht ilan ettiriyor.

Hoş, Berkyaruk da 1081 doğumlu. Yani o da veliaht tayin edildiğinde sekiz-dokuz yaşlarında. İşte bu durum, Terken Hatun'un Nizâmülmülk'e karşı kızgınlığına, hatta nefretine sebep oluyor. Açıktan açığa Nizâmülmülk'e tavır alıyor. Onu azlettirmek ve yerine kendi adamı Tâcülmülk'ü geçirmek için Melikşah'ı etkilemeye çalışıyor. Bir yandan kendisi Nizâmülmülk'ü kötüleyip dururken diğer yandan da başka insanları kullanıp çeşitli komplolara girişiyor. Zira ihtiyar vezirin yıllar içerisinde dostu kadar düşmanı da biriktiğinden kendi amacı doğrultusunda hareket edebileceği müttefikler bulmakta zorlanmıyor.

Kimler mesela?

Terken'in adeta bir saplantı hâline gelen Nizâmülmülk nefretindeki en büyük destekçisi kendi veziri Tâcülmülk Ebu'l-Ganaim'di. Onun ise vezirlik makamında gözü var. Üstelik Batınilerle de gizli bir ilişkisi bulunuyor. İhtiras gözlerini öyle bürüyor ki, şeytanın atına binmeye bile razı oluyorlar. O sırada Batıni faaliyetleri iyice artmış. Hasan Sabbah 1090'da Alamut'a yerleşmiş ve Selçukluları ortadan kaldırmaya ant içmiş. Tabii bir şer ittifakı oluşuyor ve hep birlikte Vezir'in sonunu hazırlamaya başlıyorlar.

Amaçlarına ulaştıklarını görüyoruz.

Oğlunu veliaht ve sultan yapma hırsı gözlerini kör etmiş bir anne ile şahsi ikbali için her şeyi yapmayı göze almış muhteris bir adam var. Öte yandaysa insanların bu tür zaaflarını kendi emelleri doğrultusunda kullanmada son derece başarılı olan fitne hareketi

Batıniliğin lideri yer alıyor. Doğrusu böyle bir ittifakla mücadele etmek, Nizâmülmülk gibi bilge bir vezir için bile çok zordu. Neredeyse elli yıldır liyakat ve sadakatini defalarca ispat eden Nizâmülmülk'ü türlü söylentilerle, haklı haksız şikâyetlerle değersizleştiriyorlardı ancak her şeye rağmen Sultan, hocam dediği, babam dediği bilge veziri gözden çıkarmıyor. Yani onu azletmiyor. Bunun üzerine de son çareye, suikasta başvuruyorlar.

Bunları Melikşah bahsinde biraz daha teferruatlı anlatacağız.

Siz, Melikşah'ın sonuna kadar Nizâmülmülk'ün arkasında durduğunu söylüyorsunuz değil mi?

Evet, öyledir.

Fakat bazı tarihçiler onun azledildiğini, hatta maruz kaldığı suikastta Melikşah'ın da bilgisi ve dâhli olduğunu iddia ediyorlar.

Buna katılmıyorum. Esasında, uzun yıllar birlikte yol yürümüş; dava, silah arkadaşlığı yapmış; aynı hedef için birlikte çile çekmiş, mücadele vermiş insanlar arasında zaman zaman fikir ayrılıklarının yaşanmasına tarihte çok rastlanır. Örneğin Atatürk ve diğer Milli Mücadele kahramanlarıyla yaşananlar da böyledir. Bunlar olağan durumlardır. Ama bu büyük şahsiyetlerin sonradan yaşadıkları küçük veya büyük fikir ayrılıklarını, kırgınlıklarını abartarak birbirlerine düşman oldukları, kin ve nefret besledikleri şeklinde değerlendirmek hiç doğru değil. Allah aşkına, geçmişin, yol arkadaşlığının, beraber çekilen çilelerin hiç mi hatırı olmaz? Nizâmülmülk'ün azli veya Melikşah'ın suikasta dâhli meselesi de öyledir.

Bu konuda kaynaklar net bilgi vermiyor. Aşağı yukarı hepsi Sultan'la Vezir'in arasının iyice açıldığını belirttikten sonra, "Benim sarığımla senin tacın birbirine bağlıdır," hikâyesini anlatıyor. Kaynakların birkaçı bu hadiseden sonra Vezir'in azledildiğini yazsa da çoğunda böyle bir bilgi yok. Zaten gelişmeler de azledilmediği, görevinde kaldığı yönündedir. Hatta bir süre sonra Bağdat'a gitmek için

birlikte hareket ediyorlar. Bu yolculuk sırasında Nizâmülmülk'ün, Sultan'ın ardından hareket etmesine ya da Sultan'ın ona haber vermemesi veya geç haber vermesine bakılırsa arada bir kırgınlık var. Ama azil, nefret veya bir düşmanlık yok. Bana kalırsa, suikast kararı da bundan sonra uygulamaya koyuluyor. Çünkü Sultan, Vezirinden vazgeçmiyor. Bu durumda muhalifleri ve düşmanları için tek çare kalıyor; o da suikast.

Yani Sultan'ın Vezir'i gözden çıkarması değil, aksine çıkarmaması mı suikasta kadar giden yolu açıyor?

Evet, aynen öyle oluyor.

Az önce bahsini ettiğiniz bir hikâye var. Hatta kitabınızda da epeyce söz ediyorsunuz. Şu, "Benim sarığım ile senin tacın birbirine bağlıdır," cümlesi. Nedir o diyaloğun aslı?

Kaynaklar hadisenin farklı versiyonlarını anlatsalar da hikâye şudur: O sırada Nizâmülmülk'ün oğlu, hatta bazı kaynaklara göre de torunu olan Osman, Merv reisidir. Ama Melikşah'ın Merv'e tayin ettiği Emir Kodan isimli şıhneyle anlaşmazlık yaşıyor. Bir rivayete göre halka zulüm yapan Kodan'ı hapsettiriyor. Bunu fırsat bilen Nizâmülmülk'ün muhalifleri Sultan'a yine Vezir'i kötülüyorlar. "Oğullarının her biri bir yere musallat olmuş. Kimseyi dinledikleri yok. Sizin gönderdiğiniz adamı bile hapsedebiliyorlar. Bu gücü nereden alıyorlar?" gibi sözlerle Sultan'ın kafasını karıştırıyorlar. O da kızıp Nizâmülmülk'ün baş düşmanı Tâcülmülk'ü aracı olarak gönderiyor.

Tâcülmülk, Vezir'in huzuruna geliyor ve Sultan'dan haber getirdiğini söylüyor. Muhtemelen kendisi de araya sözler katıp Sultan'ın ağzından konuşuyor:

"Ey Vezir! Saltanatta benim ortağım mısın ki vilâyet ve ıktâları kendi evladına veriyor, benimle meşveret etmeksizin istediğin mülk üzerinde tasarrufta bulunuyorsun? Niçin haddini aşıp edepsizlik yaparsın? Oğullarının her biri bir ülkeye vali ve hâkim oldular. Saltanat hürmetine ve devletin şerefine bozukluk getirmeğe başladılar.

Şimdi haddini bil, yetkilerini aşma. Yoksa vezirlik alâmeti olan divitini önünden, sarığını da başından alıp seni azlederim."

Tabii Nizâmülmülk bu sözler karşısında çok üzülüyor. Bir yandan da Sultan'ın, baş düşmanı Tâcülmülk'ü bu şekilde karşısına göndermesine hem kırılıyor hem de kızıyor. Çoğu zaman her iki Sultan'ı da en sinirli oldukları zamanlarda sakinleştiren, fevri hareketlerden uzak duran Nizâmülmülk, kırgınlık ve kızgınlık içinde sert bir cevap veriyor:

"Sultan'a de ki, Allah devletini daim ve saltanatını baki eylesin. Lakin şimdiye dek saltanatta ona ortak olduğumu yeni mi anlamıştır? Bunca zamandır Sultan'ın hizmetinde bir kusurum olmadığını, onun devleti için yapmadığım hizmet kalmadığını bilmez mi? Unutmasın ki bu dereceye benim tedbirimle ulaşmıştır. Babasının öldüğü vakti hatırlamaz mı? Halkı etrafına nasıl topladığımı, amcası ve kardeşlerini nasıl bertaraf ettiğimi, bütün düşmanların fesadını üzerinden uzaklaştırdığımı ne çabuk unutmuştur? Ona bütün ülkeleri zahmetsizce fethedip dünya hükümdarlarını ortadan kaldırdım. Bütün hükümdarlar âlemini ona tâbi kılıp devletine bir engel bırakmadım. Unutmasın ki, Sultan'ın saltanatı benim vezirliğim ile baki ve devleti benim ile berdevamdır. Benim sarığımla onun tacı birbirine bağlıdır. Eğer benim vezirlik sarığım giderse, bilsin ki onun da hükümdarlık tacı gider."

Öfke ânında bunları demesine diyor, ama sonra çok pişman oluyor tabii. Haddi aştığının farkındadır. Elbette, her iki tarafın da sözlerini fitnecilerin abarttığını, bire beş katarak karşı tarafa ilettiğini unutmamak lazım gelir.

Peki Sultan, Nizâmülmülk'ün bu cevabı karşısında ne yapıyor? Ya da bir şey yapıyor mu?

Şahsi fikrim şudur ki, aslında Melikşah da Nizâmülmülk'e o şekilde davrandığı için pişman oluyor. Aksi hâlde bu kadar sert bir cevap karşısında hemen bir şey yapması gerekirdi. Ama daha önce de dediğim gibi, onu azletmiyor. Nizâmülmülk'ün bu hadiseden kısa bir müddet sonra suikasta uğraması Melikşah'ın da işin içinde

olduğu gibi düşünceye yol açsa da bana göre bu doğru değil. Az önce de ifade ettik. İddianın tam tersine, bana göre azledilmediği için öldürülüyor. Burada bence bir de işin insani boyutu var. Birbirlerine baba ve oğul diye hitap eden iki kişi arasındaki bir tartışmadan bahsediyoruz. Babalar ve oğullar sürekli tartışır, fikir ayrılıkları yaşar, hatta kavga ederler. Birbirlerine kızsalar, kırılsalar da nihayetinde kucaklaşıp barışırlar. Daha dün tanışmış adamların tartışması değil ki bu! Otuz sekiz yaşındaki Melikşah'ın otuz sekiz senedir yanında bulunan, her konuda onu ve devletini koruyan baba dostu. Nasıl hemen gözden çıkarabilir ki?

Kitabınızda veziri bir Batıni fedaisinin öldürdüğünü yazmışsınız ama yine de bir şerh düşerek, son anlarında kendisini ziyarete gelen Melikşah'a sitem ettiğini de belirtmişsiniz. Nizâmülmülk'ü kim öldürttü?

Nizâmülmülk'ü Batınilerin öldürdüğü kesindir. Tartışmasız bir durum bu. Uzun yıllardan beri gizli teşkilatlanma içerisinde olan Hasan Sabbah, 1090'da Alamut'a yerleştikten sonra ses getirecek bir icraat yapmak istiyor. Bu öyle bir şey olmalı ki, hem devlet adamları hem de halkta büyük korku ve güvensizlik yaratsın. Tabii ki hedef Selçuklulardı. Zaten Hasan Sabbah tam bir Selçuklu düşmanı ve bunu açıkça da ifade ediyor. Nizâmülmülk, Batıni faaliyetler karşısında çok sert tedbirler almış. Hem eğitim faaliyetleri hem de askerî ve bugünkü ifadeyle polisiye tedbirlerle onlara göz açtırmıyor. Hasan Sabbah da daha gençlik yıllarında onun tarafından takibata uğramış. Hatta Mısır'a kaçmasının sırf bu yüzden olduğu söylenir. Dolayısıyla Nizâmülmülk'e de ayrı bir düşmanlığı var.

Popüler bir konu: Nizâmülmülk ve Hasan Sabbah aynı medresede mi eğitim görmüşler? Hatta Ömer Hayyam'ı da dâhil ediyorlar bu bahse.

Hayır, öyle bir şey yoktur. Bu tamamen Amin Maalouf'un *Semerkand* romanıyla yaygınlaşmış bir iddiadır. Tarihî gerçekliği yoktur, bir roman kurgusudur. Tabii bunu Maalouf icat etmedi, böyle

bir söylenti hep vardı. Üçü aynı mektepte eğitim görmüş, hatta kendi aralarında iddiaya girişmişler falan diye. Ama böyle bir şey yok. Nizâmülmülk'ün doğum tarihi bellidir. 1018 yılında doğmuş. Hasan Sabbah'ın doğum tarihi ile ilgili ise iki farklı tarih var; bunlardan biri 1046-1047, diğeri ise 1053-1054. Yani biz 1046'yı alacak olsak bile aralarında neredeyse yirmi sekiz yaş var. Nasıl arkadaş olabilirler? Bir ara 1070'lerde Rey'de yolları kesişiyor ama burada da dost veya arkadaş değiller. Tam tersine hasımlar. Nizâmülmülk, onun zararlı faaliyetlerinin en erken farkına varanlardan biriydi. Bu yüzden onu, daha bu kadar meşhur olmadan takibata tâbi tutuyor. Yani hiçbir zaman arkadaş, mektep arkadaşı, dost veya ahbap olmuyor; bir yerde birlikte çalışmıyorlar.

Gerçi birkaç muahhar kaynakta, mesela *Târîh-i Güzîde*'de onlar aynı mektepte eğitim almış ya da devlet hizmetinde birlikte vazife yapmış, fakat daha sonra aralarına kıskançlık girmiş ve yolları ayrılmış dostlar gibi anlatılsa da bunlar tarihî hakikate uygun değil. Kaynaklarda bazen bu gibi yanlış bilgilere, yakıştırmalara rastlanıyor. Mesela bir kaynakta Gazneli Mahmud'un Hindistan fetihleri Selçuklu sultanı Muhammed Tapar'a nispetle anlatılıyor. Tarihî hakikate uygun olanla olmayanı ayırmak lazım. Tarihçilik de işte burada başlıyor.

Bu yanlış bilginin yerleşmesinin bir sebebi de Batı'da kaleme alınan bazı çalışmalar ve özellikle romanlar. Bir kez daha üzerine basa basa söyleyelim ki, Hasan Sabbah ile Nizâmülmülk arkadaş değiller, akran değiller, aynı medresede eğitim görmemişler.

O hâlde Vezir'in öldürülmesine geri dönelim.

Saydığım sebeplerin de etkisiyle Hasan Sabbah amansız düşmanı Nizâmülmülk'ü ortadan kaldırmak istiyor. Bu amaçla diğer Nizâmülmülk muhalifleriyle irtibat kurmakta zorlanmıyor. Ona karşı adeta bir güç birliği oluşuyor. Oğlunu veliaht yapmaya çalışan Terken Hatun belki durumun farkında değil, ama Tâcülmülk'ün Batınilerle irtibatı var. Neticede evvela Vezir'i gözden düşürüp yıpratmaya çalışıyorlar. Ardından da Hasan Sabbah suikast emrini veriyor. Nizâmülmülk,

Sultan Melikşah'la birlikte Bağdat'a giderken Nihavend yakınlarında Ebu Tahir-i Erranî isimli genç bir Batıni fedaisinin hançer darbeleriyle yaralanıyor. Kısa bir süre sonra da vefat ediyor.

Melikşah'ın tavrı ne oluyor?

Suikastı haber alan Melikşah derhâl Nizâmülmülk'ün yanına koşuyor. Vefat etmeden hemen önce aralarında kısa bir konuşma geçiyor. Belli ki Nizâmülmülk'ün de şüpheleri vardı. Bu yüzden Sultan'a sitem edip, "Siz de bilirsiniz ki, ömrümü baban Alp Arslan ile senin devletine harcadım, ihtiyarladım. Zaten yeterince yaşlanmıştım. Ecelimle ölmemi bekleyecek kadar hatırım yok muydu? Neden ecelimle ölmeme izin vermedin? Ya da vezirlikten azletseydin de bana bu akıbeti reva görmeseydin," tarzı şeyler söylüyor.

Onun bu sözlerini duyan Sultan ise adeta donup kalıyor. Hocası, atabegi ve veziri Nizâmülmülk'ün sitemkâr bakışları karşısında gözyaşlarına boğuluyor ve her zaman boynunda asılı şekilde taşıdığı Kur'an'ı çıkarıp yeminler ediyor.

"Sen benim devletimin bereketi, vezirim, hocam ve atabegimsin. Ben ki, seni babam yerine koymuşum. Bunu sana nasıl reva görebilirim?" diyor.

Ben de işin içinde Melikşah'ın olduğuna kesinlikle ihtimal vermiyorum. Zaten Nizâmülmülk'ün öldürülmesinin hemen ardından Melikşah da aynı akıbeti yaşıyor. Yani bir bakıma Nizâmülmülk'ün dediği çıkıyor, vezirin sarığından sonra sultanın tacı da düşüyor.

Haşhaşîlerin ilk suikastları büyük vezire karşı gerçekleşiyor değil mi?

Döneme ait kaynaklarda Nizâmülmülk suikastını, Batınilerin döktüğü ilk kan, ilk suikast olarak kaydediyorlar. Ama aslında Nizâmülmülk'ten önce Save'de bir müezzin var. Bu müezzin Batınilerin davetine katılmamış. Bu yüzden fedailer tarafından öldürülüyor. Bazı kaynaklar Batınilerin ilk kurbanının bu müezzin olduğunu söylerler. Hatta Nizâmülmülk de buna karşılık marangozluk yapan bir Batıni elebaşını idam ettiriyor. Ardından Alamut üzerine Yorun

Taş, sonra da Emir Arslan Taş komutasında iki ordu gönderiliyor. Ama Save'deki müezzinin öldürülmesi, kendiliğinden gelişmiş bir hadise, yani planlanmış bir suikast değil. Nizâmülmülk suikastı ise bu bakımdan ilk örnek. Özellikle seçilmiş, planlanmış, sansasyonel amaçlı bir tertibattı.

Nizâmülmülk'ün mezarı nerededir?

Isfahan'da. Fakat maalesef ilgisizlik, özensizlik içerisinde... Gerçekten çok üzücü bir durum bu. Söyleşi ve konferanslarımda bu durumu sık sık dile getiriyorum. Fotoğraflarını gösteriyorum. Belki yetkililerimizin dikkatini çeker de gerekli adımlar atılır.

Vezir denince akla gelen en önemli şeylerden biri de adını taşıyan medreseler diye düşünüyorum. Biraz da Nizamiye Medreseleri'nden bahseder misiniz?

Klasik İslam kurumlarının biri medreselerdi. Ama bakın bu müessese, Selçukluların, yani Türk-İslam kültür ve medeniyetinin ürünüdür. Tabii ki, İslam'ın doğuşundan itibaren çeşitli eğitim öğretim kurumları oluşturulmuş. Özellikle Bağdat ve Kurtuba'da zamanına göre son derece gelişmiş eğitim öğretim kurumları var. Yine Karahanlılar döneminde kurulan bir medreseden söz ediliyor. Fakat bugün söyleyince akla gelen hâliyle medreselerin ilk kurucuları Selçuklulardır. Daha Tuğrul Bey döneminde, 1046'da Nişabur'da bir medrese kurulmuş. Yani Nizamiye Medreseleri'nden önce de Selçukluların medreseleri var. Ama tabii ki Nizamiye Medreseleri gerek fiziki yapısı gerek ders müfredatı gerekse eğitim öğretim faaliyetleri bakımından kendine özgü bir sistem ya da model ortaya koyuyor.

Neden Nizamiye Medreseleri deniyor? Yani kurucusu Nizâmülmülk olsa da neden Sultan'ın adıyla, devletin adıyla değil de Vezir'in adıyla maruf?

Nizâmülmülk, kafasında bir model oluşturduktan sonra meseleyi Sultan Alp Arslan'a açtı ve o da bu fikri kabul etti. Yani sadece

Nizâmülmülk'ün değil; önce Sultan Alp Arslan'ın, ardından da Melikşah'ın bu eğitim kurumları için verdiği emek büyüktür. Ama ilk teklifin Nizâmülmülk'ten gelmesi ve medreselerin hem fiziki yapılanmasındaki hem de plan, program ve eğitim faaliyetlerindeki katkısı sebebiyle bu kurumlar onun adıyla anılıyor. Evet, kendisi de bir âlim olan ve *Siyâsetnâme* gibi önemli bir eser ortaya koyan Nizâmülmülk'ün, bu kurumların fikir babası olduğu doğrudur. Ama onun bu fikrini uygun bulup faaliyete geçirmesini sağlayan, bu dev kurumlar için gereken her türlü maddi ve manevi imkânı sunan Selçuklu sultanlarını da unutmamak lazım.

Bu medreseler niçin kurulmuştur?

Esasında Nizamiye Medreseleri'nin kurulması için tek bir sebep göstermek doğru olmaz. Ancak o sırada Sünnî İslam coğrafyasında çok etkili bir hâle gelen Şiî nüfuzu ve propagandasının tetikleyici rolü inkâr edilemez. Zira o dönemde Şia çok güçlüydü. Hatta Sünnî İslam dünyasının merkezi olan Bağdat, Tuğrul Bey 1055'te şehre girip kurtarana kadar Şiî Büveyhoğullarının hâkimiyetindeydi. Tabii ki Halife de onların hâkimiyeti altında adeta esir hayatı yaşıyor. Tuğrul Bey siyasi ve askerî olarak durumu değiştirse de Şiî din adamlarının nüfuzu henüz kırılamamış. Onlarla ilmî bakımdan mücadele edecek Sünnî din adamlarının, âlimlerin yetiştirilmesi lazım. Görülüyor ki, hatta ilginçtir, bu medreselerin açılmasına sebep olan şey, İslam dünyası içerisindeki çatışmalar olmuştur. 900'lerde Şiî Fâtımî halifesi el-Muiz Li-dinillâh, Dâru'l-Hikme (el-Ezher) adıyla bir İsmailî medresesi açmıştı. Bu akademiyle Şiî akidenin İsmailî kolunun yayılmasını amaçlıyordu. Selçukluların bu faaliyetlere aynı dille cevap vermesi gerekiyordu. İşte Nizamiye Medreseleri'ni tetikleyen en önemli amillerden biri buydu.

Vezir'in, Nizamiye Medreseleri'ni Şâfiî mezhebi doğrultusunda oluşturduğunu, bunu da kendi mezhebinin Şâfiî olmasından ötürü yaptığını iddia edenler var. Sizce gerçekten böyle midir?

Mezhep meseleleri hep hassas ve tartışmalı bir konu olmuştur. O dönemde de mezhepler arasında zaman zaman çatışmalara varan bir rekabet söz konusuydu. Bu çatışma sadece Şiîler, Sünnîler veya Mutezililer arasında değil; Sünnî literatürde hak mezhepler olarak kabul edilen Şâfiîlik, Hanefîlik, Hanbelilik ve Malikilik arasında da mevcuttu.

Günümüzde de benzer çatışmalar hâlâ devam ettiği için Nizâmülmülk'le ilgili her konuşmada bu soru mutlaka soruluyor, niye Hanefî mezhebi değil de Şâfiî mezhebi? Evet, Nizâmülmülk Şâfiî-Eş'arî. Alp Arslan ve Melikşah ise Hanefî-Maturidî. Zaten Hanefîlik Türklerle adeta özdeşleşmiştir. Yani bir yerde Hanefî Müslüman varsa o çok büyük ihtimalle Türk'tür. Nizâmülmülk'ün Şâfiî olmasının, öncülük ettiği Nizamiye Medreseleri'nin de Şâfiî mezhebine göre programlanmasında etkisi olmuştur mutlaka. Ama bu etkiyi tek ve biricik sebep olarak düşünmek, hele hele Nizâmülmülk'ü mezhep taassubuyla ilişkilendirmek büyük haksızlık olur. Zaten dikkatle incelenirse o dönemki, hatta günümüzdeki mezhep çatışmalarının bile asıl sebebinin dinî-itikadi değil, çıkar merkezli olduğu ortadadır.

Biraz açar mısınız?

Nizamiye Medreseleri kurulduktan sonra, burada ders veren Şâfiî ulemanın kazancı ve itibarı artıyor. Bu kazanç ve itibardan istifade edemeyen diğer mezhep mensupları ise söz konusu durumu kabullenmek istemiyor. Böylece aralarında önceden beri devam eden çatışma Nizamiye Medreseleri'yle daha da şiddetleniyor. Bu süreçte diğer mezheplerden Şâfiîliğe geçerek Nizamiye Medreseleri'nde ders veren âlimlerin olduğunu da belirtelim. İşte mesele bundan ibaretti.

Yoksa bu tür bir mezhep ayrımı her şeyden önce Selçuklu sultanlarının din ve mezhep siyasetine aykırıdır. Ülkenin birçok yerinde Hanefî mezhebini temel alan medreseler de açmışlar, Şâfiî mezhebini esas alan medreseler de. Zira onlar, hiçbir zaman mezhep ayrımı yapmamış, yapılmasına da müsaade etmemişler. Sultanların Hanefî, yanlarında bu kadar uzun süre hizmet eden Vezir'in Şâfiî olması bunun en güzel örneği değil midir?

Bu zaman zarfında aralarında mezhep sebebiyle hiçbir anlaşmazlık yaşanmamış. Selçuklu sultanlarının, bir yerde veya inşa edilen bir imarette herhangi bir mezhebe üstünlük sağlayacak bir tutum içine girmediklerine dair çok örnekler var. Mesela Isfahan'da açılan bir medreseyle ilgili Melikşah'a, "Bu imaretten hangi taife faydalansın ve kazanç elde etsin?" diye soruyorlar, o da "Ben Hanefî mezhebinden olsam da bu imareti hâlis bir niyetle Allah Teâlâ'nın rızasını gözeterek yaptırdım. Bir kavmi, mezhebi kazançlı kılmak ve faydalandırmak, diğer bir taifeyi ise mahrum ve üzgün bırakmak gibi bir amacım yoktur," diyor ve medresenin vakfiyesine, bu medresenin evkâfından her iki imamın, yani Ebû Hanîfe ve Şâfiî'nin ashabının denk ve eşit olarak faydalanmasını yazıyorlar.

Nizâmülmülk'ün de aynı şekilde davrandığına dair çok çarpıcı bir örnek var. Dönemin meşhur âlimlerinden Ebu Nasr el-Kuşeyrî, Bağdat'ta Nizamiye Medresesi'nde bir vaaz veriyor. Eş'arî ve Şâfîî mezheplerinin üstünlüklerini söyleyip Hanbelîler aleyhinde konuşuyor. Bunun üzerine Hanbelîler ayaklanıyor. Nizamiye Medresesi'nin bulunduğu sokağa saldırıp birkaç kişiyi öldürüyorlar. Durumu Nizâmülmülk'e bildiren Şafîîler, Hanbelîlerin saldırısından şikâyet ediyorlar.

Herkes kendisi de Şâfîî olan Nizâmülmülk'ten Şâfîîleri koruyan bir karar beklerken o, "Sultan Melikşah'ın herhangi bir mezhep aleyhine tavır almak istemediğini, gayelerinin Sünnî düşünceyi güçlendirmek ve fitne fesada mani olmak olduğunu, Nizamiye Medresesi'ni de Sünnîliği yüceltmek için açtıklarını, maksatlarının ihtilafları körüklemek olmadığını, Eş'arîliğe dil uzatmanın yanlış olduğunu, Ahmed b. Hanbel'i de büyük bir imam olarak kabul ettiğini" söylüyor.

Yani özetle Nizamiye Medreseleri'nin Şâfîî fıkhı üzerine kurulmasını, o dönemde Şâfîî nüfusun Hanefî nüfusa göre oranı, keza Şâfîî ulemanın Hanefî ulemaya göre sayısı, Şâfîî fıkhının Şiî-Batıni propaganda karşısında daha elverişli olması gibi sebeplerde aramak lazım. Yoksa bunu mezhep taassubuna bağlamak, sadece Nizâmülmülk'e değil, Sultan Alp Arslan'a da haksızlık olur.

Merhum İbrahim Kafesoğlu Hoca, Nizamiye Medreseleri'ni "yeryüzünün ilk üniversiteleri" olarak nitelendiriyor. Katılıyor musunuz?

Hocanın tespiti budur ve doğrudur. Nizamiyeler bugünkü manada tam bir eğitim-öğretim veya ilim hamlesidir. O mezhepten mi, bu mezhepten mi meselesi tartışılacağına bunun üzerinde durmamız lazım. O güne kadar mevcut olmayan bir sistem, program ve içerik söz konusu. Çeşitli şehirlerde çok sayıda açılıyor. Tam bir ilim seferberliği. İşte bu yüzdendir ki, Selçuklu ülkesinde büyük bir ilmî ve fikrî gelişmeye sebep oluyor. Dahası sadece Selçuklular dönemi ve ülkesi de değil, daha sonra kurulan Türk-İslam devletleri ve bütün İslam coğrafyasında etkilerini sürdürüyor. Osmanlı medreselerinin de kökleri burada. İslam dünyasında çağdaş manada üniversitelerin öncüsü olmuş bu kurumlar.

Tabii bu işin ortaya çıkışında Selçuklu sultanlarının rolünü de bir kez daha vurgulayalım. Şüphesiz Nizâmülmülk'ün bunu başlatabilmesi ve ortaya çıkan kurumlar, özellikle Alp Arslan ve Melikşah'ın maddi-manevi desteği, ilme hürmetleri ve ufuklarıyla alakalıdır.

Peki, bu medreselerde yalnızca İslami ilimler mi vardı, yoksa müspet ilimler de öğretiliyor muydu?

Günümüzdeki Hukuk, İlahiyat, Edebiyat, Siyasal Bilgiler ve belli oranda da Fen Fakültesi müfredatının birleştirildiği söylenebilir. Farklı alanlarda dersler verilirdi.

Medreseler bahsini kapatıp, yine onunla özdeşleşen bir başka konuya geçelim. Yine ıktâ sistemini de vezirin bulduğu söyleniyor. Doğru mudur?

Aslında o bulmadı. Ancak uyarladı, geliştirdi. Bu mevzudan, *Selçuklu'nun Mirası Gulâm ve Iktâ* kitabımızda ayrıntılı bahsettim. Ancak özetlersem durum şudur: Iktâ sistemi, Orta Çağ İslam devletlerini ayakta tutan iki temel kurumdan biriydi. Diğeri de gulâm sistemiydi. Erken dönemlerden itibaren İslam devletlerinde ilk

örnekleri var. Ama Nizâmülmülk bu sistemi zamana, mekâna ve ihtiyaçlara göre öyle bir güncellemeyle uygulamaya koyuyor ki, bambaşka, yepyeni bir sistem zannediliyor. Bu yüzden bazı kaynaklar, "Ikta sistemini ilk uygulayan Nizâmülmülk'tür," demişler. Hâlbuki daha önce de vardı.

Nizâmülmülk'ün sisteme kattığı en büyük özellik, askerî bir yapıya büründürmesidir. Önceleri sadece sivil memurlara maaş karşılığı ıktâ verilirken, Nizâmülmülk'ten sonra gelirinden belirli sayıda asker ya da Osmanlı'daki ismiyle sipahi yetiştirmek şartıyla ıktâlar verilmeye başlıyor. Böylece ıktâ arazisinden elde edilen gelirlerle hem arazinin ıktâ edildiği sivil veya askerî memurun maaşı karşılanıyor hem de arazinin gelirine göre belirlenen sayıda ıktâ askeri ya da sipahi yetiştirilmesi sağlanıyor. Askerlerin eğitim, silah ve teçhizatı bu gelirden karşılandığından devlete ilave bir masrafı olmuyor.

Buna karşılık devlet, hazineden para çıkmadan ülke sathına yayılmış ve her daim sefere hazır, profesyonel bir orduya sahip oluyor. Bu uygulama o dönem için büyük bir yenilikti. Selçuklulara büyük bir avantaj kazandırdığı gibi hem onlarla aynı dönemde hüküm süren hem de onlardan sonra kurulan bütün Türk İslam devletleri için de bir model teşkil ediyor. Osmanlılardaki tımar sistemi ve tımarlı sipahiler bunun en güzel örneğidir.

Kuşkusuz Nizâmülmülk kadim devlet geleneklerini iyi bilen biriydi. Mesela Sâmânî ve Gazneli devlet teşkilatını esas alarak Büyük Selçukluların merkez ve saray teşkilatını tesis etmiş ve İslam geleneklerine uygun biçimde mahkemeler kurmuştur.

Siz siyasetname isminin genel bir isim olduğunu; Nizâmülmülk'ün eserinin gerçek adının *Siyerü'l-mülûk* ya da *Nasihatü'l-mülûk* olduğunu yazmışsınız.

Tıpkı *Mesnevî* denince akla Mevlana'nın eserinin gelmesi gibi aslında. Hâlbuki mesnevî edebi bir türün adıdır. Bu anlamda siyasetname de bir yazı türüdür. Ancak genel isim, Nizâmülmülk'ün kitabıyla özel isme dönüşmüştür.

Biraz daha açarsak eğer, siyasetname aslında Doğu dünyasında da, Batı dünyasında da edebî bir türün adıdır. Devlet adamlarına, devlet yönetimiyle ilgili dikkat edilmesi gereken hususları anlatan eserlerin tümüne "siyasetname" deniyor. Mesela *el-Medinetü'l-Fazıla*, *Kutadgu Bilig*, *Kâbusnâme*, Platon'un *Devlet*'i, Machiavelli'nin *Prens*'i hep bu tür edebî eserlerdir. Nizâmülmülk'ün eserinin adı da *Siyerü'l-Mülûk*. Yani meliklerin, hükümdarların hayatı. Ama yazıldığı andan itibaren öyle bir şöhret kazanmış ki, *Siyâsetnâme* adıyla tanınmış ya da özdeşleşmiş. Bu şu anlama geliyor: Demek ki, eser o kadar iyi, o kadar beğenilmiş ki; bir başyapıt, serlevha olarak bütün bir edebî türün adıyla tanınmış.

Siyâsetnâme hangi dilde yazılmıştır?

Eser Farsça yazılmıştır. Sultan Melikşah ölümünden birkaç yıl öne aralarında Nizâmülmülk'ün de bulunduğu büyük devlet adamlarından birer siyasetname yazmalarını istiyor. Her biri bir eser kaleme alıyorlar. Nizâmülmülk de bildiklerini, gördüklerini, zamanla edindiği tecrübeleri ve üstatlarından öğrendiklerini ihtiva eden bir eser kaleme alıyor. Bu eser, diğer devlet ricalinin yazdıklarıyla birlikte 1091 yılında Sultan'a takdim ediliyor. Sultan, kendisine sunulan eserler içinde yalnızca Nizâmülmülk'ün *Siyerü'l-Mülûk*'unu beğeniyor.

Ne yazık ki, elimizde Nizâmülmülk'ün kaleminden çıkma nüshası mevcut değil. Bize ulaşan nüshalar, kâtiplerin veya müstensihlerin elinden çıkanlardır. Nizâmülmülk eseri ilk başta otuz dokuz fasıl olarak kaleme almış. Fakat daha sonra ele aldığı konulara uygun kısa hikâyeler, rivayetler, ayet ve hadislerle, tarihî bilgi ve anekdotlarla genişletmiş; böylece fasıl sayısı elli bire yükselmiş.

Nizâmülmülk, 1092 yılında Bağdat'a gitmek üzere çıktığı son yolculuğundan önce eserin son hâlini Sultan'ın şahsi yazılarını yazan hattatı Muhammed Mağribî'ye emanet ediyor ve kendisine herhangi bir şey olduğu takdirde bu metinleri Melikşah'ın şahsına vermesini tembih ediyor. Böylece büyük vezir, sadece yaşarken değil, vefatından sonra da Selçuklu Devleti'ne hizmet etmeye devam ediyor.

Siyerü'l-Mülûk ya da *Siyâsetnâme*, zaman içerisinde İslam âleminin en meşhur, en çok okunan kitaplarından biri hâline geliyor. Özellikle hükümdarların başucu kitabı olmuş. Öyle ki, İbn Bîbî, Türkiye Selçuklu sultanı Alaeddin Keykubat'tan bahsederken, "Hâce Nizâmülmülk'ün *Siyerü'l-Mülûk*'unu elinden düşürmezdi," diyor.

Siyâsetnâme ne anlatır? İçeriği nedir?

Siyâsetnâme, içerik olarak devletin işleyiş biçimi, bürokrasideki aksaklıklar ve alınması gereken tedbirler, siyasi kurumlar ve rütbeler yanında, yönetim ve halk arasındaki ilişkiler ile yönetime muhalefet eden hareketler üzerinde yoğunlaşıyor. Nizâmülmülk, her konu ile ilgili görüşünü verdikten sonra, bazen kısa, bazen de uzun tarihî bilgi ve hikâyelerle görüşlerini destekleme yoluna başvurmuş ve böylece sadece bireysel görüş ve tecrübelerine değil, tarihsel tecrübelere de yaslanmıştı. Yaslandığı gelenek ve tarihsel tecrübe, İslam toplumları yanında İran ve Çin gibi, Müslüman olan ülkelerin İslam öncesi dönemlerine ve hatta Müslüman olmayan ülkelerin pratiklerine kadar uzanmakta.

Tarihî bir tarafı da var mı?

Hem tarihî hem de edebî tarafı var. Eserinde zikrettiği kaidelerin daha iyi anlaşılmasını sağlamak üzere ilave ettiği çeşitli hadise ve hikâyelerle, bazen Selçuklular devrine, bazen de başta Sâmânoğulları ve Gazneliler olmak üzere Sâsânîler, Emevîler, Abbasîler, Karahanlılar, Saffârîler, Büveyhoğulları ve Salgurîler gibi muhtelif hanedanların dönemine dair çarpıcı bilgiler veriyor. Zira ona göre, "kitabın maksadı, masal anlatmak değil. Bizden evvelkilerden haber vermek, kalanlardan meyveler devşirmek."

Bu itibarla *Siyâsetnâme*, benzerlerinde olduğu gibi, sadece bir devlet reisi için lüzumlu şartları öğretmek, bu hususların gerçekleştirilmesinde takip edilecek yolları göstermek ve ideal bir hükümdarın vasıflarını arka arkaya sıralamakla yetinen mücerred görüşlerden ibaret bir "akıl kitabı" değil. Bir yandan Selçuklulardan önce hüküm

süren devletlere dair son derece zengin tarihî bilgi veren, bir yandan da bunlarla Selçuklu Devleti'nin idari, askerî teşkilatı ve mali, hukuki durumu arasında mukayese yapıp Büyük Selçuklu Devleti'nin siyasi, idari ve içtimai bünyesi hakkında ipuçları veren bir eser niteliğinde.

2018 yılı, onun doğumunun bininci yılıydı değil mi?

Nizâmülmülk, Türk kültür ve medeniyet dairesinde yetişmiş, ömrünü Türk devletine hizmete adamış bir devlet adamıydı. Dile kolay, ömrünün elli yılını, Türk devletine, Türk hükümdarlarına hizmetle geçirdi. Geçen sene, yani 2018 yılı onun doğumunun bininci yılıydı. Bin yıllık bir hafıza, bin yıllık miras var bize kadar uzanan. Benim de bu vesileyle *Bilge Vezir Nizâmülmülk* isimli bir kitap çalışmam oldu. Bunun dışında çok sayıda panel, konferans ve sempozyuma katıldım. Böylece ona ve ait olduğu Selçuklular çağına dair bir şeyler anlatabilme imkânı bulduk. Bütün bu çalışmaların, Selçuklu tarihinin unutulmaya yüz tutmuş hatıralarının canlanmasına ve gençlerimizin zihninde bir Selçuklu tasavvurunun oluşmasına katkıda bulunmasını temenni ediyorum.

SULTAN BERKYARUK

Sıradaki Selçuklu sultanı Berkyaruk. Siz onun için "bahtsız, talihsiz sultan" ifadesini kullanıyorsunuz. Bu tabirinizi bize izah eder misiniz?

Sultan Melikşah öldüğünde otuz sekiz yaşındaydı. Hayatta kalan en büyük oğlu, 1081 doğumlu Berkyaruk'tu. Yani o sırada henüz on bir yaşında... Daha o yaşta çetin mücadeleler sonrasında sultan oluyor. Aşağı yukarı on iki, on üç sene hükümdarlık yapıyor. 1104'te vefat ettiğinde ise henüz yirmi üç yaşındaydı. Üstelik bu süre zarfında öyle hadiseler, öyle savaşlar, öyle tehlikeler, öyle sıkıntılar yaşıyor ki, bir gün rahat görmüyor. Bırakın onun gibi çocuk yaşta birini, yaşını başını almış koca adamlar için bile çok ağır şeyler yaşıyor. Zindanlar, suikastlar, hastalıklar, savaşlar... Defalarca ölüm tehlikesi atlatıyor. Bu yüzden kendisine bahtsız, talihsiz sultan diyorum.

Kaç kardeşlerdi?

Kaynaklarda dokuz kardeş oldukları yazıyor. İçlerinde aslında en büyüğü Sultan Melikşah'ın Terken Hatun'dan olan ilk oğlu Ahmet. Fakat çok küçük yaşta bir hastalık sonucu vefat etmiş. Ondan sonraki en büyük kardeş Berkyaruk. O da Melikşah'ın diğer bir hanımı Zübeyde Hatun'un oğlu. Zübeyde Hatun ise Çağrı Beg'in oğlu Yakutî'nin, yani Melikşah'ın amcasının kızı.

Melikşah vefat ettiğinde Berkyaruk neredeydi?

Isfahan'daydı.

Ama anlattığınız üzere Terken Hatun Bağdat'taydı.

O, Sultan Melikşah'ın yanında Bağdat'a gelmişti. Daha önce de anlattığımız gibi, Terken'in Sultan Melikşah'tan olma Mahmut adında beş altı yaşında bir oğlu vardı. Melikşah vefat eder etmez Halife el-Muktedî'den, oğlu Mahmut'un sultanlığını onaylamasını, Bağdat'ta onun adına hutbe okutmasını istedi. Halife, bu talebi kabul etmeyip, "Senin oğlun henüz bir çocuktur, padişahlığa uygun değildir," deyince de el-Muktedî'nin, Sultan'ın kızı Mâhmelek Hatun'dan olan oğlu Cafer'i kaçırdı ve halife ilan edip Isfahan'da bir Dârü'l-Hilâfe kurmaya kalktı. Amacı Cafer'i halife, onun onayıyla da Mahmut'u sultan ilan ettirmekti. Halife el-Muktedî ise çaresiz kaldı. Sonunda İmam Gazzalî'nin hazırladığı bazı şartlar dâhilinde Terken'le anlaştılar. Halife, Mahmut'un sultanlığını onaylayınca da Terken, Cafer'i bıraktı. Daha sonra da cenaze namazını bile kıldırmadığı Sultan Melikşah'ın tabutunu yanına alıp Bağdat'tan ayrıldı.

Çok muhteris bir kadınmış doğrusu. İktidar hırsı gözünü kör etmiş denebilir mi?

Ne yazık ki onun bu hırsı, Melikşah'a da, Nizâmülmülk'e de, Berkyaruk'a da, kendisine de, devlete de, hâsılı herkese büyük zarar verdi. Oğlu Mahmut'u tahta oturtabilmek için, bu bahsettiğimiz şeyler dışında Berkyaruk'un canına da kastetti. Bir yandan Sultan Melikşah'ın vefatını gizleyip biraz önce anlattığımız komplolarla uğraşırken, diğer yandan da vefat eden Sultan'ın parmağındaki yüzüğünü çıkarıp Musul emiri Kürboğa'ya verdi. Ona bu yüzükle hemen Isfahan'a gitmesini ve Berkyark'u öldürmesini emretti.

Bahsettiğiniz yüzük, aynı zamanda da Sultan'ın mührü değil mi?

Orta Çağ devlet hayatında simge ve sembollerin büyük önemi vardı. Bu simge ve sembollerin en önemlilerini, genel olarak

hâkimiyet veya hükümdarlık alametleri olarak adlandırılan maddi ve manevi unsurlar teşkil ederdi. "Bunlar ululuk ve izzetin icaplarından sayılan sultana has alametler/semboller olup, sultanı/hükümdarı tebaasından, devletin havâssından, diğer büyük ricâl ve başkalarından ayırırdı."

İşte bu alametlerden biri de yüzüktü. Kaynaklarda "hatem", "engüşter" veya "nigîn" olarak kaydedilen yüzüğün üzerinde ya da kaşında hükümdara has yazı ve şekiller bulunur ve bunlar mühür olarak da kullanılırdı. Esasen yüzüğü hâkimiyet veya hükümdarlık alameti hâline getiren de bu husus, yani "mühür" olarak kullanılmasıydı. Hükümdar mektup, tevcîhât, emirnâme gibi muhtelif resmî vesikaları yüzüğüyle mühürler ve böylece o muamelata resmiyet kazandırırdı.

Hükümdar yüzüğü, mühür olarak kullanımı dışında tek başına da hüküm ve buyruk anlamına gelirdi. Sultan, bir konuda birini yetkili kıldığı zaman ona yüzüğünü verir ve sultanın yüzüğünü gören herkes, yüzüğü elinde tutan kişinin emir ve buyruklarını, sultanın emir ve buyrukları gibi kabul ederek ona itaat ederdi. Sözgelimi Tuğrul Beg, Halife'nin kızıyla evlenmek üzere girişimde bulunduğunda veziri Amidülmülk Kündürî'yi vekil olarak tayin etmiş ve ona yetki belgesi olarak yüzüğünü vermişti. İşte Melikşah'ın ölümü üzerine oğlu Mahmut'u tahta geçirmek isteyen Terken Hatun'un Isfahan'a gönderdiği Kürboğa'ya Melikşah'ın mührünü, yani yüzüğünü vermesi; Kürboğa'nın, Sultan'ın yüzüğünü göstermek suretiyle Isfahan'da her istediğini yapabilmesi anlamına gekliyordu.

Kürboğa emri uyguladı mı?

Tabii ki... Ama başarılı olmadı. Isfahan'a gelip Sultan'ın mührünü göstererek şehre girdi. Ardından Berkyaruk'u tutuklayıp hapsettirdi. Düşünün daha on bir yaşında bir çocuk. Veliaht ilan edildiğine göre belki de sultanlık hayalleri kuruyor. Ama bir gece ansızın gelen bir grup asker onu sıcak yatağından çıkarıp karanlık zindana atıyor. Belki de sabahı göremeyecek. Öylece çaresiz bekliyor.

Öldürmeyi planlıyorlar değil mi?

Mahmut'un rahatlıkla tahta oturabilmesi için onun ölmesi şarttı. Kürboğa onu âdet olduğu üzere, ertesi sabah, seher vakti idam etmeyi planlıyor. Ama o gece hiç beklenmedik bir şey meydana geliyor. Melikşah'ın gizlenen vefat haberi Isfahan'da duyuluyor. Üstelik Terken'in Mahmut'u tahta oturtmak için Berkyaruk'u ortadan kaldırma teşebbüsü de ortaya çıkınca, Nizâmülmülk'ün gulâmları harekete geçiyor. Böylece zaten efendileri Nizâmülmülk'ün öldürülmesinde parmağı olduğunu düşündükleri biri olan Terken'e karşı harekete geçiyorlar. Belki de Berkyaruk'u efendilerinin emaneti gibi görüp silahlanıyor ve onu hapisten çıkarıp Sultan ilan ediyorlar.

Bu durum karşısında Terken Hatun ne yapıyor?

Terken, Isfahan'a hareket ediyor. Yanında bazı güçlü emirler olduğundan şehre yaklaşması endişe doğuruyor. Berkyaruk'u Sâve ve Âve tarafına, Atabeg Gümüştegin Candar'ın yanına götürüyorlar. Gümüştegin Candar da onu Rey'e götürüp tahta oturtuyor. Bu sırada Berkyaruk'a destek vermek için Rey'de yirmi bine yakın atlı toplanıyor.

Terken Hatun ile Berkyaruk arasında Ocak 1093'te Burûcird şehri yakınlarında bir savaş meydana geldi. Terken Hatun ağır bir yenilgiye uğrayarak Isfahan'a çekilmek zorunda kaldı. Bu sırada Terken Hatun, Berkyaruk'a karşı kendisini ve oğlu Mahmut'u desteklemeleri için emir ve kumandanlara hazineden sayısız altın dağıtıyordu. Terken, Üner Bey ve Isfahan şıhnesi Bilgebey Sermez aracılığıyla Berkyaruk'a kuşatmayı kaldırması karşılığında 500.000 dinar vermeyi teklif etti. Kararlaştırılan meblağ verilince Berkyaruk antlaşmayı kabul etti. Şehir kapısından ayrılıp Hemedan'a gitti. Antlaşmaya göre Terken Hatun ile Mahmut, Isfahan ve Fars'a hâkim olacak; diğer şehirler ise Berkyaruk'a bırakılacaktı.

Ancak bu antlaşma Terken'i tatmin edemezdi. Bir müddet sonra yeniden Berkyaruk'a karşı mücadeleye girişti. Berkyaruk'un dayısı Azerbaycan meliki İsmail b. Yakutî'yi Isfahan'a çağırdı ve yeğeni Berkyaruk'u öldürmesi şartıyla onunla evlenmeyi kabul edeceğini söyledi.

Nasıl bir hırsmış bu böyle?

İşte bu hırs var ya bu hırs; daha nelere sebep olacak? Evlenmeyi kabul ettiği İsmail b. Yakutî'ye, oğlu Mahmut'un atabeyliğini ve birçok hazine vermeyi de vaat ediyor. Üstelik ona bir sürü de savaş araç gereci ve hazine gönderiyor. Neredeyse Isfahan silahhanesinin tamamını ona verdiği söylenebiliyor.

Bu işin sonu nereye varıyor?

Melik İsmail, bu cazip teklifleri kabul edip aldığı yardımlarla Berkyaruk üzerine yürüyor. Fakat Hemedan-Isfahan arasındaki Kerec'de yapılan savaşı Berkyaruk kazanıyor. İsmail önce Isfahan'a Terken'in yanına, oradaki emirlerle anlaşamaması üzerine de Berkyaruk'un tarafına geçmek istediğini belirterek kız kardeşi Zübeyde Hatun'un yanına geliyor.

Garip bir durum. Zübeyde Hatun, Terken'in teşvikiyle oğlunun üzerine yürüyen ağabeyini nasıl karşılıyor?

Nasıl karşılayacak? Söz konusu olan kişi evladı. Ama ortada bir de kuvvet meselesi var. Onun Berkyaruk'a destek vermesi önemliydi. Bu yüzden başta ses çıkarmıyor. Ama bir müddet sonra İsmail, belki de Selçuklu tahtına kendisi oturmak istediğinden, Berkyaruk'a karşı iyi niyetli olmadığını gösteren hareketlerde bulunuyor. Bunun üzerine Berkyaruk'un emirleri Gümüştegin Candar, Aksungur ve Bozan tarafından öldürülüyor. Zübeyde Hatun da bu işe hiç ses çıkarmıyor. Bir yandan oğlunun can güvenliğini sağlamaya çalışırken, onun canına kastetmiş adama kardeş der mi?

Berkyaruk ipleri eline alabiliyor mu?

İlk başta öyle görünüyor. Bu zaferden sonra Bağdat'a giden Berkyaruk, Halife Muktedî-Biemrillâh tarafından Rükneddin lakabıyla sultan ilan ediliyor. 1094'te Bağdat'ta adına hutbe okunuyor. Ancak onun Selçuklu tahtının yegâne hâkimi olabilmesi için tahtta hak iddia eden diğer hanedan mensuplarıyla da mücadele etmesi ve

onları ortadan kaldırması lazımdı. İşte bu noktada karşısına daha büyük bir tehlike, amcası Tutuş çıkıyor.

Tutuş, Suriye Selçuklularının hükümdarıydı değil mi?

Evet, henüz Melikşah'ın sağlığında Büyük Selçuklulara tâbi olarak kurulmuştu Suriye Selçukluları. Aslında Tutuş da Melikşah'ın vefatı üzerine hemen harekete geçen taht iddiacılarındandı. Kardeşinin ölümünü haber alır almaz, Urfa valisi Bozan, Halep valisi Aksungur ve Antakya valisi Yağı-basan'la birlikte Rahbe, Hâbur, Nuseybin ve Musul'u zapt ettikten sonra Nisan 1093'te Azerbaycan'a yürüdü. Berkyaruk bu güçlü taht iddiacısını karşılamak üzere Rey'e yöneldiğinde beklenmedik bir hadise oldu. Emir Aksungur ve Bozan, Tutuş'un sert mizacını bahane ederek yanından ayrıldılar ve Berkyaruk tarafına geçtiler. Bunun üzerine kuvvetleri azalan Tutuş, ordusunu takviye etmek maksadıyla Aralık 1093'te Dımaşk'a geri döndü. Daha sonra yeni bir ordu toplayarak tekrar harekete geçti. Emir Aksungur ve Bozan'ı ortadan kaldırdıktan sonra yine Azerbaycan'a yürüdü ve bölgeyi hâkimiyeti altına aldı. Hemen sonra da Hemedan'a hareket etti. Tam bu noktada meseleye yine Terken el attı. Ona haber gönderip Berkyaruk'a karşı ittifak teklifinde bulunuyor, onu Isfahan'a davet ediyordu.

Yine mi Terken Hatun?

Evet, yine o. Ama bakın ne olacak? Tutuş, Terken Hatun ile iş birliği yaparak Isfahan'da bulunan Berkyaruk üzerine yürüyor. Berkyaruk'un yanında sadece bin, amcası Tutuş'un yanında ise elli bin kişi var. Berkyaruk'un galip gelmesi mümkün değil. Tutuş'un adamlarından Emir Yakub b. Abak, karargâhtan ayrılıp Berkyaruk'a bir baskın düzenleyip onu mağlup ediyor. Berkyaruk'un yanında atabegi Gümüştekin Candar, Porsuk ve el-Yaruk gibi emirlerden başka kimse kalmıyor. Ama bu sırada yine hiç beklenmedik bir şey oluyor; Terken Hatun hastalanıyor ve hiçbir muradına eremeden ölüp gidiyor.

Terken ölmüş olsa da Berkyaruk için tehlike devam ediyor, Terken'in oğlu Mahmut ve Tutuş mücadeleye devam ediyorlar mı?

Tabii ki. Mahmut ve yanındaki emirler Isfahan'da bulunuyorlar. Tutuş'a mağlup olan Berkyaruk ise çaresiz bir hâlde Isfahan'a gidiyor. Terken'in küçük oğlu Mahmut'un çevresinde bulunan emirler ilk önce onu şehre almak istemiyorlar. Daha sonra, "Ayağımıza gelmişken onu içeri alalım, sonra da işini bitirelim," diye düşünüp şehre davet ediyorlar. Şehre girmesine sevinen Berkyaruk'un sevinci uzun sürmüyor. Çünkü onu hemen tutuklayıp bir zindana atıyorlar. Gözlerine mil çekmeye karar veriyorlar.

Baştan dedim ya, küçücük yaşta defalarca buna benzer olaylar yaşıyor. Ancak ne zaman, "Artık sonum geldi, yarını göremeyeceğim," diyecek bir duruma düşse hiç beklenmedik bir hadiseyle kurtuldu. Ne zaman, "Artık tamam, rahatladım," diyecek bir duruma gelse, yine hiç beklenmedik bir olayla tehlikeli bir duruma düştü.

Bu sefer de öyle mi olacak?

Evet. Mucize gibi bir şey... Berkyaruk'un gözlerine mil çekip Terken'in oğlu Mahmut'u sultan yapmak isteyen emirler bir de baktılar ki, Mahmut çiçek hastalığına yakalanmış. O dönemde çok tehlikeli tabii çiçek hastalığı. Çok sayıda ölüme sebep olabiliyor. "Eğer Mahmut, bu hastalıktan ölürse ne yapacağız?" diye düşünüyorlar. Sonunda, "Mahmut'un akıbeti belli olana kadar Berkyaruk'u öldürmemeye, gözlerine mil çekmemeye" karar veriyorlar. Eğer Mahmut ölürse, ellerinde tahta oturtacak bir şehzade olsun. Sonra da beklemeye başlıyorlar. Çok geçmiyor, küçücük yaşta belki de farkına bile varamadığı bir sürü macerayla karşı karşıya kalan Mahmut, Kasım 1094'te vefat ediyor.

Ne kadar ilginç... Terken Hatun ve oğlu Mahmut, tam istediklerini elde edebileceklerken vefat etmişler.

Hakikaten öyle oluyor. Mahmut'un vefatı üzerine Berkyaruk hapisten çıkarılıp tahta oturtuluyor.

Berkyaruk için geride bir engel kalıyor mu?

Yine tamam değil. Bu defa da Berkyaruk çiçek hastalığına yakalanıyor. Doğrusu, senaryo yazılsa, abartılmış denir... Ama gerçek. Herkes onun da hayatından ümidi kesip öleceğini düşünürken kendisi çabucak iyileşiyor. Böylece Mahmut'un taraftarları Berkyaruk'un tarafına geçiyor ve mücadelenin en azından bir cephesi kapanmış oluyor.

Ancak taht iddiası içinde olan bir de Tutuş vardı. Bu olaylardan bir süre sonra, Şubat 1095'te Berkyaruk, amcası Tutuş'la savaştı. Yapılan savaşta bu defa Berkyaruk galip geldi. Savaşın kazanılmasındaki en önemli etken, Berkyaruk emirlerinin savaş esnasında Melikşah'ın sancağını açmış olmalarıydı. Çoğu Melikşah'ın yetişmesi olan Tutuş'un emirleri, Berkyaruk tarafına geçiyorlar. Tabii bunda Tutuş'un onları rahatsız eden bazı davranışları da etkili olmuştur.

Sonra neler oluyor? Berkyaruk artık bütün tehlikeleri atlattı diyebilir miyiz?

Keşke diyebilsek. Nitekim rakiplerine karşı yavaş yavaş üstün bir duruma geçen Berkyaruk, kısa bir süre sonra da bir Batıni suikastıyla karşı karşıya kalacaktı. Bir Batıni suikastından kaç kişi kurtulmuş? Ama yine herkes kendisi için öldü, ölecek diye düşünürken, Berkyaruk yine kurtuluyor.

Çocuk sayılabilecek yaşta bir kez daha ölümden dönüyor. Ama onu bir tehlike daha bekliyor; diğer amcası Arslan Argun. Bu defa da onunla mücadele etmek zorunda kalıyor. Horasan'da isyan eden Arslan Argun'un üzerine, bir başka amcası Böripars'ı gönderiyor. Arslan Argun, Böripars'ı mağlup edip öldürüyor. Bunun üzerine kardeşi Sencer'in kumandasında yeni bir ordu sevk ediyor. Ancak bu ordu daha yoldayken Arslan Argun, kendi gulâmı tarafından bıçaklanarak öldürülüyor. Tarih 1097... Berkyaruk bu hadiseden sonra kardeşi Sencer'i Horasan melikliğine tayin ediyor.

Ancak isyanlar bir türlü bitmiyordu değil mi?

Bir süre sonra diğer amcası Şihâbüddevle Tekiş, Çağrı Bey'in torunlarından Emir-i emirân Muhammed b. Süleyman gibi isimler de birbiri ardı sıra isyan ettiler. Ancak her iki isyan da bastırıldı ve Berkyaruk'un sultanlığı yavaş yavaş kuvvetlenmeye başladı. Tabii, bu arada bunca badireden sonra durumu iyice kuvvetlenmişti. Kardeşleri Muhammed Tapar ve Sencer, Azerbaycan meliki Mevdûd b. İsmâil, Tutuş'un oğulları Halep meliki Rıdvan, Dımaşk meliki Dukak, Anadolu Selçuklu sultanı I. Kılıç Arslan ve Kirmân Selçuklu meliki Turan Şah, Berkyaruk'u Büyük Selçuklu Sultanı olarak tanıyıp itaat arz ettiler. Böylece Sultan Melikşah'ın ölümünden beri fetret devrini yaşayan Büyük Selçuklu Devleti, yeniden eski itibarını kazandı.

Başka isyanlar oldu mu?

Maalesef isyanlar sona ermedi. Bütün bu olup bitenlerden sonra yine bir isyan ve taht mücadelesi silsilesi başladı. Sultan Berkyaruk'un saltanatının başlarında vezir Mü'eyyedü'l-mülk idi. Ancak vezirlik ondan alınıp kardeşi Fahrü'l-mülk b. Nizâmülmülk'e verilmişti. Bunun üzerine sabık vezir Mü'eyyedü'l-mülk, Melikşah'ın yetiştirmesi olup dönemin en güçlü emirlerinden biri olan Üner'i, Berkyaruk'a karşı kışkırttı. "Melikşah sana vaktiyle oğlum diye hitap ederdi. Senin onun oğullarından neyin eksik?" diyerek onu, Selçuklu hanedanını yıkıp tahta oturması için teşvik etti. Bu sözlere aldanan Üner, isyan edip sadece sultanlara has bazı saltanat alametlerini kullanmaya başladı. Mesela kırmızı otağ kurdu, beş nevbet çaldırdı. Devleti uzun süre meşgul eden Üner, sonunda bir Batıni suikastına kurban gidecekti. Bütün bu olaylardan sonra korkuya kapılıp kaçan Mü'eyyedü'l-mülk, bu sefer de Muhammed Tapar'ın yanına gidip onu kışkırtmaya başladı.

Gence'ye geçmişti. Burada Berkyaruk'un diğer kardeşi Muhammed Tapar bulunmaktaydı. Onu, kardeşine karşı kışkırtarak Horasan ve Irak'a ordu çekmeye ikna etti. Az bir askerle Gence'den Irak

tarafına hareket eden Muhammed Tapar, Berkyaruk'la Sefîdrûd'da savaştı (1100). İki kardeşin aralarında cereyan eden bu ilk savaşta Berkyaruk mağlup oldu.

İki kardeş arasında üç-dört yıl içinde pek çok savaş cereyan ediyor değil mi?

İlkinde kazanan Muhammed Tapar olmuştu. 1101'de Hemedan'da meydana gelen ikinci savaş Berkyaruk'un galibiyetiyle, 1102'de Rudrâver'de meydana gelen üçüncü savaş ise bazı çarpışmalardan sonra antlaşmayla sonuçlandı. Antlaşmaya göre Berkyaruk "sultan", Muhammed Tapar ise "melik" unvanına sahip olacaktı. Gence ve çevresiyle Azerbaycan, Diyarbekir, el-Cezîre ve Musul Muhammed Tapar'a, Horasan hariç antlaşmada zikredilmeyen Selçuklu toprakları ise Berkyaruk'a ait olacaktı. Sultan Berkyaruk gerektiğinde Muhammed Tapar'a askerî yardımda bulunacak, Muhammed Tapar da Berkyaruk'a 1.300.000 dinar vergi ödeyecekti.

Ancak bu barış uzun sürmedi. Muhammed Tapar kendini barışa ikna eden emirleri ihanetle suçlayarak onları cezalandırdı ve anlaşmayı ihlal edip kendini sultan ilan etti. Aynı yıl içinde, yani 1102'de Rey yakınlarında cereyan eden dördüncü savaş, Berkyaruk'un galibiyetiyle sonuçlandı. Berkyaruk savaştan sonra Isfahan'a kaçan kardeşini yakalamak için şehri bir müddet muhasara ettiyse de sonuç alamadı. Daha sonra 1103'te Hoy yakınlarında cereyan eden beşinci savaş da Berkyaruk'un zaferiyle sonuçlandı ve uzun müzakerelerden sonra 1104'te taraflar arasında anlaşma sağlandı.

Bu yıllar maalesef taht kavgaları, dahası savaşları ile geçiyor. Ama nihayet yapılan bu anlaşma neticesinde yıllardır devam eden ve devlet otoritesini sarsarak karışıklıklara sebep olan, halkı aç ve perişan bırakan, ordu ve askerî gücü zayıflatan fetret devri ve taht kavgaları sona ermiş oluyordu. Ancak kayıp büyüktü.

Bu mücadeleler yüzünden Büyük Selçuklular, 1096'da Anadolu'ya girerek Kudüs'e kadar ulaşan ve bu arada bölgeye çok büyük zarar veren Haçlı Seferleri'ne karşı hiçbir şey yapamadılar. Gerçi

Büyük Selçuklulara tâbi olan Türkiye Selçukluları, Suriye Selçukluları, Atabeglikler ve bölgedeki diğer beylik ve emirlikler Haçlılara karşı büyük mücadeleler vermiş olsalar da Büyük Selçukluların meseleye dâhli olaylara bambaşka bir mahiyet kazandırabilirdi.

Yine iç karışıklıklar sebebiyle aksatılan bir şey de Batıni faaliyetlerle mücadele oldu. Ne yazık ki, bu dönemde geniş bir faaliyet alanı bulan Batıniler büyük güç kazandılar. Bütün bunlar, genel anlamda İslam dünyası için telafisi imkânsız yaralar açmıştır.

Ancak Berkyaruk, ki sizin ifadenizle bahtsız, talihsiz hükümdar, bu istikrarın sağlanmasından kısa bir süre sonra vefat ediyor. Ölümünü anlatır mısınız?

Evet, ne yazık ki, çileyle geçirdiği ömrü ve saltanatı, birçok meselenin düzene girdiği bu dönemde sona eriyor. Bütün Selçuklu topraklarında devlet otoritesini yerleştirip huzur ve sükûnu sağladığı bir sırada belki de çileli ömrünün bir neticesi olarak ortaya çıkan verem illetine yakalanıyor. Bir sedye üzerinde Isfahan'dan Bağdat'a götürülürken yolda ağırlaşıyor. Emirleri yanına çağırıp beş yaşındaki oğlu Melikşah'ı veliaht, Emir Ayaz'ı da ona atabeg tayin ediyor. Oğlunu emirlerin himayesinde Bağdat'a gönderirken kendisi de Isfahan'a dönmek üzere yola çıkıyor. 22 Aralık 1104'te Bürûcird yakınlarında hayatını kaybediyor. Henüz yirmi dört yaşında vefat eden Sultan Berkyaruk'un cenazesi Isfahan'da defnediliyor.

SULTAN MUHAMMED TAPAR

Berkyaruk'un da gençyaşta vefat etmesi üzerine bu sefer tahta, onun kardeşi olan Muhammed Tapar geçecek. Aslında o da hayli genç yaşta sayılabilir. Çocukluk bile yaşayamadan bir iktidar mücadelesinin içinde kalakalan insanlar bunlar. Kirli siyasi oyunların ortasında, "ya devlet başa ya kuzgun leşe" cümlesini her zerrelerine kadar hisseden çocuklar belki de. Hatta gög ekini biçer gibi gencecik ölenler... Şimdi biraz da Muhammed Tapar'dan söz edelim. Kimdir bu Sultan Muhammed Tapar?

Sultan Melikşah'ın 1082'de Tâceddin Seferiyye Hatun adlı bir cariyeden doğan oğludur. Muhammed, babası Bağdat'ta vefat ettiğinde yanında bulunuyordu. Terken Hatun oğlu Mahmut'u saltanat tahtına oturtmaya çalıştığı sırada onunla beraber Isfahan'a gitmişti. Ağabeyi Berkyaruk, Isfahan'da Terken Hatun ile Mahmut'u muhasara ederken bir fırsat bulup Berkyaruk'un ordusundaki annesinin yanına kaçmıştı. Daha çocuk yaşlarda büyük bir ateşin kızgınlığında yanıyorlardı.

İki kardeşin arası ilk başlarda iyi miydi?

Olabildiğince iyiydi, evet. Hatta Sultan Berkyaruk 1093'te Bağdat'a giderken kardeşi Muhammed Tapar'ı da yanında götürdü, buradan da Gence'ye melik olarak gönderdi. Emir Kutluğ Tegin'i de ona atabeg tayin etti. Berkyaruk kısmında bahsettik ama tekrar

etmekte fayda var. Gence'de bulunduğu sıralarda, vaktiyle ağabeyi Berkyaruk'un saltanatının başında veziri olan ama daha sonra azlettiği Mü'eyyedü'l-mülk yanına geldi. Kendisini saltanat tahtına oturması için teşvik etti.

Bir süre bekleyip güçlendikten sonra önünde engel olarak gördüğü atabegi Kutluğ Tegin'i öldürüp saltanat mücadelesini başlattı. Önce meliklik yaptığı Gence'nin içinde yer aldığı Arrân ve çevresini hâkimiyet sahasına kattı. Bu bölgede ağabeyi Sultan Berkyaruk adına okunan hutbeye son verip kendini Büyük Selçuklu Sultanı ilan etti ve kendisini teşvik eden Mü'eyyedü'l-mülk'ü vezir tayin etti. Bunun ardından ağabeyi üzerine hareket etti. Sultan Berkyaruk ve Muhammed Tapar arasında beş savaş oldu. Muhammed Tapar bunların yalnızca birinde, ki o da ilk muharebedir, ağabeyine galip geldi. Zaten bütün o süreci anlattık.

Berkyaruk'un hastalandığı süreçte neler yaşanmış peki?

Ağabeyi Berkyaruk, Bağdat'a giderken hastalanmış ve vefat etmeden önce beş yaşındaki oğlu Melikşah'ı veliaht ilan etmişti. Bu sırada Musul'u kuşatmakta olan Muhammed Tapar, Abbasî halifesi Müstazhir Billâh'ın, Bağdat'a giden II. Melikşah'ın sultanlığını tanıdığını (Ocak 1105), Bağdat'ta hutbeleri onun adını okutmaya başladığını haber alınca doğrudan Bağdat'a hareket etti. Berkyaruk'un oğlu Melikşah'a atabeg tayin ettiği Emir Ayaz ve Seyfüddevle Sadaka da buradaydı ve oldukça büyük bir ordu toplamışlardı. Muhammed Tapar, Şubat 1105'te şehre girip batı tarafına indi. Şehrin batı yakasında onun, doğusunda ise yeğeni Melikşah'ın adına hutbe okunmaktaydı.

Melikşah'ın atabegi Ayaz, önce Muhammed Tapar'a karşı harekete geçmeyi düşündüyse de askerlerinin Muhammed Tapar'ın safına geçebileceklerinden korkuyordu. Bu yüzden anlaşma yoluna gitmeyi daha uygun buldu.

Barış müzakereleri olumlu sonuçlandı. İleri gelen devlet adamları Muhammed Tapar'ın huzuruna çıkarak atabeg Emir Ayaz ve

Melikşah adına af dilediler. Muhammed Tapar, "Melikşah benim evladım gibidir. Onun için babası Berkyaruk ile aramda hiçbir fark yoktur," diyerek onun hayatına dokunmayacağına dair teminat verdi. Bunun üzerine Atabeg Ayaz ve Seyfüddevle Sadaka itaatlerini bildirerek af dilediler. Böylece Muhammed Tapar'ın sultanlığı herkes tarafından kabul edilmiş oldu (Şubat 1105).

Kaç yaşındaydı o sırada?

Henüz yirmi üç yaşındaydı. İlk icraatı devlet otoritesini kurmak için adımlar atmak olacaktı. Çünkü Sultan Muhammed Tapar ve ağabeyi Berkyaruk arasında yapılan savaşlar boyunca Selçuklu Devleti içerisinde bir fetret dönemi yaşanmıştı. Sultan Muhammed Tapar, tahta geçince merkezî otoriteyi sağlamak amacıyla yoğun bir mücadele başlattı. Tavırlarından rahatsız olduğu Atabeg Ayaz'ı öldürttükten sonra Selçuklu hanedanından Mengüpars b. Böripars'ın isyanını bastırdı (1105-1106). Musul emiri Çökürmüş ve Atabeg Çavlı Sakavu'yu itaat altına aldı.

Türkiye Selçuklu sultanı I. Kılıç Arslan'ın Mart 1107'de Musul'a girip kendi adına hutbe okutması üzerine, Çavlı Sakavu'yu bölgeye gönderdi. Habur Nehri kıyısında yapılan savaşta I. Kılıç Arslan mağlup oldu (Haziran 1107). Kılıç Arslan'ın Habur'da boğulup hayatını kaybetmesiyle kuvvetli bir rakibinden kurtuldu.

Bir yıl sonra, yani 1108'de Berkyaruk'la Muhammed Tapar arasında meydana gelen taht kavgalarından istifade ederek hâkimiyetini bütün Irak topraklarına yaymaya çalışan, üstelik Sultan Muhammed Tapar'ın tahta oturmasından sonra da bu çabasını sürdürerek Basra ve Tîkrît'i ele geçiren Hille Mezyedî emiri Sadaka b. Mansûr üzerine yürüdü. Mart 1108'de Hille-Vâsıt arasındaki Nu'maniye'de meydana gelen savaşta Sadaka öldürüldü. Onun yerine, sadakat yemini eden oğlu Dübeys'i serbest bıraksa da Hille'ye gitmesini yasakladı.

Epey çetin bir süreç olmuş. Bu arada Batınilere karşı da mücadeleler var mıydı?

Malumunuz, Selçuklu devrinin en büyük belalarından biri Batınilerdi. Muhammed Tapar döneminin de en önemli olaylarından biri Batınilerle mücadele oldu. Bu dönemde Hasan Sabbah'ın önderliğindeki Batıniler, başta Isfahan'da olmak üzere Selçuklu toprakları içerisinde faaliyetlerini artırmışlardı. Isfahan'daki Batıni reislerinden Abdu'l-melik-i Attâş'ın oğlu Ahmed, muallimlik bahanesiyle Sultan Melikşah'ın inşa ettirdiği Şâhdiz Kalesi'ni ele geçirmişti.

Bu kalenin özelliği neydi?

Bu kale, sultanların yokluğunda hazine, esliha, vuşâkân-ı hord, yani küçük gulâmlar ve duhterân-ı sarâyı, yani saray kızlarını götürüp bıraktıkları; Deylemlilerden ve güvenilir kimselerden oluşan bir grup muhafız ve nöbetçi tarafından korunmaktaydı. İşte Ahmed b. Attâş bu kalede vuşâkların ve gulâmların mu'allimi olarak yer edinmişti. Bazen şehre gelir ve duhterân-ı sarâyın, yani saray kızlarının hepsine elbise, peçe ve onlara lazım olan diğer şeyleri satın alırdı. Deylemlilerle gizli görüşmeler yapıyordu. Sonunda hepsi onun davetini kabul etmişlerdi. Böylece Ahmed kalenin hâkimi, bütün muhafızlar da onun tebaası oldu.

Bu olay için, Batınilerin çalışma şekillerini de göstermesi bakımından önemli diyebilir miyiz?

Evet, amaçlarına ulaşmak için önce suret-i haktan görünüp her türlü hileye başvurabiliyorlar. İbn Attâş da denen bu Ahmed, bir şekilde kaleyi ele geçirdikten sonra şehir civarında, Gûr Çölü'nün yakınında bir davethâne kurdu. Her gece şehirden bir topluluk buraya gelir ve onun davetini kabul ederdi. Onlara, her birinin bir kavmi veya kendi mahallerindeki bir cemaati bu bid'ate davet etmelerini, dalalet ve cehalet tohumunu Sünnîler arasında yaymalarını ve onları davethâneye getirmelerini söylüyordu. Nihayet otuz bine yakın kişi onun davetini kabul etmişti. Böylelikle çok ciddi bir sayı ve ciddi bir tehlike söz konusu olmuştur.

Bunun üzerine, Sultan Muhammed Tapar derhâl harekete geçti ve İbn Attâş'ın bulunduğu Şâhdiz Kalesi'ni muhasara altına aldı. Uzun müddet süren bu muhasara sırasında kaledeki zahire zamanla tükenmeye başladı. O sırada Sultan Muhammed'in veziri olan Sa'dü'l-mülk Âveci de kendisini gizleyen bir Batıni'ydi. Kalede zor durumda kalan Ahmed, Vezir Sa'dü'l-mülk'e, "Adamların hâli kalmadı. Kaleyi teslim edeceğiz," diye haber gönderdi. Sa'dü'l-mülk, "Biraz daha sabredin. Bu köpeği, yani Sultan'ı ortadan kaldıralım. Şimdilik size zahire gönderiyorum," diye cevap verdi.

Nasıl bir ihanetmiş bu böyle?

Evet, en yakınındaki adamları bile hain çıkabiliyor. Burası tam film senaryosu gibi... Bakın şimdi neler oluyor? Hararetli bir mizaca sahip olan Sultan Muhammed zaman zaman hacamat yaptırırmış. Sa'dü'l-mülk, Sultan'a hacamat yapan hacamatçı ile Sultan'a hacamat yapacağı neştere zehir bulaştırması için anlaşma yapmış. Bu sırrı karısına vermiş. Ancak karısı da Kâmil adındaki maşuğuna o gece bu sırrı anlatmış.

Kâmil o gece bunu derhâl vekili olduğu Sadrü'd-dîn Hocendî'ye, Hocendî de gelip Sultan'a gizlice anlatmış. Nitekim Sultan, ertesi gün hararetlendiğini söyleyip hacamat yaptırmak istemiş. Hacamatçı, Sultan'a hacamat yapacakken onun heybetli bakışından korkup tir tir titremiş ve her şeyi itiraf etmiş. Hacamatçı zehirli neşterle hacamat edilmek suretiyle öldürülmüş. Sa'dü'l-mülk de yakın adamlarıyla birlikte ordu pazarında idam edilmiş.

Bu ihaneti bertaraf eden Selçuklular, birkaç gün sonra, Haziran 1107'de Şâhdiz Kalesi'ni ele geçirip Ahmed b. Attâş ve adamlarını öldürmüşler.

Hakikaten çok ilginçmiş. Dediğiniz gibi, adeta bir film senaryosu gibi.

Tabii, bizde Selçuklular çok işlenmez. İşlenenlerde ise Berkyaruk, Tapar, Sencer gibi sultanların adı pek geçmez. Hâlbuki bunların hayatları, yaşadıkları çok istisnai şeylerdir.

Haklısınız. Kale alınıyor ancak Batıni belası bitiyor mu?

Bitmiyor. Sultan, Batınilere karşı ikinci seferi Alamut üzerine tertip etti. Vezir Nizâmülmülk Ahmed bin Nizâmülmülk kumandasındaki Selçuklu ordusu 1109 tarihinde Alamut'u kuşattı. Ancak kış mevsimi bastırınca kuşatma sonuçsuz kaldı. Bunun dışında Atabeg Anuş Tegin Şîrgîr, Kasım 1111'de Batınilere ait Bîre Kalesi'ni ele geçirdi. Selçuklu meliki Rıdvan devrinde Halep'te oldukça kuvvetlenen Batınilere karşı da bir harekât başlattı. Halep meliki Alp Arslan el-Ahras ile iş birliği içinde çok sayıda Batıni öldürüldü. Sultan, Temmuz 1117'de Alamut'a son darbeyi indirmek için Atabeg Anuş Tegin Şîrgîr'i görevlendirdi. Ancak bu kuşatma, Muhammed Tapar'ın ölüm haberinin gelmesiyle yarım kaldı.

Sultan'ın vefatına geçmeden önce Haçlılar ve Gürcülerle mücadelesi de vari değil mi?

Evet, bu dönemde özellikle Haçlılara karşı verilen mücadele, Büyük Selçuklu Devleti açısından geç kalınmış bir müdahale olarak değerlendirilebilir. Zira daha önce de belirttiğimiz gibi İslam dünyası, Haçlı istilasına maruz kalmıştı. Her ne kadar, neredeyse tamamı Türk kökenli sultan, melik ve emirler ellerinden geldiği kadar mücadele vermişlerse de İslam dünyasında onlara karşı ortak bir hareket oluşturulamamış; Büyük Selçuklular ise Sultan Melikşah'ın ölümünden sonra taht kavgaları yüzünden bu meseleyle ilgilenememişti. Neticede Urfa, Antakya, Kudüs gibi şehirler Haçlıların eline geçmiş; İslam coğrafyasının ortasında üç-dört Haçlı Krallığı ortaya çıkmıştı.

Muhammed Tapar, tahta oturduktan sonra Haçlı meselesine de eğildi. Emir Çökürmüş'ü Richard de Salerne'in idaresindeki Urfa üzerine gönderdi. Çökürmüş, Franklara ciddi bir zayiat verdirse de kesin başarı elde edemedi. Yine Muhammed Tapar, 1106 yılında halktan gelen şikâyetler üzerine Emir Çavlı Sakavu kumandasında büyük bir orduyu Haçlılara karşı gönderdi. Ancak bölgede faaliyet gösteren emirler arasında ortaya çıkan çekişme, seferi engelledi. Aynı şekilde 1108'de Trablusşam emiri Fahrülmülk İbn Ammâr ile

Dımaşk atabegi Tuğtegin'in yardım taleplerine de aynı sebeplerden cevap verilemedi. Muhammed Tapar, kendisine tâbi emirlere haber yollayıp Haçlılara karşı cihada kararlı olduğunu bildirdiyse de yine ciddi bir sefer gerçekleştirilemedi. Tabii bütün bunlar, Büyük Selçuklu merkezinin uzaklığı ve merkezde yaşanan sıkıntıların, bölgedeki emir ve melikler üzerindeki etkisinden başka bir şey değildi.

Sultan, Musul emiri Mevdûd b. Altuntegin'i Haçlılar üzerine görevlendirdi. Mevdud, Urfa'yı kuşattı. 1110, 1111 ve 1112'de Urfa üzerine üç harekât düzenlese de ele geçiremedi. 1113'te ise Atabeg Tuğtegin, Mevdûd, Sincar emiri Temirek ve Ayaz b. İlgazî'nin emrindeki kuvvetlerden oluşan Selçuklu ordusu Taberiye yakınlarında bir Haçlı ordusunu yenilgiye uğrattı. Ancak aynı yıl Mevdûd, Dımaşk'ta öldürüldü. Onun ölümü Haçlılarla mücadele eden Selçuklu ordusunu olumsuz etkiledi. Mevdûd'un yerine atanan Aksungur el-Porsukî de 1114'te Urfa üzerine yürüyüp şehri iki aydan fazla muhasara etse de bir netice alamadı. Daha sonra da Haçlılarla çeşitli muharebeler yaşansa da köklü ve kesin netice almak mümkün olmadı.

Gürcülerle mücadeleye gelince: 1110 yılında Kralı II. David, Kafkasya'daki Türkmenleri bölgeden uzaklaştırıp Gence'ye kadar ilerledi. Bunun üzerine Muhammed Tapar bir ordu göndererek Gürcüleri mağlup etti.

Vefat ettiğinde o da genç sayılabilecek bir yaştaymış. Otuz altı yaşında ölmüş. On üç yıllık bir saltanatı olmuş. Vefat sürecini anlatır mısınız?

Alp Arslan'la başlayan bir kuşak var ve hepsi de çok genç yaşta vefat ediyor. Sultan Muhammed Tapar, 4-6 Nisan 1118'e gelen 511 yılının Kurban Bayramı'nda Oğuz töresince büyük bir toy düzenledi. Ziyafet sonunda sofrasını ve sarayını yağmalattı. Birkaç hafta sonra beş oğlundan en büyüğü olan on dört yaşındaki Mahmut'u yanına çağırıp ona, "Tacı başına tak ve tahta otur," dedi. Mahmut, "Bugün güzel bir gün değildir," diye cevap verince, "Baban için değil, fakat senin için güzel bir gündür," dedi. Nisan 1118'de vefat

eden Muhammed Tapar'ın cenazesi Isfahan'da yaptırdığı medresenin hazîresine defnedildi.

Döneme ait bir kaynak onun ölümünü şu şekilde kaydetmiş:

"Sireti güzelleştiği, devleti kemale erdiği, semasından kara bulutlar sıyrılıp havası iyileştiği, suyu durulduğu ve nimetleri fakiri zenginleştirmeye, eksikli kimsenin gediğini doldurmaya, esiri azat etmeye, İslam'a yardım etmeye, zulmeti uzaklaştırmaya, mülhidlerin (Batınilerin) kalelerini yerin dibine sokup müminlerin bayraklarını yükseltmeye başlamıştı ki, o kaza (kader) onun elini tuttu. Müddet ve emelini kısalttı. Denizin suyunu kuruttu, dolunayı (Sultan'ı) ortadan kaldırdı."

Son olarak Sultan Muhammed Tapar'ın ilim erbabıyla irtibatından da söz edelim. Meşhur âlim Gazzali, bir eserini ona ithaf etmişti değil mi?

Evet, Gazzali'nin meşhur eseri *Nasîhatü'l-mülûk* ona ithaf edilmiştir. Bunun yanında onun döneminde Selçuklu sarayında bulunduğu söylenen Ebu'l-Berekât el-Bağdatî'nin astronomiyle ilgili bir eserini ona ithaf ettiğini biliyoruz. Aynı âlim, Sultan'ın "yıldızların gece görünüp gündüz görünmemesinin sebeplerini" sorması üzerine *Risâle fî sebebi zuhûri'l-kevâkibi leylen ve hafâ'ihâ nehâren* isimli bir eser kaleme almıştır. Bir de İbnü'l-Belhî'nin meşhur *Farsnâme*'sinin Sultan Muhammed Tapar'ın emriyle yazıldığı bilinmektedir.

SULTAN SENCER

Büyük Selçukluların son hükümdarına, yani Sultan Sencer'e geldik. Kendi devri içinde defalarca ikbali de görmüş, hezimeti de... Sultan Melikşah'ın oğullarından biri ve tıpkı ağabeyleri Berkyaruk ve Muhammed Tapar gibi ona da taht nasip olacak. Evvela Sultan Sencer kimdir sorusunun cevabıyla başlayalım mı?

Sencer, Sultan Melikşah'ın oğullarından biriydi. 5 Kasım 1086'da doğdu. Bir rivayete göre o Sincar'da doğmuş, bu sebeple Sencer/Sancar ismini almış. Bir başka rivayete göre ise ismi, sancar/sançar, Türkçe "saplamak" anlamındaki "sançmak" kelimesinden gelmekte. Arslan Argun'un öldürülmesinden sonra Sultan Berkyaruk tarafından Horasan Meliki olarak tayin edilen Sencer, uzun yıllar bu vazifesini devam ettirmişti. Bu süre zarfında devlet yönetiminde büyük tecrübe kazandığı gibi, önemli askerî seferlere ve başarılara da imza atmıştı.

Ağabeyleri arasında süregelen taht kavgaları ve savaşlara rağmen o devlet hizmetini sürdürmüş ve ciddi bir tecrübe kazanmıştı diyebilir miyiz?

Diyebiliriz tabii. Babası Melikşah öldüğünde henüz altı yaşındaydı. Ama şimdi otuzlu yaşlara gelmiş, devlet yönetimi ve askerlik gibi konuların her hâli ve şeklini tecrübe etmişti. Bir rivayete göre onun, Horasan melikliği döneminde toplam on dokuz seferi ve on

dokuz zaferi vardı. Zaten saltanat iddia etmesindeki temel sebeplerden biri de bu tecrübesiydi.

Sultan Sencer, Muhammed Tapar'ın vefatından sonra onun on dört yaşındaki oğlu Mahmut'un tahta oturması üzerine harekete geçti. Zira Mahmut, henüz devleti idare edecek olgunluğa erişmemişti. Bu yüzden devlet büyüklerinin etkisi altında kalıyordu. Üstelik Sultan Mahmut'un küçük yaştaki diğer kardeşleri Mesut ve Tuğrul ve atabegleri de saltanatta hak elde etmek için isyan etmişlerdi. Duruma müdahale etmeyi gerekli gören Sencer, 1118'de Irak'a gelip hükümdarlığını ilan etti. Amcasının tahtı ele geçirmek üzere hareket ettiğini haber alan Mahmut, onun karşısında fazla şansı olmadığını biliyordu. Bu yüzden ona kıymetli hediyeler gönderip yıllık 20.000 dinar vergi ödemeyi teklif ettiyse de Sencer bunu kabul etmedi.

Bu sırada Mahmut'un yanındaki bazı emirler, onu amcası Sencer ile savaşmaya teşvik ediyorlardı. Bu teşviklerin neticesinde amca ve yeğen arasında Ağustos-Eylül 1119'da Save civarında bir savaş meydana geldi. İlk başta Mahmut'un otuz bin kişilik ordusu Sencer'in yirmi bin kişilik ordusuna üstün gelmişti fakat Sencer, yanındaki on sekiz fili savaşa sürünce durum Mahmut'un aleyhine döndü ve Sencer galip geldi. Sencer'in Mahmut'a karşı galibiyetinden hemen sonra, bu sırada hilafet tahtına yeni oturan Müsterşid Billah Bağdat'ta hutbeyi Sultan Sencer adına okuttu. (Eylül 1119).

Isfahan'a çekilen Mahmut'un yanındaki emirlerin birçoğu mücadeleye devam etmesini tavsiye ettiler. Ancak içlerinden biri söz alarak, "Her ne kadar benim meşveret mertebem yok ise de, bu hânedânın eski kullarındanım. Benim fikrime göre yapılması gereken, kılıç ve kefeninizle amcanızın huzuruna gitmenizdir," dedi. Bu arada kılıç ve kefenle huzura gitmenin, Türk âdetlerine göre bir af ve aman dileme, itaat gösterme seremonisi olduğunu söyleyelim.

Bu sözler hem savaş taraftarı emirler hem de Mahmut üzerinde etkili oldu. Mahmut, o sırada Rey'de bulunan ve tayinlerle ilgilenen Sultan Sencer'in huzuruna bir heyet gönderdi. Onlar da Sultan Sencer'e, "Mahmut'un bu hareketinin çocukluk ve küçüklükten ileri

geldiğini" söyleyip onun adına özür dilediler. Yeğeninin özrünü kabul eden Sultan Sencer, annesi Seferiye Hatun'un da ricası üzerine yeğenini affetti. Mahmut'un yanına gelip bir ay müddetle hizmette bulunmasını, bu süre zarfında ata binip inerken Türk borusu çaldırmamasını, kırmızı otağ kurdurmamasını, ata binip inerken Sultan Sencer'in rikâbında yaya yürümesini, velhasıl sultanlık alameti ve merasimi olan her ne varsa bırakmasını istedi. Mahmut, Sultan Sencer'in yanında bu şekilde bir ay kaldıktan sonra Sultan, yeğenine Irak saltanatını verdi. Hutbede önce kendi adının okunması şartı ile onu geri gönderdi.

Selçukluların ilk zamanlarında da bu "affetme" hâlleri hep vardı. Hele Kavurt isyanlarını hatırlayınca...

Bu devam ediyor. Hatta Sultan Sencer onu Irak Selçuklu Sultanı ve kendisinin veliahdı ilan edip kızıyla evlendiriyor. Dahası Mahmut, Sencer'in önce Mâhmelek Hatun adlı kızıyla, onun ölümü üzerine de diğer kızı Gevher Neseb Hatun ile evleniyor.

Kasım 1119'da yapılan bu antlaşmaya göre Sencer "es-Sultanü'l-a'zam", yani "en büyük sultan" ve "Sultanü's-selâtîn", "sultanların sultanı" unvanını, Mahmut ise "es-Sultanü'l-muazzam", yani "büyük sultan" ve "seyyidü's-selâtîn", "sultanların ileri geleni" unvanlarını kullanacaktı. Sencer, Muhammed Tapar'ın doğrudan yönettiği toprakların bir kısmını yeğenine bıraktı. Rey, Mâzenderân ve Kûmis bölgelerini de kendi idaresine aldı.

Sencer dönemi bir yeniden toparlanmaya mı sahne oluyor?

Gerçekten de Sencer dönemi, devletin yeniden inkişaf bulduğu bir dönemdir. Diğer yandan da Selçuklu ülkesi ve idaresi bu dönemde adeta yeniden tanzim ediliyor. Mesela Sencer, sultan unvanını kullanmasına izin verdiği Mahmut'a merkezi Isfahan olmak üzere batı ülkelerinin idaresini bırakmak suretiyle kendisine tâbi bir Irak Selçuklu Devleti'ni kuruyor. Kendisi ise "sultanu'l-a'zâm", yani "en büyük sultan" unvanını alıyor.

Bu dönemde diğer hanedan üyeleriyle ilişkiler nasıldı?

Hanedan ilişkileri her zamanki gibi; bazen iyi, bazen kötü. Ama Büyük Selçuklu Devleti'nin en geniş sınırlarına ulaştığı bu dönemde Sencer'in, hepsinin hukukuna riayete çalıştığını söyleyebiliriz. Mesela Irak-ı Acem eyaletinin yarısı ile Gilân bölgesinin idaresini Melik Tuğrul'a, Fars eyaletini ve Huzistan'ın yarısının idaresini ise Selçukşâh'a veriyor. Ama Mahmut da, diğer hanedan üyeleri de ona tâbi.

Bu durumda taht mücadeleleri devam etmez mi?

Ne yazık ki, etti. Hatta Sultan Sencer, hanedan mensupları arasındaki mücadeleler yüzünden zaman zaman Irak Selçuklularının iç işlerine ve Abbasî halifeleriyle olan ilişkilerine müdahale etmek zorunda kaldı. Mahmut'a karşı ilk olarak Gence meliki kardeşi Mesut isyan etti. Hille emiri II. Dübeys b. Sadaka ile ittifak eden Mesut, 1120'de Bağdat şıhnesi Aksungur Porsukî idaresinde üzerine gönderilen ordu karşısında mağlup oldu. Mahmut onu affetse de Dübeys mücadeleye devam etti ve Porsukî ile Halife Müsterşid'in kuvvetlerini yendi. Dübeys, Müsterşid'le bir anlaşma yaparak halife üzerinde bir baskı kurmaya çalıştı.

Diğer bir karışıklık da Mahmut'un kardeşi Melik Tuğrul tarafından çıkarıldı. Mahmut'un Gürcülerle mücadelesi sırasında harekete geçen Tuğrul, Dübeys'ten de destek alarak Müsterşid-Billâh ile mücadeleye girişti. Halife karşısında mağlup olan Tuğrul, Sencer'e sığındı. Buna karşılık Mahmut da Halife'yle iş birliğine girdi. Tuğrul'un hareketinden Sencer'i sorumlu tutarak ona karşı cephe aldı.

Sultan Sencer durumu öğrenince Halife'nin kendilerine bir komplo hazırlamak niyetinde olduğunu söyleyip Mahmut'u uyardı. Mahmut da Halife'yle yaptığı ittifakı bozdu. Sultan Sencer'in emriyle Bağdat'a giden Mahmut, bir bahaneyle şehre girmesine engel olmak isteyen ve savunma tedbirleri alan Halife Müsterşid'i dinlemeyip Ocak 1127'de zor kullanarak Bağdat'a girdi. Halife'ye karşı herhangi bir olumsuz davranışta bulunmayan Mahmut, onunla anlaşma yoluna gitti.

Sultan Sencer, Mahmut'un Halife Müsterşid'le iş birliğine devam ettiğini öğrenince Rey'e gitti. Fakat yeğeninin kendisine bağlı olduğunu görünce Horasan'a geri döndü (Aralık 1128). Sencer, Mahmut'tan Dübeys'in Hille'ye yerleşmesine izin vermesini istedi. Ayrıca Mahmut'a güçlük çıkarmaları muhtemel olan kardeşleri Melik Tuğrul ile Melik Mesut'u Horasan'a götürdü (1128). Ancak Mahmut'un taahhütlerini yerine getirmediğini görünce Mesut'u serbest bıraktı.

Bu kargaşa devam ederken, Eylül 1131'de Mahmut öldü. Bunun üzerine Sencer, batıdaki olaylarla da ilgilenmek zorunda kaldı. Zira Mahmut'un yerine küçük yaştaki oğlu Dâvud, onun onayı olmadan Irak Selçuklu Sultanı ilan edilmişti. Bunun üzerine diğer hanedan üyeleri Azerbaycan meliki Mesut ve Fars meliki Selçuk Şah tahtta hak iddia ettiler. Halife Müsterşid, Selçuk Şah ile ittifak yaparak Mesut ile mücadeleye girişti. Bu duruma seyirci kalmayan Sencer, Tuğrul ile Irak'a sefer düzenlemek zorunda kaldı. Sencer'in Rey'e geldiğini öğrenen Melik Mesut, ona karşı Halife ile iş birliği yaptı. Selçuk Şah da bu ittifaka katılınca savaş kaçınılmaz hâle geldi. Ancak Mayıs 1132 yılında yapılan savaşta, müttefikler Sencer karşısında Dînever'de bozguna uğradılar. Sencer huzuruna çağırdığı Mesut'u bağışlayıp kendisine Gence'yi ıktâ etti. Tuğrul'u da Irak Selçuklu Sultanlığına getirdi ve ülkede onun adına hutbe okuttu. Bunun üzerine Halife Müsterşid-Billâh, Dâvud ve Mesut ile ittifak yaptı.

İşler yine karışmış gibi... Üstelik bu sefer Halife de ittifakların, çatışmaların içinde... Neler yaşanıyor sonrasında?

Evet, işler karışık bir hâl aldı. Hatta Halife, Mesut'u sultan ilan edip başına taç koydu. Müttefikler 1133'te Tuğrul'u yendiler. Mesut aynı yıl Irak Selçuklularının başşehri Hemedan'ı işgal etti. Tuğrul, Sencer'in hâkimiyetindeki Rey şehrine sığınmak zorunda kaldı. Tuğrul'un ölümünden sonra Sencer, Mesut'un Irak Selçuklu tahtına çıkmasını onayladı (Ekim 1134). Ancak ondan sık sık saf değiştiren Borsukoğlu Borsuk, Kızıl ve Barankuş gibi bazı emirleri öldürmesini istedi. Mesut bu emri yerine getirmediği gibi kumandanlarının

kışkırtmaları sonucu Sencer'e karşı düşmanca bir siyaset izlemeye başladı. Sencer onu cezalandırmak için sefer hazırlığına başlayınca Mesut, Rey'e gelerek kendisine itaat arz etti. Sultan Sencer bu yıllarda Kâşgar'dan Yemen, Mekke, Tâif, Mekran'a; Uman ve Azerbaycan'dan Anadolu'ya kadar çok geniş bir coğrafyaya hükmediyordu. Onun Büyük Selçuklu Sultanı olmasıyla devletin idari merkezi Irâk-ı Acem'den Horasan'a nakledildi. Böylece Selçuklu tarihinde ikinci imparatorluk devri başladı.

Yani Sencer dönemine "İkinci İmparatorluk Dönemi" de denebilir mi?

Doğrudur. Selçuklu tarihinde ikinci imparatorluk devri Sultan Sencer döneminde başladı.

Buna rağmen Abbasî halifeleriyle problemler bitmiyor. Gerilimin en yüksek olduğu dönemlerden biri de Sultan Sencer dönemi miydi?

Ne yazık ki öyleydi. Halife Müsterşid, Mesut'un sultanlığını tanımayarak siyasi bir kuvvete sahip olduğunu ispatlamaya çalışıyordu. Hatta bu anlaşmazlık sebebiyle Bağdat'ta hutbeyi sadece Sultan Sencer adına okuttu. Ayrıca bir ordu meydana getirerek Mesut'a karşı savaş açtı. İki ordu Haziran 1135'te Hemedan civarındaki Dâymerk denen mevkide karşılaştılar. Savaşın başında Halife'nin ordusundaki Türklerin hemen hepsinin Mesut tarafına geçmesi, Halife ve devlet erkânının esir düşmesiyle neticelendi.

Halife için son derece gurur kırıcı olmalı bu esaret.

Yeniden siyasi iktidarı ele geçirmeye çalışıp politik meselelere bulaşınca, bu tür durumlara düşmek kaçınılmaz oluyor tabii. Allah'tan Sultan Sencer, Halife'ye hürmetini kaybetmemiş hâlen. Hemen Mesut'a bir mektup gönderip Halife'ye iyi davranmasını istiyor. Mesut da ona iyi davranıyor. Halife'yi korusun diye Hâcib Tatar'ı görevlendiriyor. Kaynağın ifadesiyle onun için otağ, yeni bir dehliz ve serâperde

kuruyorlar. Mutfak ve şarâbhâne eşyaları ile ona lazım olan her şeyi hazırlıyorlar. Mesut, ertesi gün tâbiiyet töreni için onun huzuruna gidiyor. Halife onu iyi karşılıyor ve aralarında bir anlaşma yapılıyor.

Daha sonra oradan ayrılıp Azerbaycan'a hareket ediyorlar. Merâga'ya vardıklarında Nâlık köyü civarında Sultan Sencer'in elçileri geliyor. Başta Sultan Mesut olmak üzere herkes, elçileri karşılamaya çıkıyor. Ama bu esnada çok kötü bir olay yaşıyor. Yeni bir kaos çıkarmak için fırsat kollayan Batıniler, ordugâhta oluşan boşluktan istifade ile Halife Müsterşid'e bir suikast düzenliyorlar. Ağustos 1135'te meydana gelen bu suikast sonucunda Halife Müsterşid hayatını kaybediyor.

Halife'nin Selçukluların himayesindeyken öldürülmesi ister istemez akla soru işaretleri getirmiş midir?

Getirmez mi? Tabii ki getiriyor. Olaydan sonra bu suikastı Sultan Sencer'in tertip ettiğine dair şayialar çıkıyor. Bu şayialar öyle etkili oluyor ki, Abbasîler bile bunu Sencer'den biliyorlar. İşte bu yüzdendir ki, İbnü'l-Cevzî'nin ifadesiyle bundan sonra bütün Abbasî halifeleri, Selçuklulara karşı büyük bir düşmanlık besliyor. Sultan Sencer olaydan dolayı çok üzüldüğünü belirtip bu işte bir dâhli olmadığını söylese de kâr etmiyor.

Yeni halife kim oluyor?

Müsterşid'in yerine oğlu Râşid Billah halife ilan ediliyor. Ancak yeni halife Râşid de babasının Sencer tarafından öldürüldüğü düşüncesinde. Bu yüzden intikamını almak için derhâl harekete geçiyor. Sultan Sencer'in ve Mesut'un adını hutbeden çıkarıyor. Bunun üzerine Mesut, Bağdat'a yürüyüp şehri muhasara altına alıyor. Ağustos 1136'da Bağdat'ı terk eden Râşid Musul'a çekiliyor. Mesut da ertesi gün şehre girerek Sencer'in talimatıyla Muktefî Liemrillah'ı halife ilan ediyor. Buna rağmen mücadeleyi sürdüren Râşid, Melik Davud ve bazı emirlerle birlikte Isfahan'a yürüse de, Haziran 1138'de yine Batınilerin bir suikastı neticesinde hayatını kaybediyor.

Bağdat ile ilişkiler hayli ilginç hâller almış. Peki diğer devletlerle durum nasıldı? Mesela Gazneliler...

Sencer döneminde Gaznelilerle de çeşitli anlaşmazlıklar yaşandı. Horasan meliki iken Gaznelilerin Selçuklulara tâbi devlet hâline gelmesini sağlayan Sencer, on sekiz yıl sonra Gazneli hükümdarı Behrâmşâh'ın bağımsız hareket etmeye kalkışması, halkın mallarını müsadere etmesi ve yıllık 250.000 dinar haracı ödememesi üzerine sefere çıktı (Ağustos 1135). Kış yüzünden büyük sıkıntılarla karşılaşmasına rağmen Gazne yakınlarına kadar geldi. Behrâmşâh elçiler gönderip af diledi. Sultan da huzuruna gelerek itaat arz ettiği takdirde onu affedeceğini söyledi. Behrâmşâh'ın kumandanlarından Cevher iki hükümdar arasında elçilik yapıp görüşmelerini sağlamaya çalıştıysa da Behrâmşâh son anda korkarak geri döndü. Sencer hiçbir mukavemetle karşılaşmadan Gazne'ye girdi. Behrâmşâh'a bir mektup yazarak hakkında kötülük düşünmediğini teyit etti. Behrâmşâh'ın affedilmesini istemesi üzerine Sencer ülkesini ona iade etti ve önce Belh'e, sonra da Horasan'a döndü (1038).

O tarihlerde Karahanlılar da var değil mi?

Tabii var. Sencer'in meliklik döneminde Büyük Selçuklulara tâbi hâle getirdiği Batı Karahanlı hükümdarı ve kayınpederi Arslan Han son yıllarında felç olmuş, ülke yönetimini oğlu ve naibi III. Nasr Han'a bırakmıştı. Bu dönemde Ali evladından bir fakih Semerkant şehrinin reisiyle iş birliği yaparak Karahanlılara karşı bir isyan hareketi başlattı ve Nasr Han öldürüldü. Müttefiklerin Karahanlı hanedanına son vermesinden endişe eden Arslan Han, Sultan Sencer'den yardım istedi. Ancak bir süre sonra diğer oğlu II. Ahmed'in isyancı fakihi öldürdüğünü ve şehrin reisini yakalayıp hapsettiğini bildirip Sencer'den geri dönmesini istedi. Sencer bu gelişme üzerine bir süre bekledi. Av sırasında karşılaştığı silahlı kişilerden şüphelenip onları sorguya çekince bunlar, kendisine suikast düzenlemek üzere Arslan Han tarafından gönderildiklerini itiraf ettiler. Sencer, Semerkant'a yürüyüp şehri ele geçirdi (Şubat-Mart

1130). Bir kaleye sığınan Arslan Han af diledi. Ahmed Han'ı, bir mahfede Sultan'ın huzuruna getirdiler. Felç geçirdiğinden Sencer'in karşısında konuşamadı. Sencer onu affetmekle birlikte yerine oğlu Nasr Han'ı tayin etti.

Hârezm bölgesindeki durum nasıldı?

Sultan Sencer'in henüz melikliği döneminde hâkim olduğu bölgelerden biri de Hârezm'di. 1098'de Hârezm'e hâkim olan Sencer, Berkyaruk tarafından bölgeye "Hârezmşâh" olarak tayin edilmiş Kutbeddîn Muhammed b. Anuştegin'i yerinde bırakmıştı. Kutbeddîn Muhammed, bütün valiliği süresince Sencer'e bağlı kalmış; yıllık vergi ve hediyelerini bir yıl kendisi getirmiş, bir yıl da oğlu Atsız'la göndermişti.

Onun 1128 yılında ölümünden sonra yerine oğlu Atsız, Hârezmşâh oldu. Sultan Sencer'in elinden menşurunu alan Hârezmşâh Atsız, 1135'te Hârezm'e döndü. Cend ve Mangışlak gibi askerî bakımdan önemli yerleri ele geçirerek nüfuz ve kudretini artırdı. Fakat onun iznini almadan giriştiği bu hareket, bölgeyi kâfirlere karşı savunan Müslümanları öldürmesi, üstelik başına buyruk bazı hareketlerde bulunması Sultan Sencer'in dikkatinden kaçmıyordu.

Sonunda Eylül-Ekim 1138'de Hârezm üzerine yürüdü. Buna karşılık Atsız, kuvvetlerini Hezâresb Kalesi'ne yakın bir yerde topladı. Bir yandan da Selçuklu ordusunun hareket kabiliyetini zorlaştırmak için civardaki su bentlerini açıp etrafı bataklığa çevirdi. Ancak bu tedbirlerine rağmen 16 Kasım 1138'de meydana gelen savaşı Sultan Sencer kazandı. Atsız savaş alanından kaçarak canını kurtardı. Ordusu ise büyük kayıp verdi. Esirler arasında bulunan oğlu Atlığ öldürüldü. Böylece Hârezm'i ele geçiren Sencer, bölgenin idaresini kardeşinin oğlu Melik Gıyaseddîn Süleyman Şah b. Muhammed Tapar'a verdi. 1139 Şubat'ında da Merv'e döndü.

Fakat Atsız durumu kabullenmedi. Birkaç ay sonra Süleyman Şah'ın üzerine yürüdü. Onu mağlup ederek Hârezm'e tekrar hâkim oldu. Ancak vakit geçirmeden Sultan Sencer'e bir sevgendnâme gönderdi ve Mayıs 1141'de itaatini arz etti. Durum Sultan Sencer'i

rahatsız etse de, kendisini çok daha büyük bir problem bekliyordu: Karahıtaylar.

Tarih kitaplarında Sultan Sencer dönemiyle ilgili en önemli konulardan biri, hatta belki de birincisi Karahıtaylar ve Katvan Savaşı olarak verilir.

Nitekim 1141 yılının diğer bir önemli hadisesi Karahıtaylarla yapılan Katvan yahut Katavan Savaşı'ydı. Kaynaklar, "Sultan'a ilk zayıflık ve gevşeklik, Karahıtay ordusundan gelmişti," diye yazarlar ki, gerçekten de öyle...

Bu savaştan söz edebilir misiniz?

Çin'de hüküm süren Kitanların bir kolu, daha 1017'de Türkistan'ı istila girişiminde bulunmuş, fakat Togan Ahmed Han tarafından geri püskürtülmüşlerdi. Kitanlar, 1125 yılında Cürcenler tarafından mağlup edilip devletleri yıkılınca yeniden batı istikametine çekilerek Türkistan'da Karahıtay isminde bir devlet kurmuşlardı. Karahıtaylar, 1128'de Kaşgar'a yürüdülerse de Karahanlı hükümdarı Arslan Han Muhammed b. Süleyman karşısında başarılı olamadılar. Arslan Han, onlara Karahanlı Devleti'nin hudutlarını muhafaza görevini verdi. Ancak daha sonra iç çekişmeler dolayısıyla yardımına başvurulan Gürhan, geldiği Balasagun şehrini terk etmedi ve 1130'da burayı ve bütün Doğu Karahanlı topraklarını ele geçirdi.

Daha sonra Fergana'yı ele geçirip Mâverâünnehr'e ilerleyen Karahıtayları durdurmak üzere hareket eden Mahmut Arslan Han, 1137'de Hocend civarında yaptığı savaşta Karahıtaylara yenilerek Semerkand'a çekildi. Bir müddet sonra Mahmut Arslan Han'la, idaresi altındaki Türk kabilelerinden Karluklar arasında anlaşmazlık çıktı. Mahmut Arslan Han, Sultan Sencer'den, Karluklar ise Balasagun'da bulunan Karahıtaylardan, Gürhan'dan yardım istedi.

Sultan'a onların buradan çıkartılmaları gerektiği söyleniyordu. Bu tavsiyelere uyan Sencer, onlara hayvanlarını buradan sürmelerini emretti. "Biz Sultan'ın naiblerine beş bin baş at, bin deve ve elli bin

koyun verelim ve Sultan'a itaate devam edelim," dedilerse de teklifleri kabul edilmedi. Bunun üzerine onlar da Gürhan'a, "Horasan meliki çok zâlimdir, çocuklara ve gulâmlara zulmediyor," dediler. Bu arada Hârezm hâkimi Atsız da, bağımsızlık kazanmak ümidiyle Sultan Sencer aleyhinde olabilecek her teşebbüsü desteklemekte; ona karşı harekete geçmek için fırsat kollamaktaydı.

Gürhan, yetmiş bin kişilik bir orduyla Sencer'in üzerine yürüdü. Sultan Sencer'in ise yüz bin kişiyi bulan ordusu mevcut olsa da bu dağınık vaziyetteydi. Bir de ordu efradı ve emirlerde, "cihanda bize karşı koyacak ve bizimle mücadele edecek hiçbir ordu yoktur," düşüncesi hâkimdi.

Kibir belası orduya bulaşmış denebilir mi?

Ne yazık ki, Sultan Sencer döneminde devletin en geniş sınırlarına ulaşması ve uzun zaman boyunca ordunun hep galip gelmesi sinsi bir kibre dönüşmüş. "Bizi yenecek ordu yoktur!" diye düşünüyorlar.

Mirhand, bu durumla ilgili şöyle diyor: "Memleketin genişliği ve nimetin bolluğu, emirlerin ve erkân-ı devletin akıl ve düşüncesinde gurur rüzgârını estirmeye başladı."

Bundarî ise devlet görevlilerinin kibrinin yanına bir de rehaveti ve devlet işlerine karşı keyfî ve hukuksuz tavırlarını ilave ediyor. O, "Sencer devletinin bozulması ve dizisinin dağılması" başlığıyla verdiği bu hadiseyi şu şekilde açıklıyor:

"Sencer'in müddet-i hayatı uzadıkça, emirler, Sultan'ın işine tegallüb ve kaderine hürmetsizlik ettiler. Küçükler, büyüğün hakkına riayet etmez oldu. Küçükler ileri çıktığından büyükler geride kaldı ve vekarlı kimseler istihfaf edildi, hafifmeşrep kimseler tevkir edildi, kuvvetli kimselere işten el çektirildi, zayıflar iş başına getirildi ve ümera arasında birbirini çekemezlik ve birbirine karşı kin bağlamak vukua geldi, birbirine yardım ve muzaharet kalktı. Büyük emirlerin fikirleri ve maksatları biri diğerininkine muhalif oldu. Bunların her biri kendi arzusundan başka şey düşünmez oldu."

Demek ki, uzun süren başarı, bazen sonrasında rehavet ve bozulmayı da beraberinde getiriyor. İbn Haldun bir kez daha haklı çıkmış mıdır?

Tarih boyunca değişmeyen bir kaidedir bu. İbn Haldun bunu çok güzel formüle etmiş zaten. Ona göre devletler, özetle önce zaferler çağını; ardından da rakiplerin ortadan kaldırıldığı, devletin kurumsallaştığı ilerleme çağını yaşar. Bu dönemden sonra bolluk, refah ve zenginlik çağı gelir. Bir müddet sonra devleti idare edenler, kendilerine bırakılan huzur ve rahatı devam ettirmek için kendilerinden öncekileri taklit etmeye başlarlar. Bu süreç aynı zamanda rehavet dönemidir de. Sonrasında ise elde mevcut olanların umutsuzca israf edildiği, bir zevk ü sefa çağı başlar. Bu dönemde devlet yönetimi ehliyetsiz kişilerin eline geçer, bürokrasi artar. Debdebeli törenler, üniforma, nişan ve diğer protokollerin artmasıyla halk ile devlet arasında koğuş başlar. İdareciler halktan ve gerçekten uzak bir hayal ülkesinde yaşarken zulüm, haksızlık, adam kayırma, angarya ve israf çoğalır. Bütün bunlar devletin çöküşünü hazırlasa da hayal âlemindeki idareciler bunun farkına varamaz.

Selçuklu devlet adamları da bu durumda mıydı?

Vaziyet onu gösteriyor. Ama Katvan Savaşı, içinde yaşadıkları hayal dünyasını yerle bir ediyor. Eylül 1141'de Semerkand civarında meydana gelen savaşta, o güne kadar mağlubiyet yüzü görmemiş Sultan Sencer, ilk yenilgisini tadıyor. Ordusu tamamen dağılıyor. Kayıp sayısı otuz bin civarında. Üstelik eşi Terken Hatun ve önde gelen emirleri de esir düşüyor. Kendisi ise canını zor kurtarıp Tirmiz'e kaçıyor.

Katvan yenilgisi Büyük Selçukluların yıkılışına zemin hazırladığı gibi İslam dünyasının siyasi, içtimai ve iktisadi buhranlara sürüklenmesine de yol açtı. Sultan Sencer, bu mağlubiyetten sonra kendisini toparlama imkânı bulamadan Hârezmşâh Atsız'ın isyanıyla karşılaştı.

Atsız, beklediği fırsatı sonunda buluyor mu?

Sencer'in mağlubiyetini öğrenen Hârezmşâh Atsız, Katvan yenilgisinden bir ay geçmeden Selçuklulara ait yerleri zapt etmek için süratle harekete geçti. İlk olarak Horasan'a yöneldi ve Serahs'ı aldı (Ekim 1141). Daha sonra Sencer'in başkenti Merv'e yürüdü. Selçuklu ordusu dağıldığı için ona karşı mukavemet edecek ciddi bir kuvvet yoktu. Şehir halkı direnmeye çalışsa da Hârezmşâh kuvvetlerini durdurmak mümkün olmadı. 20 Ekim 1141'de Merv'e giren Atsız, Sultan Sencer'in hazinelerini, birçok din adamı ve âlimi Hârezm'e götürdü. Bir yıl sonra (1142) tekrar harekete geçen Atsız, bu defa Nişabur'a yürüdü. Şehri ele geçirip kendi adına hutbe okuttu. Fakat bu sırada Sultan Sencer, kendini ve kuvvetlerini toplamıştı. Önce Nişabur'u aldı, ardından da Hârezm'e yürüdü. Hârezm'in merkezi Ürgenc/Gürgenc'e kadar ilerleyip şehri kuşattı (1143-44). Bir meydan savaşı vermeye cesaret edemeyen Atsız, Ürgenc'e kapandı. Selçuklu kuşatmasını yaramayacağını anlayınca Sultan Sencer'e elçiler göndererek af diledi. Sultan Sencer, Horâsân'da ele geçirdiği malları iade etmesi ve kendisine tâbi olması şartıyla onu bağışladı.

Yine bir bağışlama mı söz konusu?

Evet, ancak peşinden yine bir isyan daha... Sencer'in Merv'e dönmesinin ardından Atsız tekrar Selçuklular aleyhinde faaliyetlere başladı. Sencer'in Atsız'a gönderdiği elçi Edîb Sâbir, Atsız'ın kendisini öldürmek üzere iki İsmâilî fedaisiyle anlaştığını Sencer'e bildirdi. Bu iki kişi Merv'de yakalanıp öldürüldü. Atsız da Edîb Sâbir'i Ceyhun Nehri'nde boğdurttu. Bunun üzerine Sencer, Kasım 1147'de yeniden Hârezm'e yürüdü. Atsız bu kez de bir meydan savaşı vermeyi kabul etmedi ve Hezâresb Kalesi'ne sığındı. Sultan Sencer, kaleyi iki ay kuşattıktan sonra zapt etti ve Ürgenc'e ilerledi. Atsız, bir kere daha yenilgiyi kabul etmek zorunda kaldı ve Ahu-pûş namıyla meşhur bir dervişi aracı olarak göndererek af diledi. Sencer, bizzat huzuruna gelerek sadakat yemini etmesi ve yer öpmesi şartıyla onu affetti. Haziran 1148'de Atsız huzura geldiyse de Sultan'ı

sadece başı ile selamlayarak geri döndü. Sultan Sencer yine de onu affetti.

Peki, neden affediyor?

Kaynaklarda Sultan Sencer'le Atsız arasındaki ilişkiye dair dikkat çekici kayıtlar var. Mesela bir kaynakta Sultan Sencer'in, Tamgac Han'ın isyanı üzerine Mâverâünnehr'e yürüdüğü esnada yeni hizmete alınmış bir grup gulâmın, Sultan'ı ortadan kaldırmak için anlaştıkları, o gün Hârezmşâh Atsız'ın av yerinde olduğu, öğleye doğru uykudan uyanınca bir at isteyip son sürat Sultan'ın bulunduğu yere gittiği ve Sultan'ı sıkıştıran asileri uzaklaştırıp onu kurtardığı anlatılıyor. Hatta kayda göre Sultan, "Durumumu nasıl öğrendin?" diye sorunca Atsız, "Rüyamda sizin tehlikede olduğunuzu gördüm ve hiç vakit kaybetmeden geldim," cevabını veriyor.

Yine bazı kaynaklar da Atsız'ın yıldızının parlaması ve Sultan'ın ona itimadının artmasının diğer emirlerin kıskançlığına yol açtığını, hatta ona bir suikast düzenlemeye kalktıklarını, bunun üzerine korkuya kapılan Atsız'ın ülkesine dönmek için Sultan'dan izin istediğini kaydediyorlar. Güya oradan ayrıldıktan sonra Sultan yanındakilere dönerek, "O artık sizden uzaklaştı, bir daha yüzünü göremeyiz," deyince yanındakiler, "Madem böyle, niye ona dönmesi için izin verdiniz ve ona iyi davrandınız?" diye soruyorlar. Sultan da onlara, "Bizim ülkemizde hakkı çoktur. Ona kötü davranmak bizim insanlık anlayışımıza ters düşer," cevabını veriyor.

Ama bu hikâyeler bir yana Sultan Sencer'in her defasında Atsız'ı affetmesinin asıl sebebi şu: Atsız, Karahıtaylara her yıl çok miktarda vergi ödüyordu. Ayrıca kuzeyde henüz İslamiyet'i kabul etmemiş Türklerle savaşıyor ve onların güneye inmelerini önlüyordu. Bu bakımdan Hârezm, Büyük Selçuklu Devleti'nin kuzey kapısı ve aynı zamanda Karahıtaylar ve henüz İslam dinini kabul etmemiş Türklere karşı bir tampon bölge görünümündeydi. Burayı da Atsız savunuyordu. Sencer'in isyanlara rağmen onu affetmesi, işte bu nedenlere dayanıyordu.

Katvan mağlubiyetini fırsat bilen sadece Atsız mıydı?

Sadece Atsız değildi, zira çöküş başlamıştı bir kere ve fırsatı yakalayan yüklenecekti. Bunlardan biri de Gûr hükümdarı Kutbeddîn Muhammed'di. O da durumdan istifade ile Herat'ı almış ve Belh'e kadar ilerlemişti. Ona engel olmaya çalışan Selçuklu kumandanlarından Emir Kumaç, yaptığı savaşta mağlup oldu. Daha sonra da Sencer'e tâbi iki devlet olan Gûrlular ile Gazneliler arasında büyük bir mücadele başladı. Kutbeddîn Muhammed, hanedan mensupları arasındaki taht kavgaları sırasında Gazneli hükümdarı Behrâmşâh'a sığındı. Behrâmşâh da onu zehirleterek öldürttü. Yeni Gûrlu hükümdarı Seyfeddin Sûrî kardeşinin intikamını almak için Gazne'ye yürüdü. Behrâmşâh ona mukavemet edemeyeceğini düşünerek Hindistan'a çekildi. Bu sırada Seyfeddin Sûrî, Gazne'de sultanlığını ilan etti. Tâbi olduğu Sultan Sencer'in himayesinde Hindistan'dan Gazne'ye dönen Behrâmşâh, Seyfeddin Sûrî'yi mağlup ederek esir aldı ve bir süre sonra idam ettirdi.

Gûrlu hükümdarı Alâeddin Hüseyin öldürülen kardeşlerinin intikamını almak üzere Gazne'ye yürüyünce Behrâmşâh, Sistan'a çekilmek zorunda kaldı. Alâeddin, Gazne'ye girip yedi gün boyunca her tarafı yakıp yıktı. Bundan dolayı "cihansûz" lakabıyla anılan Alâeddin vergilerini ödemeyip bağımsızlığını ilan edince Sultan Sencer, Gûrlulara karşı sefere çıktı. İki ordu birbirine yaklaşınca Gûrlu kuvvetleri arasında yer alan Oğuz ve Halaçlara mensup Türk askerleri Sencer'in safına geçti. 1152'de Gûrlular mağlup oldu ve ağır kayıplar verdi. Esir alınan Sultan Alâeddin affedildi ve Selçuklulara tâbi olarak hüküm sürmek için Gûr topraklarına gönderildi. Gûrlular karşısındaki son mağlubiyetinden sonra Hindistan'a çekilen Behrâmşâh, 1152 senesinde Sencer'in Cihansûz Alâeddin Hüseyin'i mağlup ve esir etmesinden faydalanarak Gazne'ye döndü.

Bu kadar gailenin arasında Batıniler de var mıydı?

Olmaz olurlar mı? Sultan Sencer bütün bu gelişmeler arasında Batınilerle mücadeleye de devam etti. Sencer'in veziri Fahrülmülk,

Batıniler tarafından öldürüldü. 1126'da Batınilere karşı bir sefer düzenlendi ve çok sayıda Batıni ortadan kaldırıldı. Ertesi yıl Sencer, yeni veziri Muînüddîn-i Kâşî'nin de Batıniler tarafından öldürülmesi üzerine Alamut'a bir sefer düzenledi. Kaynaklar bu sefer sırasında on binden fazla Batıni'nin öldürüldüğünü kaydederler. Bazı kaynaklarda ise Sultan Sencer'in fedailerden çekindiği için Batınilerle mücadeleden vazgeçip onlarla anlaşma yoluna gittiği rivayet edilir.

Oğuz isyanı ve Büyük Selçuklu Devleti'nin sonuna gelelim. Oğuz isyanı neydi?

Aslına bakarsanız, devletin kuruluşundaki etkenler yıkılışında da tebarüz ediyor. Sultan Sencer, Katvan mağlubiyetinin yaralarını sarmaya, Selçuklu azametini bölgede tekrar hissettirmeye başladığı esnada, "Kartala bir ok değmiş, o da kendi yeleğinden/teleğinden" misali kendi kavmi Oğuzların isyanıyla sarsılıyor.

Aslında bu olay, yani Oğuz isyanı genellikle Selçukluların Türk-Türkmen geleneğinden uzaklaşması neticesinde yaşanan bir olay olarak anlatılır ve suçlu taraf Selçuklu bürokrasisi olarak görülür. Ama bir de tersinden düşünelim. Bakın tarihte kurulmuş en önemli Türk devletlerinden biri olan Büyük Selçuklu Devleti'nin sultanı Sencer, önce bir Türk boyu ya da budunu olan Karlukların, Karahıtayları davetiyle Katvan Savaşı'nda ilk darbesini alıyor. Ardından henüz kendisini toparlayamadan yine bir Türk beyi olan Hârezmşâh Atsız'ın isyanı ve Selçuklu ülkesini istilasıyla bir kez daha sarsılıyor. Ve en sonunda da yine Oğuz Türklerinin isyanıyla tükenip gidiyor. Bu durumda, "Kartala bir ok değmiş, o da kendi yeleğinden/teleğinden" demeyelim de ne diyelim?

Oğuz isyanı nasıl çıktı? Onları bu isyana sürükleyen sebepler nelerdi?

Devletin kuruluşunda büyük hizmetleri olan ve dahi Sultan'ın akrabaları bulunan Oğuzlar hayli kalabalıktılar. Onların yer, yurt ve otlakları Belh, Çağâniyân ve Vahş vilayeti nevâhîsinden Huttelân

civarındaydı. Vergi olarak her yıl Sultan'ın mutfağına yirmi dört bin koyun verirlerdi. Oğuzlardan gelen bu koyunları Hânsâlâr toplardı. Onun bir adamı gider ve koyunları alıp tahsil ederdi. Ancak Hânsâlâr tarafından gönderilen tahsildar, Oğuzlara zulüm ve zorbalık yapıyordu. Koyunların bedeli ve kabul edilip edilmemesi konusunda zorluk çıkarıp münakaşa ediyor, Oğuz beylerine çok kaba ve düşüncesizce davranıyordu. Bu duruma daha fazla katlanamayan Oğuz beyleri, tahsildarı öldürdüler. Tahsildar, koyunlarla birlikte vaktinde dönmeyince durum anlaşıldı. Hânsâlâr olup biteni Sultan'a anlatmaya korktu ve bir süre mutfağın ihtiyacını kendi cebinden karşıladı. Emir Kumâc, Merv'e, Sultan'ın yanına gelince durumu ona bildirdi.

Emir Kumâc, Sultan'ın Oğuzların şıhneliğini kendisine vermesi hâlinde tahsildarın diyetini alacağını, onları cezalandıracağını ve üzerlerine koyulan vergiyi artırarak mutfağa her yıl otuz bin koyun getireceğini söyledi. On bin kişilik bir ordu ile onların üzerine yürüdü. Ancak Oğuzlar bu durumu hiç hoş karşılamadı. Emir Kumâc'ın adamlarıyla çatıştılar. Neticede Kumâc ve oğlu öldürüldü.

Bunu duyan Sultan çok hiddetlendi. Oğuzlar, Sencer'in gelmesinden endişeye düşüp ondan af dilediler. Bütün olan biteni anlattılar. Ancak Sultan'ın etrafındaki emirlerin "tuz ekmek hakkı bilmez kavimden" intikam alması gerektiği yönündeki telkinleri ve zorlamalarıyla Oğuz diyarına yürümeye karar verdi.

Yolda birkaç kere Oğuzların kadın ve çocukları önüne gelip af dilediler. Sultan'ın geri dönmesi için adeta yalvardılar. Vergiyi artıracaklarını ve ilave olarak altın, gümüş, mal, para, köle ve cariye vereceklerini söylediler. Yine gönlü yumuşayan Sultan, dönmek için emir vermek üzereyken Emir Kumâc'ın torunu Mü'eyyed Ayaba ve bazı emirler onu durdurup sefere devam etmesi için ikna ettiler.

Neticede savaş kaçınılmaz hâle geldi. Belh vilayeti hudutları içinde yapılan savaşta Oğuzlar yüz bin kişilik Selçuklu ordusunun hücumunu püskürttüler. Sonra da dar bir boğazda sıkıştırarak tam bir bozguna uğrattılar. Böylece Sultan Sencer ikinci ve son mağlubiyetini aldı. Kaçmaya bile fırsat bulamayıp esir düştü.

Acayip bir hikâye gerçekten... Hatta sonrasında bile Oğuzların kafasının çok karışık olduğunu göreceğiz. Sultan'a nasıl davranacaklarını bir türlü belirleyemiyorlar. Gelgitler yaşıyorlar değil mi?

Çünkü gerçekten kararsızlar. Her şey bir anda olup bitmişti ve Oğuzların sonrasına dair net bir planları yoktu. Açıkçası, zafer onlar için de sürpriz olmuş gibiydi. Üstelik Sultan ellerindeydi.

Sultan Sencer'i yakalayan Oğuzlar, önce onu savaş meydanında kurdukları bir tahta oturttular. Oğuz beyleri şeklen de olsa toplanıp Sultan'ın huzurunda yer öptüler ve "Biz senin kullarınız, sana itaatten ayrılmayız, iyi biliyoruz ki, bizimle savaşmaya gelmedin; fakat savaşa itildin. Sen Sultan'sın, biz ise kullarız," dediler. Fakat onların bu davranışı, yaşlı hükümdarla beraber oynadıkları bir sultanlık oyunundan başka bir şey değildi. Bu oyunu iki üç ay içinde anlayan Sencer, kendi isteğiyle tahttan indi. Oğuzlar bundan sonra Sencer'e çok kötü davrandılar. Onunla alay ettiler ve kaçmasını önlemek için geceleri demir bir kafese koydular.

Sultan'ı esir alan Oğuzlar, Horasan beldeleri ve Irak nahiyelerini ele geçirip günlerce yağma ettiler. Eylül-Ekim 1053'te Merv'i üç gün üç gece yağmaladılar. Birinci gün altın, gümüş, ipek; ikinci gün tunç, pirinç, döşeme ve döküntüler yağma edildi. Nihayet üçüncü gün ise şehirde hiçbir şey kalmamıştı. Öyle ki, yatak ve yastık içlerini, küp ve çömlekleri, kapı ve onun ahşaplarını dahi götürdüler. Şehir halkının çoğunu esir ettiler. Bu yağmadan sonra, gizlenmiş servetlerini ve definelerini göstermeleri için, halka türlü işkence ve eziyet yaptılar. Yer üstünde ve yer altında hiçbir şey bırakmadılar. 1054-1056 arasında Tûs, Meşhed, Nişabur, Meyhene, Isferâyin, Cüveyn ve Serahs gibi Horasan şehirlerini korkunç bir şekilde yağma ve istila ettikten sonra Belh ve Merv'e çekildiler.

Burada bir anakronizme düşmemek lazım değil mi? Yani, "Onlar da Türk, bunlar da Türk? Türk yağma yapar mı?" gibi fikirlerin o çağın dünyasında bir karşılığı var mıydı?

Elbette yoktu. Neticede öz kardeşler bile birbirlerine savaş açıyorlar. Ama bu olaylarda Selçuklu ülkesindeki toplumsal ve ekonomik yapının etkilerini göz ardı etmemek lazım. Söz konusu Oğuzların da düzeni, sosyo-ekonomik yapıları bozulmuş. Yoksa o güne kadar neden böyle bir şey yapmadılar da şimdi yapıyorlar?

Neticede, Sultan Sencer esir düşünce önce yeğeni Süleyman Şâh b. Muhammed Tapar, Nişabur'da sultan ilan edilip adına hutbe okundu (1153). Sencer'in veziri Tâhir b. Fahrülmülk'ün ölümüyle destekten mahrum kalan Süleyman Şâh, bir ara Merv'e yürüse de başarılı olamadı. Daha sonra da Horasan'dan ayrılıp Cürcan'a gitti. 1155 yılı başında ise Sencer'in yeğeni ve Karahanlı hanedanından Arslan Han Muhammed'in oğlu Mahmut Han'ı tahta çıkardılar.

Ama Sultan Sencer hayattaydı değil mi?

Tabii, tabii... Sultan Sencer, Oğuzların elinde üç sene kadar esir kaldı. 1156'da eşi Terken vefat edince bir kurtuluş çaresi düşündü. Kendisini eve götürmesi için onu muhafaza eden bir emiri kandırdı. Avlanarak Ceyhun kıyısına kadar gittiler. Gemiler hazırlamış Müeyyed Ayaba, burada onu beklemekteydi. Fırsat bulunca Sultan'ı onların arasından kaçırıp gemiye bindirerek nehirden geçirdi. Sultan'ın dönüşü gecikince Oğuz beyleri atlarına binip yola koyuldular. Onun ardından nehir kıyısına kadar gittiler. Fakat buradan ümitsiz ve çaresizce geri döndüler.

Böylece Oğuzların elinden kurtulan Sultan Sencer, önce Tirmiz'e gitti. Buradan kendisine tâbi olmamış devletlere birer mektup göndererek tekrar Selçuklu Devleti'nin başına geçtiğini bildirdi. Mahmut Han ve yanındaki kumandanlar Hârezmşâh Atsız'a sığınmışlardı.

Sencer bir müddet sonra başkenti Merv'e gitti. Ancak kendisi artık yaşlanmış ve çektiklerinden dolayı ruhen çökmüştü. Üstelik hazinesini boş, halkını harap hâlde bulacaktı. Hiçbir şey eskisi gibi değildi. Ordu toplamak istediyse de bu mümkün olmadı. Üzüntüden hastalandı. 26 Nisan veya 6 Mayıs 1157'de gam ve keder içinde öldü. Öldüğünde yetmiş iki yaşındaydı. Cenazesi, Merv'de yaptırdığı ve Dârü'l-Âhıret ismini verdiği türbeye gömüldü. Sultan Sencer'in ölümüyle Büyük Selçuklu Devleti tarih sahnesinden çekildi.

Diğer Selçuklu şubelerini de hülasa ederek anlatır mısınız?

Büyük Selçuklu Devleti, Sultan Sencer'in vefatıyla tarihe karışsa da Selçuklu hanedanına mensup melikler tarafından Büyük Selçuklu Devleti'ne tâbi olarak kurulan Kirmân, Irak, Suriye ve Anadolu şubeleri varlıklarını devam ettirdiler.

Bu devletlerden Kirmân Selçukluları, Sultan Alp Arslan'ın kardeşi Kavurt Bey tarafından 1048'de kurulmuştu. Kavurt Bey'in taht mücadelesine girip hayatını kaybetmesinden sonra onun soyundan gelen Selçuklu melikleri Büyük Selçuklu Devleti'ne tâbi olarak varlıklarını sürdürdüler. Irak Selçuklularının karışıklık içinde bulunduğu sırada bir süre Gûrlulara tâbi olan Kirmân Selçukluları da, 1187'de Horasan'ı istila eden Oğuzlar tarafından ortadan kaldırıldı.

Irak Selçukluları Sultan Sencer'in izni ve iradesiyle Muhammed Tapar'ın oğlu Mahmut tarafından 1118'de kuruldu. Sultan Sencer'in himayesinde ve kontrolünde kurulan Irak Selçukluları, onun ölümüne kadar Büyük Selçuklu Devleti'ne tâbi olarak kaldılar. Irak Selçukluları, Irak'taki son Selçuklu sultanı II. Tuğrul'un, 1194 senesinde Hârezmşâh Alaeddin Tekiş'in emirlerinden Tuğrul İnanç tarafından öldürülmesiyle tarihe karıştılar.

Suriye Selçukluları Sultan Alp Arslan'ın oğlu, Melikşah'ın kardeşi Tutuş tarafından 1079'da kuruldu. Suriye Selçukluları, Tutuş'un 1095'te ölümünden sonra Halep ve Dımaşk Selçuklu melikliği olmak üzere ikiye ayrıldı. Tutuş oğullarından Rıdvan Halep'te, Dukak Dımaşk'ta hüküm sürmeye başladı. Halep Selçuklu Melikliği Mardin Artuklu hükümdarı Necmeddin İlgazi tarafından 1117'de ortadan kaldırıldı. Dımaşk Selçuklu Melikliği ise 1104'e kadar varlığını devam ettirdi. Dımaşk'ta bu tarihten sonra Böriler (Tuğteginliler) adıyla bilinen Dımaşk Atabegleri hüküm sürdü.

Selçukluların en uzun süre devam eden kolu olan Türkiye Selçukluları ise 1075 yılında Kutalmışoğlu Süleyman Şah tarafından kuruldu. Bugünkü Batı Türklüğünün ve Türkiye'nin temellerini atan Türkiye Selçukluları, 1243'ten sona Moğol-İlhanlı tâbiiyetine girmişse de 1308, bir görüşe göre de 1318 yılına kadar varlığını devam ettirdi ki, onlarla ilgili bir çalışma yapmak da elzemdir diye düşünüyorum.

DİZİN

A

Abbasi 8

Afganistan 28, 29, 72

Afresyab 130

Afşin 101, 102, 132

Ahlat 101, 104, 108, 112, 113, 114, 115, 116, 117

Ahmed 65, 75, 141, 163, 164, 174, 196, 197, 198, 208, 209, 210

Akdeniz 141, 150

Alamut 142, 145, 146, 147, 148, 164, 168, 170, 198, 216

Ali Tegin 39, 45, 46, 50, 51, 52, 53, 55

Alp Arslan 79, 81, 83, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 115, 116, 117, 118, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 130, 131, 132, 135, 136, 137, 139, 142, 145, 146, 151, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 198, 199, 220

Altuncan Hatun 83, 84

Altuntaş 52, 53, 55

Amidülmülk 83, 84, 90, 91, 94, 95, 183

Anadolu 7, 8, 32, 34, 39, 40, 41, 42, 43, 50, 71, 72, 73, 74, 93, 95, 96, 97, 98, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 107, 109, 121, 127, 128, 129, 130, 132, 140, 141, 159, 161, 189, 190, 206, 220

Anakronizm 33, 34, 132, 153, 218

Ani 42, 65, 95, 96

Antakya 126, 141, 186, 198

Arabistan 100, 140

Aral Gölü 16

Arap 16, 78, 93, 106, 108, 144, 163

Aras Nehri 95

Arslan Argun 188, 201

Arslan Yabgu 27, 28, 29, 30, 31, 35, 36, 37, 38, 39, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 70, 71, 83, 90, 91, 92

Artukoğulları 127

Atabeg 184, 195, 198, 199

Atatürk 4, 43, 105, 165

Atsız 140, 209, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 219

Avrupa 10, 11, 12, 32

Ayşe Hatun 130, 131

Azerbaycan 42, 50, 72, 73, 100, 127, 159, 161, 184, 186, 189, 190, 205, 206, 207

B
Bağdat 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 94, 104, 141, 142, 149, 154, 165, 170, 171, 172, 174, 177, 182, 185, 191, 193, 194, 202, 204, 206, 207, 208
Balkan 128
Barthold 21
Basra 195
Batıni 144, 146, 147, 162, 164, 168, 170, 174, 188, 189, 191, 196, 197, 198, 216
Behrâmşâh 208, 215
Belh 28, 58, 64, 71, 87, 155, 156, 208, 215, 216, 217, 218
Berkyaruk 143, 149, 150, 164, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 193, 194, 195, 197, 201, 209
Berzem 85, 131
Besâsîrî 78, 79, 80, 81, 82, 83
Beyhakî 52, 61, 67
Bilge Kağan 35, 38
Bitlis 117, 127
Bizans 8, 73, 74, 95, 96, 97, 98, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 129, 132
Bozok 20
Buğra Han 29, 37, 38, 47
Buhara 28, 29, 39, 45, 50, 52, 53, 141
Büveyhi 77

C-Ç
Cafer 99, 161, 182
Candar 184, 185, 186
Celaliye 130, 163
Cend 20, 21, 22, 25, 28, 29, 30, 36, 53, 54, 209
Ceyhun 50, 55, 56, 71, 131, 213, 219
Cihansûz 215
Cüveyn 28, 218
Çağrı Bey 30, 35, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 57, 61, 62, 64, 67, 71, 72, 73, 77, 80, 82, 83, 87, 88, 89, 90, 131, 132, 136, 155, 156, 157, 163, 189
Çevgan 47
Çift Başlı Kartal 32, 33, 34

D
Damgan 66
Dandanakan 63, 66, 68, 70, 71, 72, 82, 87, 135, 155, 160
Danişmend / Danişmendliler 127, 141
Davud 26, 163, 207
Deylem 145, 146, 147, 148
Dicle 78, 105
Dilmaçoğulları 127
Divriği 127, 141
Diyarbakır 78, 100, 109, 140
Dukak 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 189, 220

E
el-Ezher 172
el-Muntasır 30, 39
Emir Kumâc 217
Emir Kutluğ Tegin 193
Erbasgan 97, 98, 102, 103, 111, 114, 132
Erciş 74, 100, 101
Ermeni 42, 73, 95, 103
Ermenistan 74, 95, 103, 115, 159
Erzurum 73, 104, 108, 110, 111, 112, 122, 127, 141
Eudokia 103
Eyyûbî 100

F

Fars / Farsça 10, 16, 75, 76, 93, 148, 152, 153, 163, 177, 184, 204, 205
Fâtımî 77, 78, 79, 82, 84, 98, 100, 142, 144, 145, 146, 147, 161, 172
Fergana 210
Fırat 105
Filistin 140

G

Gazne 28, 42, 47, 55, 59, 61, 66, 68, 69, 71, 208, 215
Gazneliler 29, 36, 46, 57, 58, 59, 61, 64, 67, 68, 88, 137, 140. 156, 178, 208, 215
Gazneli Mahmud 29, 31, 41, 42, 44, 45, 46, 48, 49, 169
Gazneli Mesut 55
Gazzali 200
Gence 141, 189, 190, 193, 194, 199, 204, 205
Gulâm 175
Gûrlu 215, 220
Gürcistan 95, 97, 141, 159
Gürcü 42, 73, 95, 114, 115, 141
Gürhan 210, 211

H

Hâcib Sübaşı 62, 63
Halep 100, 104, 105, 140, 154, 161, 186, 189, 198, 220
Halife 70, 76, 77, 80, 83, 84, 85, 94, 99, 113, 141, 145, 147, 161, 172, 182, 183, 185, 204, 205, 206, 207
Hamdan 99, 161
Hârezm 21, 52, 53, 54, 55, 72, 130, 209, 211, 213, 214
Harun 53, 54, 55
Hasan Sabbah 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 164, 168, 169, 196
Haşhaşî 147, 170
Hatice 77, 84, 85
Hazar Denizi 16, 20, 56, 148
Hemedan 73, 79, 82, 113, 118, 159, 184, 185, 186, 190, 205, 206
Herat 28, 59, 61, 65, 66, 71, 72, 90, 215
Hıristiyan 26, 129
Hille 195, 204, 205
Hindistan 46, 48, 49, 59, 169, 215
Hocend 210
Horasan 7, 25, 28, 29, 36, 37, 41, 42, 45, 48, 50, 54, 55, 56, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 66, 70, 71, 72, 79, 81, 87, 88, 89, 92, 101, 127, 130, 146, 155, 188, 189, 190, 201, 205, 206, 208, 211, 213, 218, 219, 220

I-İ

Irak 28, 50, 71, 72, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 81, 106, 109, 111, 144, 146, 189, 195, 202, 203, 204, 205, 218, 220
Iktâ 175
Isfahan 144, 145, 149, 154, 171, 174, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 190, 191, 193, 196, 200, 202, 203, 207
İbn Haldun 212
İbn-i Şâdân 155, 156, 158
İbn Muhallebân 118
İbnü'l-Esîr 30, 121, 150, 156
İbrahim Kafesoğlu 40, 175
İbrahim Yınal 62, 71, 73, 79, 81, 82, 83, 88
İran 22, 23, 24, 25, 28, 32, 42, 46, 67, 71, 72, 74, 76, 77, 78, 102, 111, 127, 144, 145, 147, 148, 178, 214
İslam / İslamiyet 7, 10, 11, 12, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 33, 34, 63, 73,

75, 80, 97, 98, 99, 100, 104, 111, 118, 124, 126, 129, 143, 154, 158, 161, 171, 172, 175, 176, 178, 191, 198, 200, 212, 214
İsrail 25, 26, 27
İstanbul 98, 101, 102, 103, 111, 128, 131, 132
İzmit 141

K

Kafkasya 32, 72, 97, 141, 199
Kaim Biemrillâh 79
Kalencer Kalesi 49
Karadeniz 141
Karahanlı 29, 38, 63, 87, 130, 131, 141, 143, 163, 208, 210, 219
Karahıtay 210
Karluklar 210
Kaşgar 141, 144, 150, 210
Katvan 210, 212, 213, 215, 216
Kavurt 71, 82, 83, 88, 90, 93, 96, 97, 136, 137, 138, 139, 140, 162, 203, 220
Kelkit 141
Kılıç Arslan 189, 195
Kınık 20, 35, 36
Kıpçak 17, 102
Kirmân 28, 71, 72, 75, 76, 90, 93, 96, 97, 98, 137, 189, 220
Komnenos 98, 103, 104
Kutadgu Bilig 177
Kutalmış 49, 50, 71, 73, 78, 81, 83, 90, 91, 92, 93, 94, 159
Kül Tigin 35, 38
Kürboğa 182, 183, 184
Kürt 106, 107, 108, 109

M

Macar 23
Mâhmelek Hatun 141, 163, 182, 203
Mahmut 105, 143, 149, 163, 164, 182, 183, 184, 185, 187, 188, 193, 199, 202, 203, 204, 205, 210, 219, 220
Mahmut Arslan Han 210
Malazgirt 20, 72, 74, 87, 96, 98, 100, 101, 102, 104, 105, 107, 108, 109, 111, 112, 114, 115, 116, 117, 120, 121, 122, 123, 126, 127, 128, 129, 130, 132, 135, 140, 158, 159, 161
Mardin 127, 220
Mâverâünnehr 21, 25, 28, 29, 30, 36, 37, 38, 39, 42, 44, 45, 50, 52, 72, 127, 140, 141, 210, 214
Mehmet Altan Köymen 8, 30, 40 150
Meliknâme 34, 44
Melikşah 81, 95, 96, 130, 131, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 149, 150, 159, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 170, 172, 173, 174, 175, 177, 181, 182, 183, 184, 186, 188, 189, 191, 193, 194, 195, 196, 198, 201, 220
Mengücek 141
Merv 28, 58, 62, 65, 66, 68, 70, 71, 72, 87, 93, 96, 131, 137, 156, 157, 166, 209, 213, 217, 218, 219
Mervanî 78
Mevdûd 189, 199
Mısır 32, 43, 78, 97, 98, 99, 100, 105, 130, 132, 140, 142, 144, 145, 146, 161, 168
Mihail 128
Mikail 25, 26, 27, 35, 82
Moğol 78, 220
Muhammed Tapar 81, 150, 169, 189, 190, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 209, 219, 220
Musa İnanç 26, 90

Musa Yabgu 51, 57, 62, 71, 72, 73, 82, 90
Musevi 26
Mustansır Billah 144, 145
Musul 78, 79, 82, 83, 106, 109, 140, 182, 186, 190, 194, 195, 199, 207
Müsterşid 202, 204, 205, 206, 207

N

Nasr Han 29, 130, 208, 209
Nesa 28, 55, 56, 57, 58, 61, 65, 66
Nişabur 28, 61, 62, 63, 65, 66, 71, 72, 137, 154, 171, 213, 218, 219
Nizamiye 133, 158, 171, 172, 173, 174, 175
Nizâmülmülk 92, 93, 94, 95, 97, 132, 135, 136, 137, 138, 139, 142, 143, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 182, 184, 189, 198
Nizârî 147, 148

O-Ö

Oğuz 15, 16, 17, 19, 20, 21, 22, 25, 27, 34, 36, 38, 40, 42, 44, 58, 65, 101, 119, 153, 199, 215, 216, 217, 218, 219
Oğuz Yabgu 16, 17, 19, 20, 21, 22, 25
Orta Çağ 4, 8, 9, 10, 11, 12, 15, 16, 33, 34, 40, 91, 92, 152, 175, 182
Osmanlı 72, 175, 176
Osman Turan 8, 9, 40
Ömer Hayyam 168

P

Pasinler 73, 82
Peçenek 102, 112, 121, 123
Peygamber 26, 99
Porsuk 186

R

Rasonyi 23
Rey 59, 73, 77, 83, 85, 88, 90, 91, 94, 95, 118, 137, 140, 144, 169, 184, 186, 190, 202, 203, 205, 206
Roma 8, 112, 118
Romanos Diogenes 98, 101, 102, 103, 104, 125, 161

S-Ş

Saffârîler 178
Saltuk/Saltuklular 127, 141
Sâmânoğulları 28, 29, 30, 178
Save 170, 171, 202
Seferiye Hatun 159, 203
Selçuk Bey 15, 16, 19, 20, 21, 22, 25, 26, 27, 29, 30, 31, 35, 36, 37, 82, 87, 98
Selçuklular 7, 8, 9, 13, 15, 20, 25, 27, 28, 29, 30, 32, 34, 36, 37, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 69, 70, 71, 72, 76, 77, 79, 80, 99, 105, 116, 129, 130, 135, 145, 147, 148, 152, 161, 163, 175, 178, 179, 190, 197, 198, 213
Semerkant 29, 46, 52, 140, 141, 208
Sencer 81, 150, 188, 189, 197, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220
Serahs 28, 58, 61, 62, 64, 65, 66, 68, 71, 213, 218
Seyhun 20, 21, 101
Seyyide 83, 84, 85
Sicistân 28
Sivas 98, 101, 127, 141
Siyâsetnâme 146, 172, 177, 178
Slav 102
Soğd 51
Sûrî 52, 55, 215

Suriye 50, 71, 79, 97, 98, 99, 100, 103, 107, 115, 140, 141, 142, 158, 161, 186, 191, 220
Süleyman 26, 89, 90, 91, 93, 94, 127, 141, 189, 209, 210, 219, 220
Süleyman Şah 93, 127, 141, 209, 220
Sünnî 75, 98, 99, 100, 161, 172, 173, 174, 196
Şâhmelik 53, 54, 55
Şam 140
Şebinkarahisar 104, 126, 141
Şemsülmülk 130, 131, 140
Şiî 74, 75, 77, 78, 98, 99, 100, 161, 172, 173, 174

T

Tâcülmülk 142, 143, 149, 164, 166, 167, 169
Tamış 121
Tarchaniotes 117
Tebriz 109, 159
Terken Hatun 96, 142, 143, 149, 163, 164, 169, 181, 182, 183, 184, 186, 187, 193, 212
Tiflis 95, 97
Tirmiz 87, 212, 219
Tohâristan 28, 72, 87, 130
Tokat 127, 141
Toros 105
Tuğrul Bey 30, 35, 37, 38, 41, 45, 57, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 88, 89, 90, 94, 99, 132, 161, 171, 172
Turan 8, 9, 40, 46, 48, 121, 122, 130, 189
Tus 41, 65, 66, 151
Tutuş 140, 141, 186, 187, 188, 189, 220
Türk 7, 8, 10, 11, 12, 15, 17, 18, 20, 21, 23, 24, 25, 28, 31, 32, 33, 34, 35, 43, 44, 45, 46, 47, 61, 71, 72, 77, 78, 80, 89, 98, 101, 102, 105, 111, 112, 113, 114, 116, 117, 119, 121, 122, 127, 128, 129, 130, 133, 135, 139, 143, 144, 146, 152, 153, 156, 171, 173, 175, 176, 179, 198, 202, 203, 210, 215, 216, 218
Türkçe 69, 93, 152, 153, 201
Türkistan 7, 25, 31, 46, 47, 48, 65, 139, 210
Türkiye 2, 4, 8, 32, 34, 72, 87, 93, 127, 141, 178, 191, 195, 220
Türkiye Selçukluları 8, 34, 191, 220
Türkmen 29, 36, 37, 38, 42, 49, 50, 51, 55, 56, 58, 59, 65, 67, 72, 73, 95, 97, 101, 106, 108, 111, 113, 115, 116, 117, 119, 127, 128, 132, 141, 159, 216

U-Ü

Ulya-abad 64
Urfa 100, 106, 109, 126, 141, 159, 186, 198, 199
Uz 102, 121, 123
Üçok 20
Ürgenc/Gürgenc 213

V

Van Gölü 42, 73, 101, 106, 109
Vergi 217

Y

Yakutî 71, 73, 83, 88, 181, 184, 185
Yenikent 20, 21
Yeşilırmak 141
Yusuf Kadir Han 45, 46, 50, 51
Yusuf Yınal 36, 37, 51, 71, 82, 98

Z

Zahva 117, 120
Zencân 83

SEÇİLMİŞ BİBLİYOGRAFYA

Abdulaziz ed-Dûrî. (1994). "Dîvân." *DİA*, c. IX, İstanbul, 379-381.

Ahmed bin Mahmûd. (1977). *Selçuknâme*, c. I-II., (Yay. Erdoğan Merçil), Terc. 1001 Temel Eser, İstanbul.

Aksarayî (1999). *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (Neşr. Osman Turan), TTK Yay., Ankara.

Aksoy, M. (2017). *Savaşçının Dokuz İlkesi*, İstanbul.

Alican, M. (2015). "Selçuklular İslamiyet'i Neden Seçtiler?" *Derin Tarih*, Sayı 36. İstanbul.

Alican, M. (2017). *Kıyametin İlk Günü Malazgirt 1071*, İstanbul.

Alptekin, C. (1989). "Aksungur." *DİA*, c. II, 296.

Alptekin, C. (1991). "Atabeg." *DİA*, c. IV, 38-40.

Amitai, R. (2006). The Mamluk Institution, or One Thousand Years of Military Slavery in the Islamic World. Arming Slaves: From Classical Times to the Modern Age, Eds. Christopher Leslie Brown, Philip D. Morgan, Yale University Press, New Haven, 40-50.

Amitai, R.-P. (1995). *Mongols and Mamluks: The Mamluk-Ilkhanid War, 1260-1281*. Cambridge University Pres.

Arayancan, A. A. (2012). *Dağın Efendisi Hasan Sabbâh ve Alamût*, İstanbul.

Aristakes. (1985). *Historia*, (Trans. Robert Bedrosian) New York.

Atebetü'l-Ketebe, (1329). *Mecmua-i Mürâselât-ı Dîvân-ı Sultan Sencer, be-kalem-i Mü'eyyidü'd-Devle Müntecibü'd-dîn Bedî' Atabeg el-Cüveynî*, (be tashih u ihtimam: Muhammed Kazvînî-Abbâs İkbâl), Tahran.

Ateş, A. "Batını." *İA*, c. II, 340-342.

Ateş, A. "Deylem." İA, c. III, 567-573.

Ayalon, D. (1953). *Studies on the Structure of the Mamluk Army I. Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, XV/2, 203-228.

Ayalon, D. (1988). "Memlûk Devletinde Kölelik Sistemi." *Tarih İncemeleri Dergisi*, IV, (Terc. Samira Kortantamer), 211-248.

Ayan, E. (2007). *Büyük Selçuklu İmparatorlu*ğu'nda Oğuz İsyanı, İstanbul.

Ayan, E. (2011). "Gûrluların Menşei Meselesi." *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, IV/16, 38-45.

Aykaç, M. (1997). *Abbasî Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar* (132-232/750-847), TTK Yay., Ankara.

Barthold, V. V. (1990). *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (Haz. Hakkı Dursun Yıldız), TTK Yay., Ankara.

Barthold, V. V. "Mâverâü'n-nehr." İA, c. VIII, 408-409.

Beyhakî (1324) *Târîh-i Beyhakî*, (be-ihtimam Gani ve Feyyaz), Tahran.

Beyhakî (1352). *Tarih-i Beyhakî*, c. I-II, (Neşr. Said Nefîsî), Tahran.

Beyhakî (1376). *Târîh-i Beyhakî*, (Mukaddime, tavzîhât, ta'lîkât ve fehâris: Menûçehr Dânişpijûj), İntişârât-i Hîrmend, Tahran.

Bezer, G. Ö. (2011). "Terken Hâtûn." *DİA*, c. XL, 510.

Bezer, G. Ö. (2011). "Terken." *DİA*, c. XL, 509.

Bezer, G.Ö. (2013). "İmâdüddin Zengi." *DİA*, c. XXXIV, 258-261.

Bezer, G.Ö. (2013). "Zengîler." *DİA*, c. XXXXIV, 268-272.

Bosworth, C. E. (1961). *The Early Islamic History of Ghur*. CAJ, VI, 116-133.

Bosworth, C. E. (1977). *The Later Ghaznavids: Splandour and Decay*, New York, 111-131.

Buhârâlı, E. (1995). İstahrî ve İbn Havkal'ın *Haritalarına Göre Mâverâü'n-nehr*. TDA, S. 99, 29-77.

Cahen, C. "İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı." *Türkiyat Mecmuası*, Çev. Zeynep Kerman, S. 17, 77-100.

Cüveynî (1999). *Târih-i Cihângüşâ-yı Cüveynî*, c. II, (Türkçe terc., Mürsel Öztürk), Kültür Bak. Yay., Ankara.

Çetin, A. (2003). "Memlûk Askerinin Eğitimi." *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, VII/2, 219-235.

Çetin, O. (1998). "Horâsân." *DİA*, XIII, 234-241.

Dames, M. L. (1964a). "Gazne." İA, c. IV, 741-742.

Dames, M. L. (1964b). "Gûr." İA, c. IV, 825.

Dirimtekin, F. (1993). *Selçukluların Anadolu'da Yerleşmelerini ve Gelişmelerini Sağlayan İki Zafer. Malazgirt Armağanı*, TTK Yay, Ankara, 231-258.

Ebû'l-Ferec (Bar Hebraus) (1999). *Ebû'l-Ferec Tarihi*, c. I-II, (Süryanîceden İngilizceye çev. Ernest A. Wallis Budge-Türkçeye çev. Ömer Rıza Doğrul), TTK Yay., Ankara.

Ebû'l-Hasan Habib el-Mâverdî (1996). "Nasîhatü'l-Mülûk." Haz. Mustafa Sarıbıyık, SÜ SBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya.

Ebû'l-Hasan Habib el-Mâverdî. (1994). *el-Ahkâmü's-Sultaniyye*, Çev. Ali Şafak, İstanbul.

Ecer, A. V. (1989). Türkan Hâtûn. EÜİFD, S. VI, Kayseri, 167-176.

el-Belâzurî (2002). *Fütûhu'l-Büldân*, (Tahkik. Rıdvan Muhammed Rıdvan), Beyrut, 1403, Çev. Mustafa Fayda, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara.

el-Bundârî (1999). *Zübdetü'n-Nusre ve Nuhbetü'l-Usre*, (Terc. Kıvameddin Burslan), Irâk ve Horâsân Selçukluları Tarihi, Ankara.

el-Cûzcânî (1342). *Tabakât-ı Nâsırî*, I, (Neşr. Abdu'l-hay Habîbî), Kâbil.

el-Cûzcânî (2015). *Tabakât-ı Nâsırî* (Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmşâhlar), (Türkçe terc. Erkan Göksu), TTK Yay., Ankara.

Elçin, Ş. (1966). *Tuz Ekmek Hakkı Üzerine*. Reşit Rahmeti Arat İçin, Ankara, 164-171.

el-Hüseynî (1999). *Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye*, (Türkce terc, Necati Lugal), TTK Yay, Ankara.

el-Kalkaşandî (1988). *Subhu'l-A'şâ fi Sınâ'ati'l-İnşâ*, III-V, (Tahkîk. Muhammed Hüseyin Şemsüd-dîn), Beyrut.

en-Narşahî (1892). *Târîh-i Buhârâ*, (Description Topographique et Historique de Boukhara), (Neşr. Ch. Schefer), Paris.

en-Narşahî (2013). *Târîh-i Buhârâ*, (Tercüme Notlar: Erkan Göksu), TTK Yay., Ankara.

en-Nüveyrî (1985). *Nihâyetü'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb*, XXVI. Cüz, (Tahkik. Muhammed Fevzi el-Antîl), Kahire.

er-Râvendî (1333). *Kitâb-ı Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, Neşr. Muhammed İkbâl-Tashîhât-ı lâzım Müctebâ Meynovî), Tahran.

er-Râvendî (1999). *Kitâb-ı Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, (Türkçe terc. Ahmet Ateş), c. I, TTK Yay., Ankara.

et-Tabari (1992). *The History of Al-Tabari*, XII, (Translated and Annotated by Yohanan Friedmann), (State University of New York Press), New York.

Eyice, S. (1971). *Malazgirt Savaşı'nı Kaybeden IV. Romanos Diogenes*, TTK Yay, Ankara.

Fahr-i Müdebbir (1346). *Adabu'l-Harb ve'ş-Şecâ'a*, (Neşr. Ahmed Süheyli Hânsârî), Tahran.

Gencine-i Güftar Ferheng-i Ziyâ, (1984). I-III, (Haz. Ziyâ Şükün,) MEB Yay., İstanbul.

Genç, R. (2007a). "Terken." *Makaleler*, II, (Yay. Haz. E. Semih Yalçın-Uğur Ünal-Togay S.Birbudak), Ankara 2007.

Genç, R. (2007b). "Terken Hâtûn." *Makaleler*, II, (Yay. Haz. E. Semih Yalçın-Uğur Ünal-Togay S.Birbudak), Ankara, 323-333.

Gerdîzî (1363). *Târîh-i Gerdîzî*, (Tashîh ve Mukâbele: Abdu'l-hayy Habibî), Tahran.

Göksu, E. (2007). "Türkiye Selçuklu Devletinde Gulâm Eğitimi ve Gulâmhâneler." *Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi (A Journal of Oriental Studies)*, 7 (24), 65-84.

Göksu, E. (2009a). "Iktâ Sisteminin Tekâmülünde Selçukluların Rolü." *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi (The Pursuit of History International Periodical for History and Social Research)*, I/1, (Mart), 83-96.

Göksu, E. (2009b). "Türkiye Selçuklularında Iktâ." *S.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (26), 137-154.

Göksu, E. (2010). "Ok ve Yayın Türk Devlet Geleneği ve Hâkimiyet Anlayışındaki Yeri." *Turkish Studies/Türkoloji Araştırmaları*, (International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic), 5 (2) (Yeni Türk Edebiyatının Kaynakları II), 986-1011.

Göksu, E. (2010). *Türkiye Selçuklularında Ordu*, TTK Yay, Ankara.

Göksu, E. (2011). "Alptegin: Köle Pazarından Gazne Tahtına." *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi* (TDAD), 96/191 (Mart-Nisan), 97-116.

Göksu, E. (2013). *Okla Yükselen Millet*, Kömen Yay., Konya.

Göksu, E. (2017). *Selçuklu'nun Mirası-Gulâm ve Iktâ*, Kronik Yay., İstanbul.

Göksu, E. (2018). *Bilge Vezir Nizâmülmülk*, Erdem Yay., İstanbul.

Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî (1362). *Târîh-i Güzîde*, (Neşr. Abdu'l-Hüseyin Nevâ'î), Tahran.

Hamdullah Müstevfî-i Kazvînî (1919). *Nüzhetü'l-Kulûb*, (İng terc. Nuzhat al-Qulûb, Translated By G. Le Strange), E. J. W. Gibb Memorial Series: XXIII, Luzac & Co, London.

Hamdullah Müstevfî-i Kazvînî (2015). *Târih-i Güzîde* (Zikr Pâdişâhân-ı Selçukiyân), Ed. Erkan Göksu, Bilge Kültür Sanat Yay, İstanbul.

Hândmîr (1357). *Dustûru'l-Vüzerâ*, (Neşr. Sâid-i Nefîsî), Tahran.

Hartmann, R. (1964a). "Belh." İA, c. II, 485-487.

Hartmann, R. (1964b). "Cürcan." İA, c. III, 245.

Hasan Enverî (2535). *Istılâhât-ı Dîvânî Devre-i Gaznevî ve Selçûkî*, Tahran.

Hinz, W. (1990). İslâm'da Ölçü Sistemleri, (Çev. Acar Sevim), İstanbul.

Honingman, E. (1964). "Nîşâpûr." İA, c. IX, 302-305.

Huart, C. (1964). "Horâsân." İA, c. V/1, 560-562.

Hunkan, Ö.S. (2007). *Mâverâü'n-nehr'de Ali Tegin Oğulları: Kutlug Ordu Devleti* (1020-1041), Bilig, S. 40, 35-77.

Hunkan, Ö.S. (2016). "Orta Çağ İran'ını Anlamak: Firdevsî, Nizâmü'l-Mülk, Sabbâh Ve Hayyam." *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 77 (Bahar), 92-95.

Ioannes Zonaras (2008). *Tarihlerin Özeti*, (Çev: Bilge Umar), Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul.

Irwin, R. (1986). *The Middle East in the Middle Ages: The Early Mamluk Sultanate*, 1250-1382, Carbondale: Southern Illionis Univesty Press.

İbn Bibî (1956). *el-Evâmirü'l-'Alâ'iye fi'l-Umûri'l-'Alâ'iye*, Tıpkı Basım, (Önsöz ve fihristi haz. Adnan Sadık Erzi), TTK Yay, Ankara.

İbn Kesîr (1995). *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, I-XIV, Mektebetü'l-Ma'ârif, Beyrut (ty), (Türkçe terc. Mehmet Keskin), İstanbul.

İbnü'l-'Adîm (1988). *Buğyetü't-Taleb fi Târihi Haleb*, IV, (Tahkik:Sehil Zükkâr), Dârü'l-Fikr, Beyrut.

İbnü'l-Esîr (1989). *el-Kâmil fi't-Târih*, c. VIII-X, (Türkçe terc, Ahmet Ağırakça) İstanbul.

İnan, A. (1998). "Eski Türklerde Teslim ve İtaat Sembolleri." *Makaleler ve İncelemeler*, c. I, TTK. Yay., Ankara, 331-334.

Kaegi, W. E. (1964). *The Contribution of Archery to the Turkish Conquest of Anatolia*. Speculum, XXXIX/1, 96-108.

Kafesoğlu, İ. (1953). "Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını ve Tarihî Ehemmiyeti (1015-1021)." *Fuad Köprülü Armağanı*, İstanbul, 225-274.

Kafesoğlu, İ. (1958). *Selçuk'un Oğulları ve Torunları*. TM, c. XIII, 117-130.

Kafesoğlu, İ. (1964). "Nizâmü'l-mülk." İA, c. IX, 329-333.

Kafesoğlu, İ. (1972). *Selçuklu Tarihi*. MEB Yay., İstanbul.

Kafesoğlu, İ. (1973). *Sultan Melikşâh*. Kültür Bak. Yay., İstanbul.

Kafesoğlu, İ. (1981). "Anadolu Selçuklu Devleti Hangi Tarihte Kuruldu?" *TED*, s. 10-11, 1-28.

Kafesoğlu, İ. (1984). *Hârezmşâhlar Devleti Tarihi*. TTK Yay., Ankara.

Karaoğlu, M.C. (2011). "Büyük Selçuklu Devleti Vezirleri." Van Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van, 77-103.

Karatay, O. (2017). İlk Oğuzlar Köken, Türeyiş ve Erken Tarihleri Üzerine Çalışmalar. Ötüken Yay., İstanbul.

Kaya, M. (1993). "Dârülhikme." *DİA*, c. VIII, 537-538.

Kesik, M. (2013). *1071 Malazgirt*, Timaş Yay., İstanbul.

Kırpık, G. (2009). *Orta Çağ'ın Yükseköğrenim Kurumu Nizâmiye Medreseleri*, Ankara.

Kırzıoğlu, F. (1970). "Selçukluların Anı'yı Fethi ve Buradaki Selçuklu Eserleri." *SAD*, II, 131-132.

Kitapçı, Z. (1992). "Türkan Hâtûn ve Selçuklu Prenslerinin Mücadeleleri." *TDTD*, VI/61, İstanbul.

Kitapçı, Z. (1998). *Orta Asya'da İslâmiyet'in Yayılışı ve Türkler*, Konya.

Kitapçı, Z. (1999). *Yeni İslâm Tarihi ve Türkler*, c. II, Konya.

Koca, S. (2003). *Malazgirt'ten Miryokefalon'a*, Çorum.

Koca, S. (2005). *Selçuklularda Ordu ve Askerî Kültür*, Ankara.

Konukçu, E. (1996). "Gazne." *DİA*, c. XIII, 479-480.

Kopraman, K.Y. (1994). "Dîvân (Memlûklerde)." *DİA*, c. IX, İstanbul, 383.

Köprülü, M.F. (1992). "Arz." İA, c. I, İstanbul, 657-660.

Köymen, M.A. (1947). "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Oğuz İsyanı (1153)." *DTCFD*, V/2 159-173.

Köymen, M.A. (1951). "Selçuklu Devri Kaynaklarına Dair Araştırmalar I- Büyük Selçuklu Devrine Ait Münşeat Mecmuaları." *DTCFD*, VIII/4, 537-648.

Köymen, M.A. (1955). "Meskûkâta Göre Büyük Selçuklu İmparatoru Sancar'la Irak Selçuklu Devleti Hükümdarı Mahmut'un Vasallık Münasebetleri." *60. Doğum Yılı Münasebetiyle Zeki Velidi Togan'a Armağan*, İstanbul. 131-136.

Köymen, M.A. (1964). "Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II." *Tarih Araştırmaları Dergisi*, DTCF Tarih Araş. Ens, II/2-3, s.303-380.

Köymen, M.A. (1967). "Alp Arslan Zamanı Selçuklu Askerî Teşkilâtı." *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, V, 1-74.

Köymen, M.A. (1991). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi V (İkinci İmparatorluk Devri)*, TTK Yay., Ankara.

Köymen, M.A. (1993). *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara.

Köymen, M.A. (2000). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi I, (Kuruluş Devri)*, TTK. Yay., Ankara.

Köymen, M.A. (2001). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi III*, (Alp Arslan ve Zamanı), TTK Yay., Ankara.

Kramers, J. H. (1994). "Kirmân." İA, c. VI, 815-821.

Kurtuluş, R. (1993). "Cürcan." *DİA*, c. VIII, 131.

Laurent, J. (1988). *Rum (Anadolu) Sultanlığının Menşei ve Bizans*. Belleten, (Çev. Yaşar Yücel), LII/202.

Levanoni, A. (2004). *The Sultan's Laqab: A Sign of a New Order in Mamluk Factionalism. The Mamluks in Egyptian and Syrian Politics and Society*, (Edited by Michael Winter-Amalia Levanoni), E.J. Brill, Leiden, 84-100.

Mahmûd Nedîm Ahmed Fehîm (1983). *el-Fennü'l-Arabî el-Ceyşü'l-Mısrî fi'l-Asri'l-Memlûki el-Bahrî* (1250-1383/648-783).

Merçil, E. (1989). *Gazneliler Devleti Tarihi*, TTK Yay., Ankara.

Merçil, E. (1992a). "Behrâm Şâh." *DİA*, c. V, 358.

Merçil, E. (1992b). "Büveyhîler." *DİA*, c. VI, 496-499.

Merçil, E. (1994). "Bizans'ta Selçuklu Hanedan Mensupları." XI. Türk Tarih Kongresi, c. II, Ankara, 709-710.

Merçil, E. (1999). "Selçuklularda Taştdâr Müessesesi." *Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı*, İzmir, 55-59.

Merçil, E. (2000). *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*. TTK Yay., Ankara.

Merçil, E. (2002). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*. TA, c. IV, Yeni Türkiye Yay., Ankara.

Merçil, E. (2003). "Mahmûd-ı Gaznevî." *DİA*, c. XXVII, 326-365.

Merçil, E. (2004). "Mes'ûd b. Mahmûd-ı Gaznevî." *DİA*, c. XXIX, 346-347.

Merçil, E. (2006). "Selçuklularda Ordu Pazarı." *Mübahat Kütükoğlu'na Armağan*, Ed. Zeynep Tarım Ertuğ, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

Merçil, E. (2009), "Salgurlular." *DİA*, c. XXXVI, 29-31.

Mikhael Attaleiates (2008). *Tarih*, (Çev: Bilge Umar), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

Mikhail Psellos, (1992). *Khronographia*, Haz. Işın Demirkent, TTK Yay., Ankara.

Minorsky, V. "Tûs." İA, c. XII/2, 123-130.

Mîrhând (1385). *Târîh-i Ravzatuś-Safâ fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ* (Tabaka-i Selçûkiyye), IV, (Tashîh ve tahşiye: Cemşîd Kiyânfer), Tahranı 1385.

Mîrhând (2015). *Ravzatu's-Safâ fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ* (Tabaka-i Selçûkiyye), (Türkçe Terc. Erkan Göksu), TTK Yay., Ankara.

Mirjafari, H. (1999). "İsfahân'da Bulunan Melikşâh, Nizâmü'l-mülk ve Diğer Selçuklu Hükümdarlarının Mezarları Hakkında İzahat." XII. Türk Tarih Kongresi, c. II, Ankara, 620-626.

Nicolle, D. (1994). *Saracen Faris* 1050-1250 A.D., London: Osprey.

Nicolle, D. (2013). *Malazgirt 1071*, Çev: Özgür Kolçak, İş Bankası Yay., İstanbul.

Nikephoros Bryennios (2008). *Tarihin Özü*, İstanbul.

Nizâmü'l-mülk (1982). *Siyerü'l-Mülûk (Siyâsetnâme)*, (Haz. Mehmet Altay Köymen), Ankara.

Northrup, L.S. (1998). *From Slave to Sultan: The Career of al-Mansûr Qalawun and the Consolidation of Mamluk Rule in Egypt and Syria* (678-689 A.H./1279-1290 A.D.), Stuttgart: Franz Steıner Verlag.

Ocak, A. (2002). *Nizâmiye Medreseleri ve Büyük Selçuklularda Eğitim.* TA, c. V, Ankara, 721-727.

Ostrogorsky, G. (2011). *Bizans Devleti Tarihi*, Çev. Fikret Işıltan, TTK Yay., Ankara.

Öngül, A. (1995). "Emîr Üner (Sultan Melikşâh, Mahmûd ve Berkyaruk Devirlerinin Önde Gelen Emîrlerinden)." *Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, İstanbul, 413-417.

Özaydın, A. (1990). *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi* (498-511/1105-1118), Ankara.

Özaydın, A. (1992). "Berkyaruk." *DİA*, c. V, 514-516.

Özaydın, A. (1993). "Cend." *DİA*, c. VII, 359-360.

Özaydın, A. (1997). "Hasan Sabbah." *DİA*, c. XVI, 347-350.

Özaydın, A. (2001). *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu* Tarihi (485-498/1092-1104), İstanbul.

Özaydın, A. (2002). "Kâvurd Bey." *DİA*, c. XXV, 73-74.

Özaydın, A. (2005). "Muhammed Tapar." *DİA*, c. XXX, 579-581.

Özaydın, A. (2006a). "Müstansır Billâh el-Fânmî." *DİA*, c. XXXII, 119.

Özaydın, A. (2006b). "Müstazhir-Billâh." *DİA*, c. XXXII, 127-128.

Özaydın, A. (2007a). "Nizamiye Medresesi." *DİA*, c. XXXIII, 188-191.

Özaydın, A. (2007b). "Nizâmü'l-mülk." *DİA*, c. XXXIII, 194-196.

Özaydın, A. (2009). "Sencer." *DİA*, c. XXXVI, 507-511.

Özgüdenli, O.G. (1994). *Sultan Secer ve Kara-hıtâylar-Katavan Savaşı.* M.Ü Türkiyat Araş. Enst., İstanbul.

Özgüdenli, O.G. (2000). "Isfahan." *DİA*, c. XXII, İstanbul, 497-502.

Özgüdenli, O.G. (2003). *Bir Orta Çağ İran Şehrinin Anatomisi: İsfahân* (650-1500). Name-i Aşina, 5 (11), Ankara, 57-96.

Özgüdenli, O.G. (2003). "Mâverâü'n-nehr." *DİA*, c. XXVIII, 177-180.

Özgüdenli, O.G. (2004a). "Merv." *DİA*, c. XXIX, 221-223.

Özgüdenli, O.G. (2004b). "Selçuklu Paralarının Işığında Çağrı Bey'in Ölüm Tarihi Meselesi." *A.Ü. DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXII/35, 155-170.

Özgüdenli, O.G. (2013). *Selçuklular-Büyük Sel*çuklu Devleti Tarihi, c. I, İstanbul, 101.

Pakalın, M.Z. (1993). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, İstanbul.

Piyadeoğlu, C. (2012). *Güneşin Ülkesi Horâsân-Büyük Selçuklular Dönemi*, İstanbul.

Piyadeoğlu, C. (2017). *Sultan Alp Arslan*, İstanbul.

Rabie, H. (1975). *The Training of the Mamlûk Fâris. War, Technology and Society in the Middle East*, (Edited by V. J. Parry), London: Oxford University Press, 153-163.

Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârîh-Selçuklu Devleti*, (Türkçe terc, Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş), İstanbul, 2011.

Sa'îd Abdu'l-Fettâh Aşûr (1986). *el-'Asru'l-Memâlikî fî Mısr ve'ş-Şâm*, Kahire.

Salman, H. (2002). "Toharistan." *DİA*, c. XLI, 214-215.

Sevim, A. (1971). *Malazgirt Meydan Savaşı*, TTK Yay., Ankara.

Sevim, A. (1990). Ünlü Selçuklu Komutanları, Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur, Ankara.

Sevim, A. (1997). "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mirâtü'z-Zaman fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler I-Sultan Tuğrul Bey Dönemi." *Belgeler*, XVIII/22, TTK Yay., Ankara.

Sevim, A. (1998). "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mirâtü'z-Zaman fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler II-Sultan Alp Arslan Dönemi." *Belgeler*, XIX/23, TTK Yay., Ankara.

Sevim, A. (1999). "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mirâtü'z-Zaman fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler III-Sultan Melikşâh Dönemi." *Belgeler*, XX/24, TTK Yay., Ankara.

Sevim, A. (2005a). "İbnü'l-Adim'in Zübdetü'l-Haleb Min Tarihi Haleb Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler." *Makaleler II*, Haz. E. Semih Yalçın-Süleyman Özbek, Ankara.

Sevim, A. (2005b). "İbnü'l-Cevzî'nin el-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler (H.430-485=1038-1092)." *Makaleler II,* (Yay. Haz. E. Semih Yalçın-Süleyman Özbek), Berikan Yay., Ankara.

Sevim, A. (2005c). "İlginç Yönleriyle Besâsîrî İsyanı." *Makaleler III*, (Yay. Haz. E. Semih Yalçın-Süleyman Özbek), Berikan Yay., Ankara.

Sıbt İbnü'l-Cevzî (1968). *Mir'âtü'z-Zaman fî Tarihi'l-A'yân*, (Neşr. Ali Sevim), DTCF Yay., Ankara.

Sıddıqui, I.H. (2002). "Gûrlular." *DİA*, c. XIV, 207-211.

Smbat (2005). *Chronicle*, (İngilizce terc. Robert Bedrosian, Long Branch), New Jersey.

Sümer, F. (1975). "Malazgirt Savaşına Katılan Türk Beyleri." *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, S. IV, Ankara, 203-204.

Sümer, F. (1986). "Aslan el-Besâsîrî." *TDA*, 42, 101-114.

Sümer, F. (1999). *Oğuzlar (Türkmenler)*, İstanbul.

Sümer, F. (2009). "Selçuklular." *DİA*, c. XXXVI, 365-371.

Sümer, F.-Sevim, A. (1988). İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı (Metinler ve Çevirileri), TTK Yay., Ankara.

Sümer, Faruk, "X. Yüzyılda Oğuzlar", *DTCF Dergisi*, XVI/3-4 (1958)

Şimşir, M. (2015). "Nizâmü'l-mülk'ün Siyasetnamesi ve İstihbarata Yönelik İlke ve Yöntemleri." *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 68-79.

Talas, M.A. (2000). *Nizâmiye Medresesi ve İslam'da Eğitim-Öğretim*, (Çev. Sadık Cihan), Samsun.

Taneri, A. (1993). *Hârezmşâhlar*. İstanbul.

Taneri, A. (1994). "Dîvân (Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklularında)." *DİA*, c. IX, İstanbul 383-385.

Târîh-i Âl-i Selçuk der Anadolu (1375). ez Müellif-i nâ Şinahte, (Neşr. Nâdire Celâlî), Tahran.

Taşağıl, A. (2007). "Özkent." *DİA*, c. XXXIV, 129-131.

Tercüme-i Burhân-ı Kâtı' (1835), İstanbul.

Togan, Z. V. (1964). "Herât." İA, c. V/1, 429.

Togan, Z.V. (1928). "Oğuzların Hıristiyanlığı Meselesine Aid." *Türkiyat Mecmuası*, II, 61-68.

Turan, O. (1944). "Türkan Değil Terken." *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, S. I, 67-73.

Turan, O. (1993). *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul.

Urfalı Mateos Vekayi-namesi (92-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), (2000). (Türkçe terc. Hrant D. Andreasyan, Notlar: Edouard Dulaurer-Halil Yinanç), TTK Yay., Ankara.

Uslu, R. (1998). "Herât." *DİA*, c. XVII, 215-216.

Usta, A. (2007). Şamanizm'den Müslümanlığa Türklerin İslamlaşma Serüveni: Sâmânîler Devleti (874/1005), İstanbul.

Uzunçarşılı, İ.H. (1988). *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Ankara.

Yakubovsky, A. (1964). "Merv." İA, c. VII, 773-777.

Yâkût el-Hemevî (1977). *Mu'cemü'l-Buldân*, I-V, Beyrut.

Yazıcı, T. (1994). "Deylem." *DİA*, c. IX, 263-265.

Yazıcı, T. (1992a). "Belh." *DİA*, c. V, 416.

Yazıcı, T. (1992b). Büst. DİA, c. VI, 495.

Yürekli, T. (2002). "Sâmânîler." AÜ SBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

Zahîrü'd-dîn Nîşâbûrî (1332). *Selçuknâme*, (Neşr. İ. Afşar), Tahran.

Zettersteen, K.V. "Büveyhîler." İA, c. II, 84.

Zeydan, C. (1971). İslâm Medeniyeti Tarihi, c. I, Terc. Zeki Megamiz, Neşr. Mümin Çevik, İstanbul.